

ISSN 2414-9012

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

OF YURI FEDKOVYCH
CHERNIVTSI
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 1/2017 (45)

№ 1/2017 (45)

ІСТОРИЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2017

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2017

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

*Журнал входить до переліку наукових фахових видань України
Наказ Міністерства освіти і науки України № 515 від 16.05.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПР від 05.02.2016 р.*

Рецензенти:

Михайло Юрій, доктор історичних наук, професор;
Володимир Євтух, доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України;
Володимир Денисенко, доктор політичних наук, професор;
Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор.

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2017. – № 1. – 96 с.
ISSN 2414-9012.

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Добржанський, д-р іст. наук, проф., науковий редактор (Чернівці);
Любомир Винар, д-р філософ., проф., заступник наукового редактора (Кент, США);
Юрій Макар, д-р іст. наук, проф., заступник наукового редактора (Чернівці);
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Роман Дрозд, д-р іст. наук, проф., (Слупськ, Польща);
Тарас Івасютин, канд. філол. наук, доцент (Чернівці);
Анатолій Круглашов, д-р політ. наук, проф. (Чернівці);
Мішель Керотре, д-р іст. наук, проф., (Париж, Франція);
Ігор Крючков, д-р іст. наук, проф., (Ставрополь, Росія)
Наталія Ротар, д-р політ. наук, проф. (Чернівці);
Штефан Пурич, д-р іст. наук, проф., (Сучава, Румунія);
Олександр Сич, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Сергій Троян, д-р іст. наук, проф. (Київ);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Михайло Чучко, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Валентина Богатирець, канд. політ. наук, доц. (Чернівці);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, доц. відповідальний секретар (Чернівці).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький університет, факультет історії, політології та міжнародних відносин,
тел. (03722) 52-19-94.
E-mail: dobrzh@chnu.cv.ua

Published by Academic Council
of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

Academic Journal is approved by Ministry of Education and Science of Ukraine

16.05.2016. № 515

Certificate of registration KB № 21905-11805IIP of 05.02.2016

PEER-REVIWERS:

Mychailo Yuriy, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);

Volodymyr Yevtukh, Doctor of History, Professor, corresponding member of the National Academy of Science of Ukraine;

Volodymyr Denysenko, Doctor of Political Sciences, Professor;

Iryna Kresina, Doctor of Political Sciences, Professor

History Journal of Iurii Fedkovych Chernivtsi National University : Chernivtsi : Chernivtsi
Ч-49 University, 2017. – № 1. – 96 p.
ISSN 2414-9012.

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Olexandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Professor, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);

Liubomyr Vynar, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Kent, USA);

Yuriy Makar, Doctor of History, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);

Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine);

Roman Drozd, Doctor of History, Professor, (Slupsk, Poland),

Taras Ivassioutine, PhD in Philology, Associate Professor, (Chernivtsi, Ukraine)

Anatoliy Kruglashov, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine);

Michel Caroitre, Doctor of History, Professor, (Paris, France);

Igor Kriuchkov, Doctor of History, Professor, (Stavropol, Russia);

Nataliia Rotar, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine);

Stefan Purich, Doctor of History, Professor, (Suceava, Romania);

Oleksandr Sych, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);

Serhiy Troyan, Doctor of History, Professor, (Kyiv, Ukraine);

Volodymyr Fisanov, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);

Mychailo Chuchko, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);

Valentyna Bohatyrets, PhD in Political Sciences, Associate Professor (Chernivtsi, Ukraine);

Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, Executive Secretary (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskoho Str. 2,
Ukraine, Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and
International Studies, Tel. (03722) 52-19-94.

For queries and further information about **AJCNU** please e-mail: dobrz@chnu.cv.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Христан Н. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ УЯВІ: КНЯЗЬ ЧИ КОРОЛЬ	6
Khrystan N. DANIEL ROMANOVICH IN THE SOVIET HISTORICAL IMAGINATION: PRINCE OR KING	6
Петровиц В. ЛЮСТРАЦІЇ – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРИЇ МІСТА ВОЛОДИМИРА СЕРЕДИНИ XIV – XVIII СТОЛІТТЯ	13
Petrovych V. LUSTRATIONS AS A SOURCE OF STUDYING OF THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF VOLODYMYR CITY IN THE MIDDLE OF 14TH – 18TH CENTURIES	13
Дробіна Л. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ВІДНОСИН У 1650 р.	18
Drobina L. DEVELOPMENT OF UKRAINIAN-MOLDAVIAN RELATIONS IN 1650.....	18
Rusnak O. BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN: FAMILY ENVIRONMENT AND EARLY YEARS OF LIFE	25
Руснак О. ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ І РАННІ РОКИ ЖИТТЯ	25
Гуйванюк М. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДИКАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ (кінець XIX – початок XX ст.)	31
Guyvanyuk M. UKRAINIAN LITERARY RADICAL INTELLECTUALS IN RELIGIOUS LIFE OF GALICIA AND BUKOVINA (LATE XIX – EARLY XX CENTURIES)	31
Ботушанський В. ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	38
Botushanskyi V. CHERNIVTSI UNIVERSITY DURING WORLD WAR I (1914 – 1918)	38
Гучко О. РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ у 20-30-ті роки XX ст.	45
Huchko O. THE DEVELOPMENT OF MEDICAL EDUCATION IN NORTHERN BUKOVYNA IN THE 1920s – 1930 s.	45
Борчук С. “УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ” 1930-х рр.: ПІДВАЛИНИ СТВОРЕННЯ ТА ЇЇ ВИКОНАВЦІ	50
Borchuk S. “UKRAINIAN UNIVERSAL ENCYCLOPEDIA” 1930-s: FOUNDATIONS OF CREATION AND ITS ARTIST	50
Ключук Ю. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ МІЖНАЦІОНАЛЬНЕ ПОРОЗУМІННЯ ТА ПРИМИРЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЗАЄМИН ПРЕЗИДЕНТІВ (1991 – 2010 рр.)	59
Klyuchuk Y. POLISH-UKRAINIAN INTER-ETHNIC UNDERSTANDING AND RECONCILIATION THROUGH PRESIDENTS RELATIONSHIPS (1991 – 2010)	59

Стрільчук Л., Нінічук А. ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ	63
Strilchuk L., Ninichuk A. ISSUES OF HISTORICAL MEMORY WITHIN URAINIAN-POLISH RELATIONS	63

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Калініченко В. КЛИНКОВА ЗБРОЯ З СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я І ВІЙСЬКОВА СПРАВА БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ Х ст.	68
Kalinichenko V. BLADED WEAPONS FROM TERRITORY OF MIDDLE DNIESTER AND MILITARY SCIENCE OF THE BULGARIAN STATE IN THE IX – FIRST HALF OF THE X century	68
Безаров О. “ЄВРЕЙСЬКИЙ АНТИСЕМІТИЗМ” КАРЛА МАРКСА	75
Bezarov O. “JEWISH ANTISEMITISM” OF KARL MARX	75
Піддубний І. ЧЕРВНЕВА РЕСТАВРАЦІЯ 1930 Р. В РУМУНІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТИ “UNIVERSUL”	82
Piddubnyi I. JUNE RESTORATION OF 1930 IN ROMANIA IN THE “UNIVERSUL” NEWSPAPER COVERAGE.....	82
Удот О. ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА СРСР ТА ЗАХІДНИХ СОЮЗНИКІВ НАВКОЛО ПИТАНЬ ПРО РЕПАТРІАЦІЮ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН	88
Udot O. POLITICAL STRUGGLE OF THE USSR AND THE WESTERN ALLIES ON THE ISSUES OF SOVIET CITIZENS REPATRIATION.....	88

УДК 930(470=576)

© Назарій ХРИСТАН
(Чернівці)

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ УЯВІ: КНЯЗЬ ЧИ КОРОЛЬ

Стаття присвячена радянській формі пригадування образу Данила Романовича як одного із “місць” української культурної пам’яті. Автор зосереджує свою увагу на середньовічній практиці сприйняття титулу Данила як “Rex Ruthenorum”. Простежує ідеологічну трансформацію використання образу короля та його заперечення у радянській історичній політиці. Особливий акцент зосереджено на усвідомленні стійкого штампі про “князя Данила Галицького” та його впровадження у суспільну свідомість певною системою образів.

Ключові слова: король, дефініція, образ, історична уява, суспільна свідомість.

N. KHRYSTAN
(Chernivtsi)

DANIEL ROMANOVICH IN THE SOVIET HISTORICAL IMAGINATION: PRINCE OR KING

The article is devoted to Soviet form of remembering image Daniel Romanovich as one of the “places” of Ukrainian cultural memory. The author was focusing his attention on the medieval practice of perception Daniel title as “Rex Ruthenorum”. Determines the ideological transformation by using the image of the King and his denial of Soviet historical policy. Particular emphasis is focused on sustainable awareness stamp of “Prince Daniel Galician” and its implementation in the public mind of certain system images. Ignoring the pattern of image King Daniel among scientists, we seeing the conservation of falsification Soviet historical tradition and it does not allow to fully clarify the role of the coronation in scientific discourse. Image of Daniel King had no right to exist in the Soviet historical science that fully served the ideological needs of the state.

Key words: king, definition, image, historical imagination, the public consciousness.

Коронаційний акт волинського князя Данила Романовича і досі викликає значний інтерес у вчених багатьох країн. Зважаючи на помітну репрезентацію постаті Данила у літературі, значні розбіжності оцінки даної події серед істориків все ж присутні.¹ У сучасній українській історичній науці факт коронації не підлягає найменшому сумніву. Однак ми і

далі спостерігаємо радянський стереотип трактування короля Данила як “князя Данила Галицького”. Стійкість положень радянської історичної уяви продовжує зберігати у масовій свідомості суспільства образ радянського проекту інтеграції пам’яті про “великих предків”. Показове ігнорування шаблонного зображення короля Данила серед науковців, збереження радянської фальсифікаторської історичної традиції не дозволяє повної мірою з’ясувати роль коронації у науковому дискурсі. Перед нами постає важливе завдання – з’ясувати роль інтерпретації короля Данила як “галицького князя”, види і форми такого пригадування у суспільстві радянської епохи, а також з’ясувати місце “князя Данила Галицького” у контексті формування радянського історичного гранд-нарративу.

Нашим основним та сучасним джерелом, яке розповідає про коронацію Данила Романовича легатом римського папи Інокентія IV у Дорогичині, є Галицько-Волинський літопис (далі в тексті – ГВл). У тексті літопису читаємо: “В лето 6763. Прислаше папа послы честны, носяще венеч и скипетръ и коруну, еже наречеться королевський сан, рекый: “Сыну, прими от нас венеч королевства”.² Зважаючи на проблематичність самої літописної згадки ми нашттовхуємось ще і на значну лаконічність повідомлення, яке змушує шукати інші джерела для подальшої реконструкції цих подій. Ці тексти добре відомі дослідникам, серед них варто виділити: регести папських булл, реляції Платона Карпіні, Життєпис Інокентія IV та ряд інших документів. Про подію у Дорогичині під 1253 р. згадує Рочник Красинських: “Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatus”.³ Крім того про коронування Данила нам розповідають Анналі Польщі Яна Длугоша, які є джерелом більш пізнім. Створені у межах 1460-1480 рр. вони найбільш детально розповідають про коронацію Данила.⁴

Шукаючи відповідь на розуміння згаданої в джерелах дефініції “король” у сприйнятті суспільства XIII ст., звернемо свою увагу на повідомлення ряду латинських джерел того часу. Так, автор “Лівонської хроніки” Генріх Латвійський повідомляв про “короля Новгороду” князя Мстислава Мстиславича, який

офіційно королівського титулу ніколи не приймав і згодом вступив у боротьбу за Галицьку землю.⁵ Крім того, в одній із угорських грамот, яка містить розповідь про битву під Ярославом у 1245 р., Данила Романовича згадано як “Rex Ruthenorum”, тобто “король Русі”.⁶ У свою чергу, суперник Данила князь Ростислав Михайлович (який до того був ще і союзником угорського короля Бели IV) записаний як “dux Galliciae” (князь Галичини).⁷ Враховуючи свідчення латиномовних джерел, можемо припустити, що розуміння дефініції “rex” не було прямим свідченням наявності королівського титулу. Слугувало воно радше як ознака могутності володарів Русі – визнання їх суверенності та потужності. Прийнятним титул короля був і для віце-магістра Тевтонського ордену Бургарда фон Хорнхаузена, який у своїй грамоті під 1254 р. характеризує Данила Романовича як “excellentis viro Danieli regis Ruthenorum”.⁸ Цю грамоту у середині XIX ст. було віднайдено у бібліотеці князів Чорторийських, автентичність якої не викликає у науковців жодних сумнівів.

Серед дослідників існує думка, що прийнятність титулу Данила Романовича для тогочасних європейських правителів могла означати перетворення Галицької землі у Королівство Русі.⁹ Такого висновку можна дійти на підставі титулу Юрія Львовича, який зафіксовано у його печатці: S[igilum] Domini Georgii regis Russiae” і на аверсі “S[igilum] Domini Georgii principis Ladimiriae”.¹⁰ Печать Юрія свідчить про можливе відродження за його правління об’єднаної Галицько-Волинської держави. Королівством Русі виступає саме Галицька земля. Цього свого часу прагнув ще угорський король Бела III та його син Андрій II. Відповідно цей статус було підтверджено актом коронації Данила у 1253 р. Титул короля Русі, ймовірно, не є свідченням акту коронації Юрія, тому що згідно європейської традиції визнання статусу королівства фіксується за державою, а не за конкретними представниками правлячої династії.¹¹ Пізніше титул Юрія успадкував австрійський імператор Йосиф II і на підставі цього у 1772 р., під час першого поділу Речі Посполитої, отримав це королівство.

Акт коронації Данила Романовича досі не знайшов свого адекватного розуміння серед наукової спільноти. Ми зустрічаємо різні підходи до висвітлення цієї події: від палких захисників титулу Данила до його часткового

ігнорування (написання королівського титулу у лапках), або ж спроб нівелювати значення коронації у Дорогичині, мотивуючи це тим, що сам Данило титулом не користувався. Але ж такі висновки, як ми бачимо, повністю суперечать джерелам, які є справді автентичними та науково достовірними.

Вивчаючи джерельні повідомлення, можемо помітити, що як європейські, так і давньоруські свідчення характеризують Данила Романовича як короля. Ця ознака галицько-волинського володаря є абсолютно прийнятною. У зв’язку з цим видається не зовсім зрозумілим використання стосовно Данила прізвища “Галицький” без акценту на королівський титул. Справді, якщо заглибимось в історіографію першої половини XIX ст, то побачимо, що відносно давньоруських князів часто використовувалось означення типу “Суздальський”, “Смоленський”, “Київський” та ін. Однак при детальному вивченні історіографічних текстів того часу, на прикладі М. Карамзіна, ми бачимо, що ці прикметники не виступали прізвищем князів, а радше характеризували стіл, яким той чи інший князь володів. У такому контексті вчені згадували і про Володимирка Володаревича та Ярослава Володимировича характеризуючи їх “Галицькими”. Пригадаємо, що ці князі й справді були володарями у Галичі XII ст. Така логіка історичних досліджень XIX ст. не є прийнятною для означення Данила. Вживання сполучення “Данило Галицький” або ж “галицький князь Данило” стосовно до Данила Романовича є науково не коректним, яке до того ж і суперечить характеристиці володаря у джерелах. Галич виступав столицею держави Данила Романовича зовсім короткий проміжок часу: із осені 1238 р., коли Галич було включено до володінь Данила та зроблено його столицею, до зими 1240 – 1241 рр. після руйнування міста монгольськими військами. Із ГВл ми знаємо про неприязнь Данила до Галича через постійні конфлікти з місцевою боярською верхівкою. Тому галицько-волинський володар при першій же хорошій нагоді переніс столицю своєї держави до міста Холм, яке прагнув перетворити у один із великих центрів тогочасної Східної Європи. На період розбудови м. Холм і припало найвище піднесення держави Романовичів.¹²

Акцент своєї уваги на титулі Данила Романовича та на самому акті коронації зробили Д. Зубрицький¹³ та І. Шараневич.¹⁴ Учені

детально розглянули значення коронації Данила Романовича в контексті відносин галицько-волинського володаря, папи Інокентія IV та кочовиків. Одним із перших українських істориків хто використав стосовно Данила означення “Галицький”, був М. Дашкевич. Пізніше таке означення Данила підхопили й інші історики того часу. М. Чубатий позитивно оцінював акт коронації в контексті зближення Галичини з Римом та вважав це початком Унії.¹⁵ У схожому стилі писав про Данила Романовича і М. Грушевський.¹⁶ Дефініція “Данило Галицький” набула широкої популярності й стала традиційною в тогочасній науковій та науково-популярній літературі.

Перші модифікації історії Галицько-Волинської Русі в загальному давньоруському наративі ми зустрічаємо в істориків-марксистів. Відомий на той час дослідник М. Яворський чітко виділяв “три осередки” державності у другій половині XIII ст., одним із яких було Галицьке королівство.¹⁷ Однак студії Яворського були досить скупими на джерельні свідчення, і означення Данила Романовича як “Галицького” він використовував, спираючись на традиційну історіографію, без особливого вивчення її змісту. Невдовзі, історична позиція М. Яворського була засуджена як псевдомарксистська.¹⁸ Поглядів Яворського дотримувалася і О. Пресняков – пишучи про політичне життя Галицько-Волинської Русі, вчений виділяв “самодержцзя” Романа Мстиславича і його сина “короля Галицького” Даниїла.¹⁹

У процесі актуалізації формування офіційної радянської моделі історії Галицько-Волинської Русі важливу роль відіграло створення Інституту історії України АН УРСР. У своєму масштабному проекті “Нариси з історії України” за редакцією С. Белоусова Данила Романовича зображено як справжнього правителя західноукраїнських земель, який намагається вести боротьбу на три фронти – папська курія, монголо-татарська агресія та боярська опозиція. Акт коронації Данила у 1253 р. зображено як вимушений крок у боротьбі з агресією Заходу. Відмова від титулу призвела до “споконвічного” хрестового походу латинського світу проти “руських”.²⁰ Далі в тексті ми не спостерігаємо повідомлень про королівський титул. Уся подальша історія держави Данила вміщена на двох сторінках, де не має ні слова про титул Юрія. І хоча проект “Нарису...” є доволі інформативним

з точки зору джерельних відомостей, жодної згадки про текст, де повідомлялося би про “Rex Ruthenorum”, ми не знаходимо.

Розвиток концепції “Данила Галицького”, започаткованої у “Нарисі...”, відбувся у книзі із промовистою назвою “Історія України. Короткий курс”. Видання було підписано до друку 21 листопада 1940 р. Україномовний текст було підготовлено у видавництві Академії наук УРСР, позиціонуючи його як підручник та посібник для старших класів середньої школи. Книга вийшла тиражем у 75 тис. примірників. У тексті “Короткого курсу” знову пригадується уже стійке положення про вимушене прийняття корони Данилом Романовичем, самі ж відносини з папою Інокентієм IV зображені як “хитрий план папської курії” для проведення Унії. Після невдачі, папа наказав католицьким єпископам проклясти Данила та проповідувати хрестові походи проти Русі.²¹

Практично одразу після виходу “Історії України” у центральному органі ЦК КП(б)У газеті “Комуніст” видано першу рецензію на книгу, написану істориком С. Юшковим. Старший науковий співробітник Інституту історії України у досить широкій формі назвав “Короткий курс” значним досягненням радянської історичної науки та підкреслив академічну точність у трактуванні історії розвитку українських земель.²² Образ “князя Данила Галицького” широко пропагував член-кореспондент Інституту Історії України В. Пічета. У досить короткому нарисі історії Західної України та Західної Білорусі вчений досить ретельно використовує джерельний аналіз, залучаючи широкий спектр (у географічному плані – від арабських до західноєвропейських) текстів. Однак що стосується сюжету про коронацію Данила Романовича, ми знову спостерігаємо замовчування та ігнорування будь-яких джерельних повідомлень. Прийняття корони дослідник мотивує спробою Данила Романовича підкреслити свою велич, а після розриву відносин із Римом – відторгнення титулу.²³

Як бачимо, у ряді основних академічних видань того часу простежується проміжний стан нового радянського гранд-наративу, що дедалі більше набував рис централістичного, великоросійського канону з жорстким формаційним і класовим уявленням марксизму-ленінізму. Хоча залишався певний простір для української минувшини, він був доволі

обмеженим. Концепція історії Галицько-Волинської держави зображувалась у контексті загальноросійського мотиву, де значній події в історії західноукраїнських земель – коронації Данила Романовича не знайшлося місця.

Подана інтерпретація стала стійкою складовою політики пам'яті радянського історичного нарративу, яка не давала особливого простору для наукових дискусій. Однак альтернативна версія сприйняття Данила Романовича знайшла своє місце. Співробітник Інституту історії АН УРСР К. Гуслистий, який був одним із авторів проекту “Нарисів”, працював над патріотичною серією “Наші великі предки” у журналі “Слов'яни”, спробував привласнити Данила Романовича українській історичній пам'яті. За його авторства у 1942 р. виходить нарис “Данило Галицький”, який окрім журналу було видано окремою брошурою, а також надруковано у ряді інших періодичних видань.²⁴ У своїй роботі Гуслистий робить значний акцент на ролі Галицько-Волинського князівства, яке “протягом тривалого часу грало провідну роль в історії українських земель”, а образ галицько-волинського князя Данила став “одним з найяскравіших серед великих предків українського народу”. Ідея “об'єднання розділених українських земель в одну централізовану державу була втілена саме в історії Галицько-Волинської держави”. У нарисі описані етапи становлення князівства від Романа Мстиславича до Данила Галицького, акцентовано увагу на боротьбі галичан і волинян проти угорців, поляків, а також на битвах князів з татарами і німецькими “псами-лицарями”. І хоча в тексті К. Гуслистий використовує старі дефініції зображення “Данила Галицького”, вчений значну увагу приділяє саме акту коронації та становлення Данила Романовича як монарха.²⁵ Все ж робота носить схематичний характер, та поверхово висвітлює політичну біографію Данила, без особливого акценту на тлумачення історичних джерел. Зважаючи на обмежений вектор досліджень образу “Данила Галицького”, прийнятність студій К. Гуслистого для радянського партійного керівництва видається наймовірною.

Відповідь на загадку “українського монарха Данила Галицького” К. Гуслистого ми знаходимо у контексті створення образу “радянських історичних патріотів”, серед яких чільне місце посів Данило Романович. Процес так званого “возз'єднання українського

народу”, яке відбулося в 1939–1940 рр., та події війни 1941–1945 рр. зумовили акцентування національного фактора, національної боротьби українського народу за незалежність, за возз'єднання в єдиній українській державі. Образ незалежного західноукраїнського правителя “князя Данила Галицького” в її українській інтерпретації виявився корисним для радянської історіографії. Адже він безпосередньо сприяв обґрунтуванню возз'єднання західноукраїнських земель із землями радянської України. В межах дозволеного було активізовано сторінки історії Київської Русі. Слідуючи партійним позиціям, радянські ідеологи намагалися знайти давніх західноукраїнських героїв, які б стали прийнятними для їх ідеологічного дискурсу. Зокрема, таким героєм було зроблено “князя Данила Галицького”. У своїй телеграмі, поданій до відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У від 23 квітня 1942 р., професор М. Петровський вказував про необхідність окремого розширеного видання праці К. Гуслистого “Данило Галицький”.²⁶ Невдовзі в Саратові вийшла окрема брошура.²⁷ Зважаючи на політичні обставини та вимушену потребу образу “короля Данила Романовича”, партійні функціонери виявляли високу чутливість до висвітлення галицько-волинського володаря. Акт коронації не заперечувався, однак сам Данило продовжував сприйматись як князь Галицької землі, який за своїм статусом у пантеоні “великих предків” не мав права стояти вище за культову на той час постать Олександра Невського.

Образ “Данила Галицького” широко репрезентовано у радянських художніх творах. Зокрема, у однойменній патріотичній поемі М. Бажана галицько-волинського князя зображено як видатного полководця й керманіча мас. Очевидно, що в кульмінаційний момент війни радянське керівництво вважало прийнятним привласнити Галицько-Волинське князівство українській історичній пам'яті.²⁸ У 1951 р. український літератор А. Хижняк видав історичний роман “Данило Галицький”. Літературний образ Данила зображено дуже неточно, він виступає класичним об'єднувачем “російського народу” та борцем супроти німецької агресії.²⁹ Основна мета володаря – об'єднати всі давньоруські землі в одну державу – від Новгороду, Суздаля до Галича. Аналіз змісту творів показово демонструє акцент уваги літераторів на

“Дорогичинську битву” та стосунки із споконвічним ворогом – “німецьким рицарством”. Як ми знаємо, після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. головним завданням органів радянської пропаганди було будь-якою ціною переконати громадян СРСР у спроможності Червоної Армії дати відсіч німецьким військам. Розповідь про Данила і його перемогу над німецькими рицарями стала невід’ємною частиною радянської військової пропаганди. Обидва твори абсолютно не торкаються теми коронації, підсвідомо завершуючи розповіді подіями у Дорогичині 1253 р. Висока оцінка з боку партійного керівництва, премії які отримали автори художніх творів, сприяли стійкому увічненню в культурній пам’яті українського радянського суспільства образу “князя” Данила Галицького, але аж ніяк не короля.

У післявоєнний період партійні ідеологи дали чітко зрозуміти, що всі спроби українізувати Данила Романовича будуть розцінюватись як “буржуазний націоналізм”. У контексті широкої антирадянської опозиції, яка розгорнулася на західноукраїнських землях, образ “короля Данила” аж ніяк не вписувався у пропагандистський курс Москви. Під час історичної дискусії другої половини 40-рр. ХХ ст. головними об’єктами критики стали тексти К. Гуслистого з історії України, “складені в антимарксистському дусі”, які мають політичні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру”.³⁰ Саме в процесі “виявлення помилок” визначилася позиція Гуслистого, який продовжував захищати “свої неправильні положення у ряді важливих питань історії України”. зокрема, образу українського короля Данила Романовича. Демонстративним є опублікована на сьогодні стенограма наради ЦК КП(б)У від 1947 р., де предметом обговорення була боротьба із проявами націоналізму в історичній науці. К. Гуслистого було звинувачено в тому, що “не подолав вплив буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та загалом низький рівень обізнаності в марксистсько-ленінській теорії у своїх роботах”.³¹ З приводу публікацій у роки Другої Світової війни Гуслистий говорив: “Як відомо, в цей період ми особливо підкреслювали роль великих предків в історії, намагалися якомога краще їх висвітлити, підняти ... і ось саме на цей період припадає моя велика помилка в освітленні Данила Галицького, якого я зробив україн-

ським монархом, главою української національної держави ... я пішов за тією оцінкою, яку Данило Галицький отримав у буржуазно-націоналістичній історіографії. Треба сказати, що ця помилка в освітленні Данила Галицького відбилася навіть в деяких художніх творах, і треба сказати, що ця оцінка не зустрічала відсічі. Я пригадую, що схожу оцінку Данилу Галицькому я дав і в статті, вміщеній в журналі “Слов’яни”, і її теж там помістили. Серед українських робітників читали цю роботу і відсічі цій неправильній оцінці не було”. Згадував вчений і про помилковість висвітлення окремих періодів української історії в першому томі “Короткого курсу” та “Нарисів з історії України”, нагадуючи, що видання отримало позитивну рецензію, було перевидано в Канаді і, “по суті кажучи, ми до 1946 р. не бачили жодних помилок і критики”.³² Наслідком засідання вченої ради Інституту 1947 р. стало звільнення К. Гуслистого з посади завідувача відділу феодалізму (яку він займав з 1945 р.), його залишили на посаді старшого наукового співробітника. Протягом 1948-1952 рр. з’явилися тільки шість його публікацій, майже всі науково-популярного характеру, а в 1951 р не вийшло жодної його роботи.³³ Прийнятність українського “короля Данила” у офіційному дискурсі Радянського Союзу в його викривленій, прямолінійній та обмеженій формі була лише вимушеною мірою у контексті тогочасних реалій.

Остаточного крапку у висвітленні історичного образу “Данила Галицького” було поставлено у 1950 р., коли в Інституті історії АН СРСР вийшла праця В. Пашуто “Нариси по історії Галицько-Волинської Русі”. Власне сама концепція студій з історії західноукраїнських земель, писана російським вченим у великоросійському дусі, свідчила, що партійне керівництво вирішило на усіх рівнях культурної політики показати своє бачення історії Галицько-Волинської держави. Своїм політичним та науковим авторитетом В. Пашуто сформував російський образ “Данила Галицького”. Дореволюційного Данила Романовича, який ми спостерігали в М. Дашкевича та М. Грушевського, його спрощену форму у проектах Інституту історії АН УРСР, В. Пашуто показав звичайним соратником великого князя Олександра Невського, нівелюючи таким чином весь вектор політики Данила із Заходом.³⁴ Робота російського вченого наскрізь сповнена відсилками до текстів М. Гру-

шевського без посилань на останнього (класична манера радянських російських істориків). І хоча робота містить багато авторських унікальних наукових думок, які не втратили своєї цінності й сьогодні, основна мета дослідження – довести, що Галичина і Волинь “исконно русские земли”. Позірно, що історія Пашуто закінчується там, де закінчується літопис, і, відповідно, всі латиномовні джерела, які б засвідчували сприйняття держави Данила і його нащадків як королівства просто ігноруються. Автор ці джерела знає, але не вважає за потрібне про них говорити.³⁵

У тині роботи В. Пашуто виявилась і підготовлена директором Інституту суспільних наук АН УРСР І. Крип'якевичем монографія “Галицько-Волинське князівство”. Рукопис тексту завершено у грудні 1957 р. і передруковано наступного року. Текст редагувався таким чином, щоб пройти цензурні рамки. Показово, що у всіх попередніх працях І. Крип'якевич вживає термін “Галицько-Волинська держава”, однак після виходу у світ книги В. Пашуто вчений міг говорити лише про “князівство”. Українська версія образу Данила Романовича видана аж у 1984 р. після ряду цензурних редагувань.³⁶

Подальші дослідження постаті Данила Романовича проводилися у Пашутівському контексті “галицького князя”. Масштабний проєкт “Нарисів з історії СРСР”, де одним із авторів виступав завідувач відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР В. Дядиченко, повністю проігнорував образ Данила у висвітленні латиномовних джерел та обмежився літописними повідомленнями. “Rex Ruthenorum” у всесоюзному виданні історії залишався в тині політики Олександра Невського.

Інформація про одного з найвидатніших правителів південно руських земель, постать, якій присвячена величезна кількість джерельних повідомлень, практично відсутня і у педагогічній університетській історії. Прикладом є популярний і високо шанований у вченої спільноти підручник Н. Павленка “Історія СРСР з найдавніших часів і до 1861 р.”. У тексті сказано, що після так званої “феодальної роздробленості” центр Русі зміщується до Володимиро-Суздальського князівства – великоруських земель. Розповідь про Данила вміщена в одному абзаці, де акцентовано увагу на розправі із боярською опозицією, та скромно показано перемогу у битві при Ярославі 1245 р.³⁷ Більше історія “Данила Га-

лицького” не розповідається. Згідно з текстом, після нападу Батия на західноукраїнські землі у 1241 р. соціальний та економічний розвиток цих земель завершився. Жодних згадок про відносини Данила Романовича з Римом, жодних згадок про нащадків Данила і майже столітнього розвитку його держави, яка досить добре висвітлена у джерелах.

В українській культурній пам'яті образ “князя” став стійкою формою пригадування і сьогодні. Ми знаємо, що офіційний титул Данила Романовича після 1253 р. в текстах звучав як “Rex Ruthenorum”, тобто “король Русі”. В уявленні російських істориків Данило не міг бути королем, адже тільки великі князі, царі та російські імператори могли бути володарями Русі. Дефініція “Галицький” в уявленні українських істориків імперського часу використовувалась з метою підкреслення ролі цього володаря в історії Галицько-Волинських земель. Надалі така прикметна особливість Данила Романовича стала ментальною складовою у суспільстві того часу, як підтвердження політичної самостійності короля. Крім того, ми не спостерігаємо фактів заперечення або подальшого ігнорування акту коронації Данила в контексті історії Галицько-Волинської держави. Навпаки, істориками виділялась роль титулу “Rex Ruthenorum” у прагненнях Данила створити потужну коаліцію держав Східної Європи проти монголотатар, встановити чіткі, регламентовані відносини з Орденем, а також налагодити дипломатичні стосунки із Чеською, Польською та Угорською державами.

У той же час образ короля Данила не мав права на існування у радянській історичній науці, яка повністю задовольняла ідеологічні потреби держави. Дореволюційні досягнення “забувалися”. Природний, згідно із середньовічною практикою, титул короля повністю заперечував імперський гранд-нарратив. Не міг Данило Романович носити королівський титул у той час, як у Московсько-Суздальському князівстві були лише князі. Цей політичний штамп в історії Галицько-Волинських земель фактично на століття призупинив історичні дослідження, породивши досить вузьку та заангажовану історіографічну традицію. Залишилися забутими військово-політичні та торгово-економічні зносини з країнами тодішньої Європи. У своїх викривлених формах пригадування партійне керівництво намагалось викреслити ці сторінки з пам'яті українського

суспільства радянської епохи. Вивчення політичної біографії Данила Романовича було дозволено доти, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією. Титул “гех” повністю заперечував імперський гранд-нарратив. Образ короля Данила не мав права на існування у науці, яка повністю виконувала ідеологічні завдання держави.

¹ Sered osnovnykh prats' div.: Dashkevych, N., *Perehovory pap s Danylyom Halyskyim ob unyu yuho-zapadnoy Rusy s katolychestvom*, in: “Kyevske unyversytet-ske yzvestyia”, 1884, n. 8, c. 136-181; Abraham, W., *Powstanie organizacji koscioła lacińskiego na Rusi*, Lwów, 1904, t. 1, s. 123-134; Chubatyy, M., *Zakhidna Ukrayina i Rym u XIII vitsi u svoiykh zmahannyakh do tserkovnoyi uniyi*, in: “Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky”, L'viv, 1917, t. 23, s. 1-108; Polons'ka-Vasylenko, N., *Korol' Danylo na tli istorychnoyi doby*, in: “Vyzvol'nyy shlyakh”, 1954, kn. 9, s. 77-82; Andrusyak, M., *Uniya z Rymom i koronatsiya Danyla*, in: “Zbirnyk materialiv z naukovoyi konferentsiyi Naukovoho tovarystva im. Shevchenka”, Toronto, 1954, c. 39-45; Pashuto, V., *O polytyke papskoy kuryy na Rusy (XIII vek)*, in: “Voprosy ystoriy”, 1949, n. 5, c. 52-77; Ramm, B., *Papstvo y Rus' v X-XIII vv.*, Moskva-Lenynhrad, Yzd-vo AN SSSR, 1959, 284 s.; Kotlyar, M., *Prymarna korona Danyla Halys's'koho*, in: “Zhovten'”, 1987, # 7, c. 103-111; Braychevs'ky, M., *Halys's'ko-Volyns'ke korolivstvo*, in: “Khronika-2000”, Kyiv, 1999, vyp. 31-32, s. 84-101; Bartnicki, M., *Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, 251 s.; Voytovych, L., *Korol' Danylo Romanovych: polityk i polkovodets'*, in: “Doba korolya Danyla v nautsi, mystetstvi, literaturi: materialy mizhnar. nauk. konf. (L'viv, 29–30 lystopada 2007 r.)”, L'viv, Mystets'kyi fond imeni Korolya Danyla, 2008, s. 22-97; Holovko, O., *Knyaz' ta korol' Danylo Romanovych: vikhy politychnoyi diyal'nosti*, in: “Doba korolya Danyla v nautsi, mystetstvi, literaturi: materialy mizhnar. nauk. konf. (L'viv, 29–30 lystopada 2007 r.)”, L'viv, Mystets'kyi fond imeni Korolya Danyla, 2008, c. 143-165; Khardy, B., “*Rex Russiae*”, olim “*Rex Gallicie*”, in: “Drohychup' 1253: materialy mizhnar. nauk. konf. z nahody 755-yi richnytsi koronatsiyi Danyla Romanovycha”, red. O. Zhernokleyev, M. Voloshchuk, I. Hurak, Ivano-Frankivs'k, 2008, s. 37-49; Zatylyuk, Ya., *Povidomlennya Annaliv pro Yana Dluhosha pro koronatsiyu Danyla Romanovycha ta yikh pokhodzhennya*, in: “Ruthenica”, Kyiv, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Urayiny, t. 13, s. 108-137; Bil'sh detal'no ohlyad istoriohrafii danoyi problemy div.: Voloshchuk, M., *Koronatsiya Danyla Romanovycha v zovnishniy politytsi y dyplomatiy Inokentiya IV: korotky nary istoriohrafii*, in: “Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriya”, 2010, vyp. 18, s. 129-136.

² *Ypat'evskaya letopys': Halys's'ko-Volynskyy svod*, in: “Polnoe Sobranie Russkykh Letopysyey”, SPb, 1908, T. 2, stb. 825. Pereklad tekstu: “U toy zhe chas pryslav papa posliv dostoynykh, shcho prynesly vinets”, i skipetr, i koronu, yaki oznachayut' koroliv's'kyy san, kazhuchy: “Synu! Prymy od nas vinets” korolivstva”.

³ *Rocznik Krasnińskich*, wydał A. Bielowski, in: “Monumenta Poloniae Historica. Tomus 3”, Lwów, 1878, p. 132;

Pereklad: “V rik Bozhyy 1253 Danylo knyaz” Rusiyi korolem koronuvavsya”. Dyv.: Holovko, O., *Koronatsiya knyazya Danyla Romanovycha v konteksti ideolohichnoho zhyttya i mizhnarodnykh vidnosyn slov'yanstva Skhidnoyi Yevropy*, in: “Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Istorychni nauky, red., Kamyanets'-Podil's'kyi, PP “Medobory-2006”, 2013, t. 23: Na poshanu profesora S. Kopylova, s. 2.

⁴ Zatylyuk, Ya., *Povidomlennya Annaliv pro Yana Dluhosha pro koronatsiyu Danyla Romanovycha ta yikh pokhodzhennya*, in: “Ruthenica”, Kyiv, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Urayiny, t. 13, s. 108.

⁵ *Heinrici Chronicon Livoniae*, rec. L. Arbusow et A. Bauer, in: “Scriptores rerum Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. Separatim editi”, Hannoverae, impensis Bibliopolii Hahniani, 1955, p. 141-142.

⁶ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Studio et opera G. Fejer, Budae, 1829, vol. 2, p. 247.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, p. 247.

⁸ *Codex diplomaticus Poloniae*, wyd. Bobowski Mikołaj, Varsaviae, 1858, t.3, p. 30.

⁹ Dashkevych, Ya., *Problema derzhavnosti na Halys's'ko-Volyns'kykh zemlyakh (kinets' X – seredyna XIV st.)*, in: “Korol' Danylo Romanovych i yoho mistse v ukrayins'koy istoriyi”, L'viv, 2003, c. 219.

¹⁰ Pereklad: “Pechat” Yuriya – korolya Halys's'koho” i “Pechat” Yuriya – knyazya Volodymyrs'koho”. Dyv.: Ysaevych, Ya., “*Korolevstvo Halys's'ky y Volodymyryy*” y “*Korolevstvo Rusy*”, in: “Drevneyshye hosudarstva na terrytoryi SRSR. Materyaly y yssledovannya”, Moskva, Nauka, 1986, s. 262-63;

¹¹ Ysaevych, Ya., “*Korolevstvo Halys's'ky y Volodymyryy*” y “*Korolevstvo Rusy*”, s. 63;

¹² Aleksandrovych, V., *Mystetstvo Kholma doby knyazya Danyla Romanovycha*, in: “Knyazha doba. Istoriya i kul'tura”, L'viv, Instytut ukrayinoznavstva imeni I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 2007, c. 136-153.

¹³ Zubrytskyy, D., *Ystoriya drevneho Halys's'ko-Russkaho knyazhestva: v 2 ch.*, L'viv, Ynstytut Stavropyhyyskyy, 1852, ch. 2, 368 s.

¹⁴ Sharanevych, I., *Ystoriya Halys's'ko-Volodymyrskoy Rusy ot' naydavneyshykh vremen do roku 1453*, L'viv, Nakladom avtora, 1863, 348 s.

¹⁵ Chubatyy, M., *Zakhidna Ukrayina i Rym u XIII st. u svoiykh zmahannyakh do tserkovnoyi uniyi*, in: “Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka, L'viv, 1917, t. 123, s. 1-108.

¹⁶ Hrushevs'ky, M., *Istoriya Ukrayiny-Rusy: u 10 t., II kn.*, Kyiv, Naukova dumka, 1993, t. 3, 640 s.

¹⁷ *Dyskusiya z pryvodu skhemy istoriyi Ukrayiny M. Yavors'koho*, in: Litopys revolyutsiyi, 1930, # 2, c. 270-271.

¹⁸ Santsevych, A., M.I. *Yavors'kyy: narys zhyttya ta tvorchosti*, Kyiv, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny., 1995, s. 388; Pyontkovskyy, C., *Velykoderzhavnye tendentsyy v ystoriyohrafii Rossyy*, in: Ystorky-marksyst, 1930, t. 17, s. 22-23.

¹⁹ Yusova, N., O.Ye. *Pryesnyakov i skhema istoriyi skhidnoslov'yanstva Mykhayla Hrushevs'koho*, in: “A sye yeho sryebro... Zbirnyk prats' na poshanu chl.-kor NAN Ukrayiny M. F. Kotlyara z nahody yoho 70-richchya”, Kyiv, Instytuti istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2002, s. 262-265.

²⁰ *Narysy z istoriyi Ukrainy. Kyiv's'ka Rus' i feodal'ni knyazivstva XII-XIII st.*, red. S. Byelousova, Kyiv, Vydavnytstvo akademiyi nauk SRSR, 1937, Vyp. 1, s. 152.

²¹ *Istoriya Ukrainy: Korotkyy kurs*, red. S. Byelousova, K. Huslystoho, O. Ohloblina, Kyiv, Vydavnytstvovo AN URSR, 1940, s. 53.

²² Yushkov, S., *Nova knyha po istoriyi Ukrainy*, in: "Komunist", Kyiv, 1940, 26 hrudnya, c. 3.

²³ V. Pycheta, *Osnovnye momenty v ystorycheskykh sud'bah narodov Zapadnoy Ukrainy y Zapadnoy Belorussyy*, Moskva, Hosudarstvennoe sotsyal'no-ekonomycheskoe yzdatel'stvo, 1940, s. 15.

²⁴ K. Huslystyy, *Danylo Halyts'kyu*, in "Slavyane", 1942, Vyp. 2, s. 42-46; K. Huslystyy, *Danylo Halyts'kyu*, Saratov, Ukrvydav pry TsK KP(b)U, 1942; K. Huslystyy, *Danylo Halyts'kyu*, in: "Literatura i mystetstvo", 1942, 31 bereznya.

²⁵ K. Huslystyy, *Danylo Halyts'kyu*, in "Slavyane", 1942, Vyp. 2, s. 46

²⁶ *Stattyu zamist' odnogo drukovanoho arkusha slid bulo rozshyryty i vydaty na 2-2,5 drukovanykh arkushakh. Detal'nishe dyv.: Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy*, f. 1, op. 70, spr. 48, ark. 6-12.

²⁷ K. Huslystyy, *Danylo Halyts'kyu*, Saratov, Ukrvydav pry TsK KP(b)U.

²⁸ S. Tsalyk, *Pro sheho zmovchaly biohrafy Mykoly Bazhana*, in "Tayemnytsi pys'mennyts'kykh shukhlyad: Detektyvna istoriya ukrayins'koyi literatury", Kyiv, Nash chas, 2010, s. 32-35;

²⁹ Dyv. perevydannya: A. Khyzhnyak, *Danylo Halyts'kyu: roman, L'viv, Kamenyar*, 1984. – 536 s.

³⁰ *Detal'nishe pro diskusiyu dyv.: N. Khrystan, Modelyuvannya pryynatnoho mynuloho: obraz Halyts'ko-Volyns'koyi Rusi v chasy stalinizmu*, in: "Pytannya istoriyi Ukrainy", Chernivtsi, Chernivets'kyu natsional'nyy universytet, 2016, T. 18, s. 85-92; Yekel'chuk, S., *Imperiya pam'yati. Rosiys'ko-ukrayins'ki stosunky v radyans'kiy istorychniy uyavi*, Kyiv, Krytyka, 2008. – S.81.

³¹ *U leshchatakh totalitaryzmu: pershe dvadtsyatyrichchya Instytutu istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy (1936-1956 rr.) zb. dokumentiv i materialiv: U 2. ch.*, red. V. Smoliiy, Kyiv, Instytut istoriyi NAN Ukrainy, 1996, ch. 2: 1944-1956 rr., s. 53-54.

³² *U leshchatakh totalitaryzmu: pershe dvadtsyatyrichchya Instytutu istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy (1936-1956 rr.) zb. dokumentiv i materialiv: U 2. ch.*, s. 53-54.

³³ *Kost' Hryhorovych Huslystyy. Bibliohrafiya vchenykh Ukrayins'koyi RSR, ukladach K. Skokan*, Kyiv, Instytut istoriyi AN URSR., 1972, s. 22-23.

³⁴ Pashuto, V., *Ocherky po ystoriy Halytsko-Volynskoy Rusy*, Moskva, Yzd-vo AN SSSR, 1950, s. 273.

³⁵ Pashuto, V., *Ocherky po ystoriy Halytsko-Volynskoy Rusy*, s. 302-303.

³⁶ Isayevych, Ya., *Istoriya Halyts'ko-Volyns'koyi derzhavy Ivana Kryp'yakevycha. Halyts'ko-Volyns'ke knyazivstvo. Druhe vydannya*, L'viv, 1999, s. 9.

³⁷ Pavlenko, N., *Ystoriya SSSR s drevneyshykh vremen do 1861 hoda*, Moskva, Prosveshchenye, 1989, s. 74 .

УДК 726.1/7 (477.82)

© Валентина ПЕТРОВИЧ
(Луцьк)

ЛЮСТРАЦІЇ – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ МІСТА ВОЛОДИМИРА СЕРЕДИНИ XIV – XVIII СТОЛІТТЯ

У статті розкрито інформативну можливість люстрацій 1545, 1552, 1765, 1789 рр., які є важливим джерелом дослідження історії міста Володимира. Показано, що вони є вагомим основою для об'єктивного вивчення та відтворення динаміки його соціально-економічного розвитку середини XIV – XVIII ст.

Ключові слова: люстрація, оборонні укріплення, окольний град, житла, господарські та виробничі споруди, ремесла, промисли, млин, гребля.

V. PETROVYCH
(Lutsk)

LUSTRATIONS AS A SOURCE OF STUDYING OF THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF VOLODYMYR CITY IN THE MIDDLE OF 14TH – 18TH CENTURIES

The article highlights informative possibilities of lustrations in 1545, 1552, 1765, 1789 which are the source of investigation of the history of Volodymyr city. The author makes an attempt to analyze historical, statistical and economic lustration of the Volodymyr castle. The undertaken investigation proves that these documents contain detailed information on the location of the castle and its inner development, fortification works, number of citizens, household and production buildings, development of trade, etc. Lustrations show that the basic directions of the economic life of the city, kinds of trades and farming activities of the residents. These sources also help to establish population, property, social, ethnic and professional content of the citizens. It was grounded in the article that lustrations are an important foundation for the objective, study, analysis and reconstruction of the dynamics of the social-economic and historical and cultural development of the city of Volodymyr in the middle of the 14th and 18th centuries. The conclusion was drawn that they are still relevant nowadays and are of scientific interest to both native and foreign scientists.

Key words: lustration, defensives fortifications, roundabout | hail, habitations, economic and productions buildings, handicrafts, trades, mill, dike.

Постановка наукової проблеми та її значення. Писемних джерел, які б дали змогу дослідити господарське та культурне життя середньовічного Володимира, небагато. Саме тому люстрації 1545, 1552, 1765 та 1789 рр. є

надзвичайно важливим джерелом вивчення історії міста середини XIV – XVIII століття. Вони опубліковані польськими істориками XIX ст. М. Балінським, Т. Ліпінським і О. Яблоновським в “Історичних джерелах” та “Старожитній Польщі”. Вищеназвані вчені здійснили спробу історико-статистичного та економічного аналізу люстрацій володимирського замку, оскільки ці документи містять докладну інформацію про розташування замку і його пригорода, про оборонні укріплення, кількість жител, господарських і виробничих споруд. Із них довідуємося про міське ремесло, види промислів і сільськогосподарське заняття міщан тощо¹. Ці джерела також допомагають з’ясувати етнічний склад міського населення. Отож, люстрації є важливим підґрунтям для об’єктивного аналізу динаміки соціально-економічного та історико-культурного розвитку Володимира.

Серед дослідників минулих років вивченням певних аспектів історії соціально-економічного розвитку Володимира XIV–XVIII ст. займалися О. Цинкаловський, Н. Теодорович, а також сучасні вітчизняні історики С. Барер, Б. Боряк, В. Кравченко, М. Кучинко, П. Сас, С. Федосеева та інші. Однак варто зазначити, що окремих наукових публікацій, які б використовували люстрації 1545, 1552, 1765, 1789 рр. для проведення дослідження динаміки соціально-економічного розвитку середньовічного Володимира, у сучасній історичній науці ще не було.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі матеріалів люстрацій 1545, 1552, 1765, 1789 рр. провести дослідження соціально-економічного розвитку міста Володимира середини XIV – XVIII ст. Досягнення мети передбачає розв’язання таких **завдань**: проаналізувати особливості організації оборонних укріплень та цитаделей, окреслити їх значення у формуванні міської структури; визначити й охарактеризувати основні сфери господарської діяльності міста, що впливали на його соціально-економічний розвиток у досліджуваній період; встановити чисельність населення Володимира, його соціальний, національний та професійний склад.

Виклад основного матеріалу. У текстах люстрацій 1545 і 1552 рр., складених королівськими службовцями – підскарбієм Неоном Тишкевичем та єпископом Єжи Хвальчевським, є важливі відомості про конструкцію

оборонних укріплень замку. В середині XVI ст. володимирський замок був дуже великим. З описів дізнаємося, що він мав п’ять веж і 70 городень у 1545 р. і 71 городню, 10 із яких – без даху, в 1552 р., а також королівський палац, гідротехнічні споруди та оборонні укріплення окольного міста.

Люстратори зазначали, що фортецю споруджено із дубового дерева городничим Солтаном, її укріпленнями були зрубні кліті-городні, на яких стояли “обланки” (бойові галереї). Дерев’яні зруби обмащувалися глиною і білилися, між городнями були башти з помостами на двох рівнях. Одна з веж була з брамою, імовірно, теж дерев’яною.

Згідно з люстрацією 1552 р., яку проводив Хвальчевський, володимирський замок складався із системи укріплених ділянок, які включали воротню, або надбрамну чотирикутну вежу. Її верхня частина була зруйнованою. Ліворуч від вежі, по периметру валу, розміщувалися 14 городень, далі – башта князя Коширського з проваленим дахом і пошкодженим фундаментом, потім – 16 городень, за ними – міська башта та 9 городень. Потім – вільна ділянка, на якій мала стояти зем’янська вежа, тобто облаштована на кошти околичної шляхти й зем’янства, за нею знову розміщувалися 15 городень. За ними стояв королівський будинок, споруджений між городнями на кошти володимирського старости з “дерева, заліза і каміння з комином” на місці колишніх шести городень. Біля королівського дому розміщувалася єдина відремонтована на той час королівська вежа, від якої знову йшли по валу 17 городень, котрі замикалися в кільце біля воротної вежі. Люстрація засвідчує, що веж було 5, із них 4 старі й ненадійні (Воротня, Коширська, Міська, Зем’янська), крім Королівської².

В обох люстраціях згадується дерев’яний підйомний міст, який знаходився перед надбрамною баштою. У люстрації 1545 р. наголошено, що міст зроблено новий. Раніше його не було, але князі, пани й повітова шляхта зробили його самі, щоб звільнитися від робіт із облаштування Луцького мосту. Новий міст був міцним, спирався на дубові палі³. За даними ревізії 1552 р., міст був підйомним. Він тримався на залізних ланцюгах із ланками завтовшки з палець. Із обох боків мосту стояли стовпи⁴. У надворотній башті була решітка, яку опускали у разі небезпеки, перекиваючи проїзд у замок. Водночас піднімався і

міст, перекинутий через фортечний рів, з'єднуючи замок із найближчим урочищем окольного града – Підзамчем⁵. Таким способом міст пов'язував замок із трьома основними комунікаціями міста – Устилузьким, Луцьким і Ковельським трактами.

Зовні замок оточували земляні вали й рови, заповнені водою, яка надходила з двох рукавів річки Смоча, правого допливу р. Луги. Можливо, другий рукав р. Смочі, котрий охоплює замок зі сходу, півночі й заходу, був штучний, найімовірніше, це був рів, у який направлено воду річки. У люстрації 1552 р. чітко сказано, що замок стоїть на невисокій, але крутій горі, навколо нього вода, а приступ до замку є лише з одного боку – перед воротами через водяний рів⁶. Так виглядав замок у XIV–XVI століттях.

Що ж до внутрішньої забудови володимирського замку, то ревізія 1552 р. засвідчує, що в той час там стояв згаданий ще в люстрації 1545 р. королівський дім, збудований із соснових тесаних колод, дах якого був накритим гонтом. Його спорудили на місці колишніх шести городень⁷. Загальна площа королівського будинку становила близько 42 м.кв. Мабуть, у ньому мешкав королівський староста міста Володимира⁸. Окрім палацу, в описі території замку названо церкву св. Іоакима й Анни та 12 земських будинків.

У ревізії 1545 р. люстратори стверджували наявність навколо міста двох високих валів і двох глибоких ровів, які існували з давніх часів. Вони починаються від р. Смочі й тягнуться до ставка над р. Лугою, яка тече з одного боку замку й міста. Далі описано, що раніше на місці, де розміщений паркан, існували вали навколо града. Ревізори констатували, що стан валів і ровів був непоганим, лише гребля біля ставка зруйнувалась, і якби вона була підсипана й з іншого боку, від р. Смочі, та був розчищеним війтівський став, тоді вода надходила б у рови з обох боків, що забезпечувало б добру оборону замку й міста⁹. З опису випливає, що рови в цей час були як навколо замку, так і міста. Звідси стає зрозумілим, що останнє зберігалось і в XVI ст. Описи засвідчують існування навколо нього дерев'яної стіни, зведеної з клітей-городень з обланками. Під час люстрації 1545 р. вона була недобудованою, тому що шляхта й духовенство не виконували покладену на них частину робіт. Ревізія 1552 р. чітко локалізує міську межу біля річок Смоча, Рилавиця, Луга, на яких є стави

й болота. Доступ до міста був лише з одного боку, ніби з шостої частини (площі) суші, де розташовані три високі вали, але найдальший вал у багатьох місцях розкопаний і в ровах поставлено халупи, броварні, а деінде навіть посадили сади. Найближчий вал цілий, а за ним – паркан. Паркан, який доглядали міщани, майже скрізь покритий, обмазаний, а в тих ділянках, якими мають опікуватися владичні, попівські й зем'янські люди, на багатьох місцях його не покрито і не обмазано¹⁰.

Про стан володимирського замку в другій половині XVIII ст. свідчать люстрації 1765 і 1789 рр., які уривками цитують польські історики. Із першої люстрації, тобто 1765 р., здійсненої за панування Станіслава-Августа, довідуємося, що замок здавна насипаний на болоті, навколо оточений валами. Через болота був перекинутий дерев'яний міст, який був дуже пошкодженим. Замкова брама – дерев'яна, двоярусна, наново споруджена, ймовірно, перед ревізією, складалася з двох ярусів: у першому – тюрма для простого люду, в другому – в'язниця для засуджених шляхтичів. Ліворуч від входу до замку зстояв старий дерев'яний будинок, у якому розміщувався гродський суд і канцелярія. Акти гродські зберігалися в костелі домініканців, а земські – у парафіяльному костелі. На Замчиську – 4 хати, 2 залізні гармати. Вали місцями опали і осипалися, рову й сліду немає, тому що замулений¹¹.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. майже повністю зникає друга лінія оборони міста, тобто вали колишнього окольного града, а замкова площа втрачає всю забудову. Замчисько, хоча й зруйноване, все ж зберігалось як місце сховища для людей¹². Із люстрації 1789 р. довідуємося про його повний занепад: площа замку – без жодної будівлі, суди земський і гродський відбуваються в монастирях і заїздах¹³. Такою є історична доля володимирського замку, який певною мірою був продовжувачем традицій літописного дитинця княжої доби.

За даними люстрації 1552 р., у Володимирі в той час було 450 будинків, серед них – 243 міщанські, а решта – іншої приналежності¹⁴.

Типи будинків у Володимирі відображали майновий та соціальний стан мешканців. У середині XVI ст. у місті був 21 будинок. Вони належали феодалам¹⁵. Про хати міських ремісників довідуємось із ревізії замку 1552 року. В ній сказано, що в місті нараховувалося 25 кравців, 5 із них мешкали у власних будинках,

а 20 – у комірному, тобто наймали житла в господарів. Крім того, у Володимирі проживало 25 шевців, із яких 20 мали власні хати, а 5 – були в комірному, 7 ковалів, 3 сідельники, 15 майстрів кінської збруї, тобто лимарів, 1 кушнір, 2 підстригачі, а також 47 корчмарів¹⁶.

Наведений вище перелік назв різних фахівців – яскраве свідчення значного розвитку міського ремесла у Володимирі в XV – 60-х рр. XVI ст.

Із люстрації 1552 р. також довідуємося, що міське населення Володимира займалося різними промислами, які виникли з появою надлишків сільськогосподарської продукції. З'явилися професійні винокури, пивовари, солодовники. У Володимирі були й водяні млини, які належали міській верхівці, зокрема, кілька млинів володимирського єпископа в 1569 р. орендував міщанин Василь Капля¹⁷.

Ревізія 1552 р. містить інформацію про розвиток торгівлі у Володимирі. У центрі міста, на ринковому майдані, у середині XVI ст. були 24 кліті (комори) для краму, які належали місцевим торговцям-євреям, а одна – війтові; різних комірчин-яток – 6, а одна війтова, але порожня, тому що торгують на столиках¹⁸. Подібні кліті-комори споруджувалися на призначених для цього місцях на ринку – в торгових рядах. Це були однокамерні, переважно дерев'яні будівлі. Зрозуміло, що такі комори на ринку могли належати лише заможним міщанам. Решта ж дрібних торговців, найімовірніше, торгувала де доведеться.

У середині XVI ст. у Володимирі було чимало шинків та спеціальних заїжджих дворів, що свідчить про активне життя міста цього часу. В 1552 р. тут нараховувалося 47 корчмарів-міщан і 5 корчмарів єпископської юридикції. Зокрема, у люстрації згадується корчма, власником якої був гармаш Грицько Сенькович, який за виконання певних повинностей для міста був звільнений від сплати податків¹⁹. Зазвичай поруч із корчмою розміщувалися кімнати, котрі здавалися приїжджим. Такі заїзди виконували типові для середньовічного міста функції готелю. На жаль, у Володимирі заїжджих будинків XVI ст. до наших днів не збереглося.

Наприкінці XVIII ст. стався значний занепад міського господарства. Із люстрації 1789 р. довідуємося, що в місті вже не було багатьох ремісничих і торгових споруд. Міщани скаржилися, що не було м'ясних лавок, солодовень, броварень, не стало складських при-

міщень, цирулень, занепало виробництво селітри, не діяли цегельні. Кількість міських будинків зменшилася до 200, стало менше потенційних платників податків²⁰.

В умовах своєрідного рельєфу самого міста Володимира та його передмість, де були річки, потоки, болота й озера, важливе значення мали греблі та мости. Вони відігравали роль не тільки гідротехнічних споруд для оборони міста, а й засобів зв'язку між окремими урочищами. У люстрації 1545 р. згадується земляна гребля на р. Смочі, про яку сказано, що біля ставу, в північно-східній частині, вона дуже пошкоджена. Ця гребля була зведена із північного боку, на лінії колишніх валів окольного града. Ще одна гребля згадується у східній частині міста на р. Рилавиця²¹. Що ж до XVII–XVIII ст., то в цей час греблі використовувалися переважно для виробничих цілей або ж виступали в ролі мостів. Зокрема, гребля біля єпископського замочку тягнулася до села Булька Вишневецька й з'єднувала місто з південними селами повіту, а гребля і міст на Білих Берегах були єдиним комунікаційним шляхом, який сполучав місто з близькими селами, котрі розміщувалися на південний захід від Володимира. Ще одна гребля в цьому районі простягалася від єпископського замочку через луг на Заріччя, де розташовувався єпископський фільварок. Варто зазначити, що греблі на р. Лузі за єпископським замочком і на Білих Берегах згадуються вже в кінці XVI ст.²². Окремою греблею з'єднувалося місто і з островом Велесовщина, чи Онуфрїївщина, де в кінці XVI – XVII ст. був монастир²³. Із греблями найчастіше пов'язувалися млини, де вироблялися продукти першої необхідності.

Із люстрацій та інших писемних джерел маємо певні відомості про стан домобудівництва у місті в XVI–XVIII століттях. У документах, які стосуються кінця XVI ст., згадуються ринкові будинки, із яких стягалися найбільші грошові податки. У 1577 р. їх у Володимирі нараховувалося 15, а в 1583 р. – 16. Це були будинки багатіїв²⁴. У єпископському фільварку в приміському селі Заріччя існував мурований будинок з колонами, який слугував магазином. Можливо, це єдина пам'ятка XVII ст., що залишилася від будівель володимирського єпископа Іоакима Мороховського²⁵. Такі багаті будинки існували й у XVIII ст., зокрема люстрація 1765 р. в районі Підзамче нараховує їх 30²⁶.

Люстрація 1789 р. вказує на те, що майже все місто мало дерев'яні будинки. Виняток становлять лише костели, церкви й монастирі, споруджені з каменю та цегли²⁷. Можливо, це перебільшення, тому що мали бути тут і кам'яні будинки, які належали міській верхівці та вищому духовенству. З уваги на те, що більшість із них досі не збереглася, а ті, що дійшли до нас, зазнали значних змін унаслідок пізніших перебудов, будинки володимирських міщан цього періоду охарактеризувати важко.

У люстраціях докладно описується матеріальне становище євреїв, поселення яких займали значну частину середмістя і передмість Володимира. Із проживанням єврейського населення пов'язані такі місцевості, як Дівича Дорога, Королівщина, Бабина Долина, р. Смоча (або Смочисько), Шкартані, Тухівщина, Кильщина, Жидівська вулиця, де від найдавніших часів оселилися євреї²⁸. За ревізією 1552 р., євреї володіли 22 будинками на міських ґрунтах, 7 – на попівській землі, а 2 родини проживали в найманих помешканнях. За свідченням ревізорів, переважна більшість із них торгувала²⁹.

Люстрація Володимира 1765 р. фіксує, що у місті проживало в межах різних “юрисдикцій” 1 327 євреїв, котрі загалом володіли 159 будинками³⁰. За переписом 1784 р., в місті нараховувалося 340 євреїв, а в 1790 р. – 630. Обставини зменшення єврейського населення порівняно з 1765 р. були викликані економічною кризою. У 1789 р. євреї скаржилися люстраторам, що не в змозі платити старості: крамарі – 500 злотих, шинкарі – 3 897 злотих, котлового – 413 злотих, лопаткового – 1 000 злотих, чопового – 28 злотих, а також губернаторові на утримання війська та рабина – 300 злотих. У той же час володимирські міщани скаржилися, що “ринок так забудували жидами своїми крамничками, що немає де виставити товари”³¹.

За люстрацією 1789 р., у Володимирі мешкало 117 осіб польської національності (католиків). За переписом 1831 р., у Володимирі зафіксовано 8 636 жителів, із них 723 поляки³².

Висновки. Зроблений вище короткий огляд люстрацій 1545, 1552, 1765 та 1779 рр. засвідчує, що комплексне їх дослідження є вагомим основою для об'єктивного відтворення історичного, соціально-економічного розвитку міста Володимира середини XIV – XVIII століття. Інформація, що в них вміщена, не втратила своєї актуальності й сьогодні і становить науковий інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників.

¹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przed F. Martynowskiego, Rewizya zamku Włodzimierskiego od 1552 roku, Warszawa, 1886, v. 3, pp. 520-524; Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła): I. Zamku Włodzimierkiego, Rewizya zarnkow Ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku*, wydal i szkitsem historycznym poprzedził Aleksander Yablonowski, Zródła dzieyowe, Warszawa, 1877, v. 6, pp. 1-18.

² Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 1-18.

³ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 1-18.

⁴ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 520-524.

⁵ Sas, P., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV – 60-kh hodakh XVI vekah*, Kyiv, 1989, p. 48

⁶ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.

⁷ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 11; Balinski M., Lipinski T. *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.

⁸ Arkhiv Volodymyr-Volyns'koho istorichnoho muzeyu, NDF, 1565/1: Barer S., *Istoryko-arkhitekturnyy zapovidnyk u m. Volodymyri-Volyns'komu Volynskoyi oblasti. Kompleksni naukovi poshuky*, Istorychna dovidka, L'viv, v. 2, p. 68.

⁹ Yablonowski A. *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 18.

¹⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523.

¹¹ Balinski M., Lipinski T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-872.

¹² Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870.

¹³ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870.

¹⁴ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523.

¹⁵ Sas, M., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV – 60-kh hodakh XVI v*, p. 31.

Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523-524.

¹⁷ Sas, M., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV – 60-kh hodakh XVI v*, p. 120.

¹⁸ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 522.

¹⁹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.

²⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875.

²¹ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródła) : I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 18.

²² *Opys tserkvey y ymenyy epyskopyy Vladymyrskoy, sostavlenneya pry peredache etoy epyskopyy Yrattyuu Potyuu, 11 aprelya 1593 h., // AYuZR, ch. 1, t. 1. Akty, odnosyashchiesya k ystorry pravoslavnoy tserkvy v Yuho-Zapadnoy Rossyy (1481-1596 hh.), red. N. Yvanysheva, Kyiv, p. 371-375.*

²³ Tsynkalovsky, O., *Materialy do arkheolohiyi Volodymyrskoho povitu*, in: "Zap. Nauk, t-va im. T. Shevchenka", Lviv, 1937, pp. 198.

²⁴ Włodzimierz, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa, 1897, v. 171.

²⁵ Tsynkalovsky, O., *Materialy do arkheolohiyi Volodymyrskoho povitu*, pp. 207.

²⁶ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-871.

²⁷ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 875.

²⁸ Tsynkalovsky, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, Vinnipeg, T-vo "Volyn", 1984, v. 1, p. 226.

²⁹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 524; Teodorovych, N., *Horod Vladymyr Volynskoy hubernyy v svyazy s ystoryey volynskoy yerarkhyy: Istorycheskyy ocherk*, Pochaev: Typohr. Pochaevsko-Uspensko Lavry, 1893, p. 226.

³⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-872.

³¹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875; Tsynkalovsky, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, p. 226.

³² Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875; Tsynkalovsky, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, p. 242-244.

ке, однак насправді вів подвійну гру та підтримує тісні взаємини з польським керівництвом.

Ключові слова: Молдавія, Кримське ханство, Османська імперія Б.Хмельницький, Лупу, козаки, орда, дипломатичні відносини, коаліція.

Liliia DROBINA
(Chernivtsi)

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN-MOLDAVIAN RELATIONS IN 1650

The current article analyzes the situation in Ukrainian-Moldavian relations by way of studying diplomatic relations in the region.

Moldavian principality played an important role in developing the Liberation war of the Ukrainian people in the mid-seventeenth century and formation of the Ukrainian statehood. Among the factors that determined the Cossack elite interest in rapprochement with the Moldavian prince, the desire to bring it to the anti-Polish coalition occupied the most important place.

The events of 1648 in Ukraine radically changed the plans of all interested parties. The Cossack-Polish battles in 1648 clearly showed the growing influence of the Tatar factor in the region. Rzeczpospolita actively participated in creation of the anti-Turkey alliance. The development of Ukrainian-Moldavian relations depended on the ability of neighbors to establish diplomatic relations. Even distant Moscow-Polish relations had impact on the Ukrainian-Moldavian politics.

The Polish diplomats tried to divide the Ukrainian-Moscow alliance. Preparation for war with Muscovy continued in the level of diplomatic services. Adam Kysil, as the representative of the Polish parliament, was sent for talks with Bohdan Khmelnytskyi.

However, the danger for Ukraine increased due to the fact that tycoons had a faithful ally that was the Moldavian master. That is why Khmelnytskyi rushed to protect their borders from outside Moldavia by dissolution of the union of the principality with Poland and converting it to his ally.

The Moldavian principality was not able to play an independent role in the conflicts between its neighbors, but it was important for the fighting sides to be in control of it due to strategic and territorial considerations.

Keywords: *Moldavia, Crimean Khanate, Ottoman Empire, B. Khmelnytskyi, Cossacks, Lupu, horde, diplomatic relations, coalition.*

Проблема геополітичних змін, спричинених національно-визвольною революцією українського народу середини XVII ст., завжди викликали гострий інтерес істориків. Зокрема, спробу її розв'язати робили у своїх наукових розвідках і М.Грушевський¹, і В.Голобуцький², і В.Смолій та В.Степанков³. Українсько-молдавські відносини названого періоду досліджували А.Жуковський⁴, М.Мохов⁵ та

УДК: 94(477) "1650"

© Лілія ДРОБІНА
(Чернівці)

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ВІДНОСИН У 1650 р.

У статті йдеться про встановлення дипломатичних стосунків між Україною і Молдавією в період національно-визвольної революції Б. Хмельницького на початку 1650-х рр. Близькими сусідами України в Придунайському регіоні були православні Молдавія та Валахія і протестантська Трансильванія. Усі вони перебували водночас у васальній залежності від Османської імперії і в близьких стосунках з Річчю Посполитою. Господар Молдавії Василе Лупу особливо тісно співпрацював з польським урядом і перебував у близьких родинних стосунках з литовським гетьманом Я.Радзивіллою. І хоча Лупу висловлювався за приятні стосунки з потужним сусідом, яким стало в цей час Військо Запорозь-

ін. Місце Буковини у налагодженні взаємовідносин між козацькою Україною і Молдавським князівством простежується у колективній монографії чернівецьких науковців “Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)”. Досить значну кількість фактичного матеріалу подано в документах статті є аналіз ситуації, що виникла на українсько-молдавському напрямку, шляхом детального вивчення дипломатичних взаємозв'язків в регіоні.

Молдавське князівство відіграло важливу роль у розгортанні національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. та формуванні української державності. Серед факторів, які визначали зацікавленість козацької верхівки у зближенні з молдавським князем, найбільш вагоме місце займало бажання залучити цю невелику, але важливу з точки зору геополітичних розрахунків, державу до антипольської коаліції. Адже війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького порушила спокій не тільки Речі Посполитої, а й безпосередньо чи опосередковано торкнулася всіх сусідніх держав. Зокрема, вона збурила давні проблеми на прикордонному просторі між Молдавією і Польщею. Щоправда, воєнні дії 1648-1649 рр. зачіпали лише порубіжні території. Молдавський літописець Мирон Костін писав: “Здригнулися тоді всі навколишні землі від несподіваного бентеження Ляського королівства. Однак наша земля ... ще кілька років після того, як повстав Хміль, перебувала у спокої”⁶. Тільки починаючи з 1650 р. Молдавія виявилась втягнутою у вир непримиренних суперечностей.

У цій боротьбі Молдавське князівство як сателіт Османської імперії брало участь на її боці разом з іншими підкореними землями – Кримським ханством, Волощиною і Трансильванією, однак найчастіше виступало проти них. З чим це пов'язано? Чому васали не об'єдналися проти свого сеньйора – Туреччини і не позбавились маріонеткової залежності? Як виявилось, недруг у кожного з них був свій, а союзників вони шукали у таборі ворогів свого ворога. Молдавія не була винятком, проте у цьому протистоянні вона залишилась одна, зробивши ставку на польський табір.

Події 1648-1649 рр. в Україні розвивалися надзвичайно стрімко не тільки для козацької старшинської верхівки, але й для володарів сусідніх держав. Близькі перемоги українського війська над Польщею змусили молдав-

ського господаря Василе Лупу в жовтні 1648 р. з великими почестями прийняти українських послів і погодитися на їх домагання: не пропускати в Молдавію поляків, потопивши для цього всі пороми на річці Дністер⁷. Звісно, це було зроблено не з симпатії до козацького повстання, а під тиском зростаючої української сили. Насправді Лупу, залишаючись вірним польським союзником, чинив різні перешкоди козакам, перехоплював кореспонденцію гетьмана з турецьким двором і передавав полякам. Тому Б.Хмельницький у своїх листах до султана скаржився на господаря і навіть пропонував замінити правителя Молдавії. Недоброзичливе ставлення молдавського володаря до повстання створювало для України ризиковане становище, позаяк лівий фланг опинився під загрозою удару. Тому козацьким командуванням і було вирішено зробити Молдавію своєю союзницею⁸.

Спочатку гетьман спробував дипломатичним шляхом зацікавити Молдавію у військово-політичному союзі з козацькою Україною, але Лупу ухилився від прийняття рішення: боярська верхівка князівства остерігалася Польщі й постійно відхиляла цю пропозицію⁹. Зрештою, було вирішено змінити тактику і все-таки підштовхнути господаря до співпраці, а бояр зробити поступливішими. В політиці примусового впливу на Лупу гетьману допоміг конфлікт між Кримським ханством і Молдавією, який розгорівся навесні 1648 р.¹⁰.

У результаті перших навальних наступів козаків навесні 1648 р. увесь цвіт польської армії, в тому числі й обидва гетьмани Миколай Потоцький та Мартин Калиновський, опинилися в татарському полоні й змушені були чекати, поки за них заплатять. Знаючи, що без гетьманів польське військо досить вразливе і війна може бути завершена повною перемогою козаків, кримський хан Іслам-Гірей все-таки зробив благородний жест, подарувавши свободу коронному гетьманові. Цим він ще раз підтвердив істину: кочові племена використовували осілі народи як джерело для збагачення і їх цікавило продовження війни, а не укладання миру. Адже османський ринок постійно потребував великої кількості рабів, якими за ісламським правом могли ставати лише люди з “країни війни”, тому кримські кочовики змушені були взяти на себе функцію професійних вояків¹¹.

Свою роль у визволенні Миколая Потоцького відіграв і князь Василе Лупу. Він не тільки

енергійно клопотався перед ханом про звільнення коронного гетьмана, але й допомагав тому у влаштуванні переїзду додому, демонструючи свої пропольські настрої. Звістка про це неприємно вразила Б.Хмельницького, адже в молдавському князеві він хотів бачити потенційного союзника.

Бажання укласти союз з Польщею у Лупу з'явилося не за один день. Ще з середини 40-х рр. XVII ст. він почав поступово відходити від османської лінії у зовнішній політиці. Першим проявом цього став шлюб старшої дочки Марії з литовським магнатом Янушем Радзивілом у 1645 р. За дозвіл на це весілля Лупу змушений був відправити до турецького султана в заручниці молодшу доньку Руксандру (Розанду). Що ж змусило хитрого і обережного господаря піти на такий ризикований політичний крок? Ймовірно, що однією з причин була складна міжнародна обстановка. Зокрема, після довготривалого протистояння почалось деяке зближення московського і польського керівництва з огляду на появу спільних ворогів – Кримського ханства і Османської імперії та формування анти-турецької коаліції. У 1646 р. князь Радзивілл запропонував приєднатись до майбутнього союзу і своєму тестеві. Це був шанс для Молдавії: спираючись на могутніх союзників? Московське царство і Річ Посполиту, зміцнити свої позиції перед давніми ворогами Валахіїю і Трансільванією.

Події 1648 р. в Україні кардинально змінили плани всіх зацікавлених сторін. Лупу не відчув вчасно формування нового співвідношення сил у регіоні, і правлячі кола Молдавії без роздумувань підтримали сторону Речі Посполитої, вважаючи, що козацьке повстання буде швидко придушено. Крім того, вирішальну роль відіграла солідарність з польським панством та страх перед впливом визвольної війни українського народу на молдавських селян, незадоволених скрутним соціальним становищем.

Козацько-польські бої 1648 р. яскраво засвідчили зростання впливу татарського фактора у регіоні. В період Зборівського примирення 1649 р. союзники козаків татари повертались у свої землі, а буджацькі і частина кримських татар пішли через Молдавію, де похапцем грабували населення. Обтяжені рабами й полоненими з польської землі, зупинилися вони біля села Братуляни на березі річки Резини. Ординці були впевнені, що по-

кинувши польську землю, на молдавській перебувають у повній безпеці. Крім того, васальна залежність Молдавії від Туреччини, близькість до Кримського ханства додавали їм безтурботності.

Чутки про пограбування татарами молдавських маєтків спричинили виступ господаря проти них. Досить швидко зібралось військо, бо “народ молдавський за своєю вдачею охочий до здобичі”¹², і вирушило проти грабіжників. Але, як відзначає хроніст, це був недуманий крок. З одного боку, несподіваний напад дав можливість розгромити татарське військо і завдати йому значних втрат. “Загинуло тоді дуже багато татарви. Наші відбили у них і здобич, і рабів”, – пише М.Костін¹³, яких Лупу “розіслав по монастирях, і роздав деяких торговим людям”¹⁴. Однак цим своїм демаршем господар надав польській стороні непряму військову допомогу, що посилювало обурення кримського хана.

Розгромлені татари без здобичі і полонених поверталися до Буджака. Кримська верхівка, роздратована діями молдавського господаря, взялася зводити з ним рахунки через свого сеньйора. До Стамбула було відправлено докладне повідомлення про події, а господаря Васіле і усю Молдавію названо зрадниками. До тих володарів, які правили вже досить давно, ставлення у турецьких властей було підозріле. Тому за такий вчинок султан дозволив ханові вільно грабувати Молдавську землю. Так татари отримали можливість не тільки помститися за завдані їм втрати, але й покарати Лупу за його зверхність¹⁵.

Хоча господар Васіле після цієї події дуже обережно ставився і до султана, і до хана, колесо татарської помсти було запущене. Їхні спокійні слова-звертання приспали пильність Лупу. Крім того, візир хана Сефер Кази-ага у листах запевняв “ніби й в гадці не має ані хан, ані їхня старшина помститися за страждання, яких зазнали татари на їхній землі”¹⁶. Однак прихована ворожнеча приносить ще більше лиха.

Отже, довкола молдавської справи зав'язувався тугий вузол інтриг: Кримське ханство – Молдавія – Україна, а згодом Польща – Росія – Україна. Розглядаючи ці відносини, мимоволі звертає на себе увагу присутність ще одного надзвичайно важливого гравця – Османської імперії.

Б.Хмельницький підтримував тісні стосунки з Туреччиною і навіть не відкидав думки

про прийняття васальної залежності. На південно-західному кордоні України була ціла група держав, які хотіли утворити федерацію південнослов'янських і неслов'янських народів під протекторатом Туреччини: князівства Трансильванія, Валахія, Молдавія. Трансильванський князь Дердь I Ракоці запропонував і Б.Хмельницькому приєднатися до цього союзу. Гетьману сподобався задум, хоча він вважав його досить складним для реалізації. Втіленню ідеї в життя перешкоджали дві основні причини: по-перше, одвічний релігійний антагонізм християнського та мусульманського світів; по-друге, несталість та невпевненість турецьких васалів – татар. Їх військо було необхідне для успішного розгортання бойових дій, але гетьман остерігався, що “вони його покинуть, саме тоді, коли поляки щось задумують”¹⁷.

Практика постійного обміну українських і турецьких посольств була започаткована ще у 1648 р., коли до Стамбула прибула козацька делегація на чолі з “чистокровним татариним” полковником Філоном Джеджалієм, який добре володів турецькою мовою. Успіхи посольств приносили користь обом сторонам. Так, в султанській грамоті від 06.11.1650 р. козаків запевняли, що в разі потреби вони можуть розраховувати на допомогу Туреччини. “Якби звідкись неприятель з'явився, – писав султан, – нам знати давай же, скільки б війська не потребували, зразу ж готові дати”¹⁸. За свою підтримку Порти просила тільки одного, щоб козаки не нападали на її володіння “від вашого всього війська ні один любо морем, любо полем, нашому цисареві в панстві його жодної шкоди не було”¹⁹. У відповідь Б.Хмельницький відправив до Константинополя своїх послів Антона Ждановича і Павла Яненка-Хмельницького, які, як бачимо з пізнішої грамоти султана від грудня 1650 р., добились певних успіхів. На підтвердження дружнього ставлення до козаків султан направив рескрипт кримському хану: “Щоб очі і вуха його завжди були відкриті стосовно Польщі” і щоб він у разі необхідності негайно допомагав своїм військом Б.Хмельницькому²⁰.

Ідея утворення антитурецького союзу також мала своїх прихильників. Активну участь у його створенні взяла Річ Посполита, а членом альянсу бачила Кримське ханство. 40-ві роки. XVII ст. характерні претензіями кримського хана на більш самостійну політику, що проявляється в частковій непокорі наказам сюзерена. В 1648 р. після смерті султана Ібра-

гіма на престол зійшов 7-річний Мехмед IV Авджі, і країна поринула в безодню придворних інтриг. На період досягнення султаном повноліття хан надіявся, що йому прийде запрошення зайняти, хоч би і тимчасово, турецький престол. Адже за османськими законами вважалося, що у випадку припинення чоловічої лінії Османської династії її місце посядуть Герей як єдині представники вищої за степовими канонами династії Чингізів [10, с.239]. Польща вирішила використати це незадоволення хана. Вже на початку весни 1650 р. західні газети писали, що кримський посол прибув до Варшави і привіз пропозицію союзу проти Порти. У польських зведеннях є такі записи: “Я [кримський хан. – Л.Д.] з королем польським помирився, кому він неприятель, тому і я неприятель, ми собі навзаєм присягли”²¹. Але попри все від союзу з козаками теж не відмовлявся: “якби король [польський. – Л.Д.] на них [козаків. – Л.Д.] став наступати, то кримський цар їх не видасть, піде війною з козаками разом на Польську землю”²². Кримський хан дотримувався політики сидіння на двох стільцях: полякам обіцяв мир та дружбу і козакам те ж саме.

Москва також не залишалася осторонь цих подій і в березні вклинилася в трикутник Кримське ханство – Україна – Польща. До активних дій царський уряд підштовхнула реальність протурецької політики Б.Хмельницького, хоча ідея утворення антитурецької ліги під зверхністю Москви теж була гетьману до снаги. Розвиток українсько-молдавських стосунків залежав тепер від уміння сусідів налагоджувати дипломатичні взаємини. І навіть далекі московсько-польські відносини мали резонанс на українсько-молдавську політику.

Б.Хмельницький, запевняючи московського царя у своїй прихильності, неодноразово підбивав його розірвати перемир'я з Польщею, і якби “цар [московський. – Л.Д.] почав війну з ляхами, то вони, козаки, стали б у ній на розрив з Польщею”²³. Та монарх не готовий був здійснити ні такий кардинальний хід, ні категорично відмовити. Щоб утримати козаків від рішучих дій у турецький бік, вирішено було пошукати привід для майбутньої польської війни. Тому в червні 1650 р. московське посольство на чолі з братами Пушкініми прибуло до Варшави з претензіями “за образи царської гідності, завдані їй помилками в титулах, в писаннях до московських урядів,

і нечемними висловами в різних книгах, друкованих в Польщі²⁴, вимагало вибачення, а інакше мир між Росією і Польщею буде розірвано. А тому може відбутися приєднання до ворожого табору, і не останню роль тут відіграють козаки, які шукають протекції московського царя, та польська опозиція з сенаторів і шляхтичів, ображених королем. Чутки про незгоду і розруху в Україні – це, мовляв, лише поголос, при потребі козацьке військо підніметься у повному складі під московською рукою.

Це означало появу перед Польщею нового противника. Польському уряду вдалось шляхом різних поступок відхилити цей ультиматум, але було зрозуміло, що Росія в будь-який момент може відкрити новий фронт. Така небезпека змушувала уряд Речі Посполитої тримати в резерві значні військові сили, які за інших умов могли бути повернуті проти України.

Польські дипломати намагались роз'єднати українсько-московський союз. Восени 1650 р. в Москву прибув посол з Варшави Альбрехт Пражмовський з пересторогою, що козаки готуються до війни з Росією. На це бояри Посольського приказу відповіли, що самі поляки підбурюють інші держави, зокрема Крим, до нападу на царство, а козаки є піддані Польщі і будь-які їхні виступи – це проблема самої Польщі²⁵. Вбити клин між Москвою і козацькою Україною в цьому посольстві не вдалось.

Подібну політику польські дипломати проводили і в Туреччині, використовуючи представників інших держав при султані. У жовтні 1650 р. австрійський резидент у Константинополі Шмідт повинен був на засіданні дивану звернути увагу на те, наскільки небезпечну гру затіває Туреччина, допомагаючи козакам і татарам²⁶. Робився акцент і на тому, що гетьман козаків Б.Хмельницький – православний і при потребі легко може очолити боротьбу підкорених православних балканських народів проти Туреччини.

Для заспокоєння московських претензій польські правлячі кола вирішили використати саме козаків, закликаючи їх до спільного походу. Б.Хмельницький після Зборівського договору 1649 р., щоб показати свою лояльність, був готовий підтримати Польщу у будь-яких військових починаннях, лише б подальше від України. Але тут він опинився перед вибором противника – Польща чи Московщина. Гетьман, пов'язаний з обома сторонами умовами договорів, реальним противником все-таки вважав Річ Посполиту.

Як виявилось, крім Польщі, війни з Росією хотіли і кримські татари, щоб поквитатись з донськими козаками. Ще у 1646 р. московський цар для припинення наступів татар на свої південні території прислав донським козакам підкріплення – “загін астраханських людей і із Воронежа вільних охочих людей 3 тис.”²⁷. Скориставшись цим, “донці” організували пограбування кримських і турецьких міст на Чорному морі. А в 1649 р. в момент зайнятості ординців походом з Б.Хмельницьким, завдали кілька ударів на незахищені кримські землі, і розлючені татари вимагали реваншу. Гетьман намагався триматися осторонь цих суперечок і вичікував, як будуть розгортатись події далі. На лист кримського хана від 15.08.1649 р. все-таки наказав збирати військо з 3 тис. козаків на чолі з Тимошем Хмельницьким. Але приготування проходило дуже повільно, що можна було трактувати як ухилання від походу. За цей час кримський хан встиг отримати подарунки від донських козаків і відмінив похід. Можливо, саме це зволікання і стало одним з факторів погіршення відносин між Козацькою державою і Кримським ханством у 1649 р.

Підготовка до війни з Московським царством продовжувалася вже на рівні дипломатичних служб. Від польського сейму було направлено Адама Кисіля для переговорів з Богданом Хмельницьким. Кримський хан, у свою чергу, відправив послів у двох напрямках – до Варшави і Чигирини. Польського короля він закликав підтримати напад на Москву, а “коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо”²⁸. 04.08.1650 р. ханський посол доставив гетьманові грамоту, в якій Іслам-Гірей вимагав негайного виступу козацького війська на Москву. 26.08.1650 р. козацькі війська повинні були зустрітись на кордоні з ордою султан-калги. І якщо полякам обіцяно нові землі, “тільки Астрахань візьме хан собі”²⁹, то козацькому війську було поставлено ультиматум: у разі відмови мир буде розірвано. “Якщо не підете [на Московське царство. – Л.Д.], – писав хан, – тоді нам велике братство розірвати”, “приятелі і союзні кінці”³⁰. Про цей ультиматум Іслам-Гірей через свого посла Мехмеда Казі-аталика поставив до відома і польського короля. Та ці зазіхання татар і поляків не входили в плани Хмельницького, адже Москва залишилась тим резервом, який рано чи пізно планувалось втягнути у війну з Польщею. Тому відмовля-

ючись від війни з Москвою, він був змушений шукати альтернативу, чим зайняти татар, “які не хотіли вертати без здобичі”³¹.

Крім того, політична ситуація для України погіршилась у зв'язку із звісткою про смерть 9 серпня 1650 р. польського коронного канцлера Ю.Оссолінського. Б.Хмельницький опинився у дуже складному становищі, оскільки саме канцлер разом з А.Кисілем дотримувався політики мирного співіснування двох націй – польської і української – в одній державі. Магнати з партії війни на чолі з Я.Вишневецьким і М.Потоцьким намагались повернути втрачені в Україні володіння і на увесь голос вимагали якнайшвидшої розправи з непокірними українськими “холопами”. В інструкції на сеймики король називав Хмельницького “запеклим і заприсяженим на загибель Речі Посполитої ворогом”³², який зв'язується з Туреччиною і Швецією та викликає селянські повстання проти шляхти. Сейм 1650 р. виніс рішення про набір 54-тис. війська, а також про скликання посполитого ополчення. Таким чином у Речі Посполитій підготовка до нового наступу набувала швидких обертів.

У збиранні війська М.Потоцьким під Кам'янцем-Подільським Б.Хмельницький побачив загрозу для козаків і це викликало його занепокоєння. Водночас саме цим можна було мотивувати відмову від походу на Москву разом з ханом: “Вони [українці. – Л.Д.] непевні своїх відносин до Польщі, непевні спокою на Україні і не можуть її кидати незабезпеченою”³³.

Однак небезпека для України зростала з огляду на те, що магнати мали вірного союзника в особі молдавського господаря. Хитрий політик Василе Лупу за допомогою Польщі сподівався заволодіти Валахією. Тому Хмельницький поспішив захистити свої кордони з боку Молдавії шляхом розірвання союзу князівства з Польщею та перетворення його у свого спільника.

Найбільше турбувала польських, московських, австрійських, ватиканських та інших політиків вірогідність утворення досить сильного противника: Козацька республіка з Молдовою, в союзі з Кримом, з підтримкою Туреччини і її васалів. Тому всі навколишні сусіди пильно стежили за цими подіями.

Для ефективного розв'язання на користь України заплутаного клубка міжнародних суперечностей і було здійснено похід у Мол-

давію. Хто був його ідейним натхненником: татари чи козаки – й досі викликає суперечки, оскільки у кожній із сторін були свої мотиви.

Польські джерела вказують на особу гетьмана Б.Хмельницького. Саме він переконав посланця хана Нуредіна, що похід проти молдавського господаря В.Лупу, який славився своїм багатством, був би куди вигіднішим, ніж сповнений небезпеки напад на Росію. М.Голінський відзначав з цього приводу, що Б.Хмельницький хану “іти на Росію відрадив ... бо руські тримають наготові своє військо, умовляв вдарити на Молдавію... багату країну, яка давно не знала війни і спустошень”³⁴, а після чого “вдарили би на ляцький обоз”, – продовжує опис цих подій у статейному списку Арсеній Суханов³⁵.

У козацьких старшинських колах ініціативу походу на православну Волощину вирішено було перекласти на татар. Козаки виступили з ними тільки як союзники. Гетьман вже у дорозі писав у листі до М.Потоцького, що тільки збирання ним польського війська на українському кордоні спровокували такі дії. Якщо Потоцький планує виступити, то нехай він має на увазі, що “гетьман з усім військом і з кримськими людьми піде на нього і воюватиме Польську землю, як попереднього разу [1648 р. – Л.Д.]”³⁶.

Татари, у свою чергу, вину за похід переклали на Польщу. Про це хан писав листи султану, польському королю і навіть Потоцькому. Хоча адресати протилежно різні, але зміст листів майже однаковий: татари готові до походу на Москву, отримали наказ повертати назад. Гетьман, бачачи скупчення польського війська на українсько-польському кордоні, не відчував себе в безпеці, але й виступити відкрито проти поляків не міг. Тоді татарське військо, яке не зивикло повертатись без здобичі з походу, нагадало своїм мурзам про великі кривди, яких вони зазнали рік тому на Молдавській землі, де вирішили відпочити 3-4 дні. “При таких мстивім характері калга не міг їх стримати і відпустити самих, тому і пішов разом з Ордою, щоб вона не занадто знищила край”³⁷. Татарське військо після скасування походу на Москву випросило у хана цей похід на Волощину.

В Молдавії дотримувалися думки, що ця біда їх зачепила за те, що “занадто трималися поляків”. Лупу в листі до Потоцького писав: “за свою зичливість і прихильність до поляків у козаків отримав цю війну”³⁸.

Літописець М.Костін зробив єдино правильний, на нашу думку, висновок, що все це “гарцювання татар з Москвою було єдиним бажанням приспати пильність” В.Лупу. Рішення це визрівало майже впродовж року: татари прагнули відплатити господареві за втрати, що їхні орди зазнали від молдаван у Братулянах, а козаки горіли бажанням вкортити йому зухвалість. Б.Хмельницькому не подобалася активна політика Лупу на боці Речі Посполитої, і багато козаків різних полків оповідали, що гетьман пішов воювати Волоську землю, бо волоський господар був польським прислужником, “викупив польських гетьманів з Криму”³⁹. Це й було причинами війни.

Молдавський літописець з повною впевненістю пише: “Хан повідомив Хмеля, щоб той готувався до походу на господаря Василя. А коли прийшов калга-султан, то Хміль з усім військом уже був готовий до походу”⁴⁰. В той же час М.Грушевський вказує, що звернення війська на Молдову “се було для всіх повною несподіванкою”⁴¹.

І ще один момент у цій події цікавив усіх – яку роль Османська імперія відводила собі? У Польщі висувалась версія про існування наказу султана ханові розправитися з Василе Лупу, і похід стався за згодою Царгорода. Якщо пов’язати тодішні події 1650 р.: посольство Порти до Хмельницького і від Хмельницького до султана в половині серпня, похід на Молдавію наприкінці серпня і толерантне ставлення до цього Туреччини, то можна стверджувати щодо правдивості цих припущень. Папський нунцій І.Торрес у своїх реляціях від 17.09 і 24.09.1650 р. підтверджує це, переповідаючи чутки, що Б.Хмельницький дістав інвеституру (право) на Молдавське господарство, напевно, через своїх послів, відправлених до Порти, і тепер завойовує його для себе. Цю думку продовжував і Ракоці: гетьман поскаржився султану на господаря, що “він немовби більше підтримує Польщу, ніж Порту і тому Хмельницькому дано від Порти призначення на господарство”⁴². Турецький султан намагався відірвати молдавського господаря від союзу з Польщею і тому не заперечував проти походу козаків і татар на Молдавію.

Але є й джерела, які вказують, що напад на Молдавію відбувся без згоди Туреччини. Австрійський посол у Царгороді доносив цареві 10.10.1650 р., що турецький двір дуже

стурбований звісткою про козацькі воєнні дії на підвладній йому території. Посли Хмельницького теж не могли нічого пояснити, адже похід на Волощину був здійснений без попередньої дипломатичної підготовки. М.Грушевський був упевнений, що цей похід був несподіванкою не тільки для його послів, козацької старшини, а й самого Хмельницького⁴³.

Отже, невелике князівство Молдавія спричинило бурхливу діяльність таких велетнів, як Річ Посполита, Московія, Османська імперія, і було перетворене в арену жорстокої боротьби між Польщею і Туреччиною. Молдавське князівство не могло відігравати самостійної ролі у конфліктах його сусідів, однак для воюючих сторін було важливо мати над ним контроль зі стратегічно-територіальних міркувань⁴⁴.

Б.Хмельницький умілими дипломатичними діями зумів розв’язати ряд складних питань своєї зовнішньої політики: відвів загрозу від Московської держави, на допомогу і підтримку якої розраховував, здійснив план зробити Молдавію союзницею, зберіг мирні відносини з турецьким султаном і кримським ханом в інтересах України, ізолював шляхетську Польщу від Оттоманської Порти, Кримського ханства і Молдавії. Все це мало велике значення для України.

¹ Grushevs'kyj M. *Istoriya Ukrai'ny-Rusy: v 11 t., 12 kn.* / Redkol. P.S.Sohan' (golova) ta in., K.: Nauk. dumka, 1996, T.9, Kn.1 (1650-1654).– 880 p

² Bojko I., Golobuckij V., Guslistyj K. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej*, M.: Izd-vo AN SSSR, 1954, 112 p.; Golobuc'kij V. *Diplomatičeskaja istorija osvoboditel'noj vojny ukraïnskogo naroda 1648-1654 gg.*, K.: Gos.izdat. polit.lit.USSR, 1962, 360 p.

³ Smolij V.A., Stepankov V.S. *Ukraïns'ka nacional'na revoljucija HVII st. (1548-1676 rr.)* / Serija “Ukraïna kriz” viki”, K.: Vidavnichij dim “Al”ternativa”, 1999, V.7, 352 p.

⁴ Zhukovs'kyj A. *Istoriya Bukovyny. – Chastyna persha do 1774 r.*, Chernivci: Redakcijnno-vydavnychij viddil oblpoligrafvydavnu, 1991, 120 p.

⁵ Mohov N.A. *Moldavija v jepohu feodalizma*, Kishinev: Izd-vo “Kartja moldovenjaskje”, 1964, 440 p.

⁶ Kostin M. *Litopys zemli Moldavii' vid gospodarja Aarona v cej bik*, p. 102.

⁷ Zhukovs'kyj A. *Istoriya Bukovyny. – Chastyna persha do 1774 r.*, p. 70.

⁸ Mohov N.A. *Moldavija v jepohu feodalizma*, p. 327.

⁹ *Bukovyna: istorychnyj narys*, Chernivci: Zelena Bukovyna, 1998, p.50.

¹⁰ *Istoričeskij svjazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v. – Dokumenty i materialy v treh tomah*, p. 225.

¹¹ Galenko O.I. *Dyplomatiya Kryms'kogo hanatu (seredyna HV st. – 1783)* // *Narys z istorii dyplomatii' Ukrai'ny* / O.I.Galenko, J.M.Kamins'kyj, M.V.Kirsenko ta in. pid red. V.A.Smoliya, K.: Vydavnychij dim “Al”ternatyva”, 2001, p. 236.

¹² Kostin M. *Litopys zemli Moldavii' vid gospodarja Aarona v cej bik*, p. 102.

¹³ Kostin M. *Litopys zemli Moldavii' vid gospodarja Aarona v cej bik*, p. 102

¹⁴ *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy v 3 t.*, p. 123.

¹⁵ *Ocherki vneshnepoliticheskoj istorii Moldavs'kogo knjazhestva (poslednjaja tret' HIV – nachalo HIIH v.)*, Kishinev: Shtiinca, 1987, p.206.

¹⁶ Kostin M. *Litopys zemli Moldavii' vid gospodarja Aarona v cej bik*, p. 103.

¹⁷ Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 71.

¹⁸ *Akty odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoju komissieju*, V.8, p. 352.

¹⁹ *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy v 3 t.*, V.2, p. 436.

²⁰ *Istorija Ukrai'ny v dokumentah i materialah*, V. III, p. 200.

²¹ Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 34.

²² Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 35.

²³ *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy v 3 t.*, T.2, p. 429.

²⁴ Bojko I., Golobuckij V., Guslistyj K. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej*, p. 63.

²⁵ Bojko I., Golobuckij V., Guslistyj K. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej*, p. 450-451.

²⁶ *Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy*, T.12, Materialy do istorii' ukrai'ns'koi' kozachchyny, T.5. (Akty do Hmel'nychchyny (1648-1654) / Zibrav i vydav Myron Korduba, L'viv, 1911, p. 144.

²⁷ *Istorija Dona (s drevnejshih vremen do padenija krepostonogo prava)*, Rostov: Izd-vo Rostovskogo un-ta, 1973, p. 146.

²⁸ *Akty odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoju komissieju*, V.8, p. 342.

²⁹ *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy v 3 t.*, V.2, p. 424.

³⁰ *Akty odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoju komissieju*, V.8, p. 342.

³¹ *Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy*, V.12, Materialy do istorii' ukrai'ns'koi' kozachchyny, V.5, p. 139.

³² Kryp'kevych I.P. *Bogdan Hmel'nyč'kyj / Vidp.red. F.P.Shevchenko, I.P.Butych, J.D.Isajevych*, 2-e vyd, vypravlene i dopovnene, L'viv: Svit, 1990, p. 109.

³³ Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 67.

³⁴ *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej: Dokumenty i materialy v 3 t.*, V.2, p. 446.

³⁵ *Istorija Ukrai'ny v dokumentah i materialah*, V. III, p. 197.

³⁶ *Istoricheskij svjazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v. – Dokumenty i materialy v treh tomah*, V.II, p. 225.

³⁷ *Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy*, V.12, p. 139.

³⁸ *Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy*, V.12, p. 141.

³⁹ *Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy*, V.12, p. 326.

⁴⁰ Kostin M. *Litopys zemli Moldavii' vid gospodarja Aarona v cej bik*, p. 103.

⁴¹ Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 80.

⁴² *Istoricheskie korni svjazej i družby ukrainskogo i moldavs'kogo narodov*, K.: Nauk. dumka, 1980, p.79.

⁴³ Grushevs'kyj M. *Istorija Ukrai'ny-Rusy*, V.9, p. 85.

⁴⁴ *Bukovyna: istorychnyj narys*, Chernivci: Zelena Bukovyna, 1998, p.103.

УДК 929(477)ХОМИШИН

© Oleksandr RUSNAK
(Chernivtsi)

BISHOP HRYHORII KHOMYSHYN: FAMILY ENVIRONMENT AND EARLY YEARS OF LIFE

In the article is highlighted the influence of family environment on the formation of personality of Hryhorii Khomyshyn. Are systematized and analyzed previous research on the issue. Are disclosed milestones of early biography of future Bishop. Are characterized his first steps in studying. Is marked a positive effect of relatives surroundings. On the base of metric books and family legends is traced genealogy of Beatific. It is noted on the proximity of worldview of H. Khomyshyn and the family of Simovych.

Keywords: Hryhorii Khomyshyn, Beatific, martyr, Bishop, family environment, early biography.

О. РУСНАК
(Чернівці)

ЕПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ І РАННІ РОКИ ЖИТТЯ

Постать єпископа Григорія Хомишина у різні часи викликала живавий суспільний і науковий інтерес. Попри значну кількість публікацій про його життя та діяльність, досі ряд аспектів потребують глибшого вивчення. Серед таких – ранній період формування світогляду, коли на юного Григорія найбільше впливало родинне середовище чи селянська інтелігенція в особі місцевого пароха й учителя.

Опрацювання метричних книг церкви села Гадинківці дало змогу точно визначити імена найближчих родичів і пращурів Г. Хомишина. Його батьки – Лука й Вікторія Хомишин. Батьками Луки були Іван Хомишин та Доміцеля Гедик, а Вікторії – Йосип Фірманюк і Юліана Подбільська. По лінії батька єпископа відомі імена його двох прадідусів – Андрія Хомишина й Никифора Гедика. У записах метричних книг вказано, що вони усі селяни. У Григорія було троє братів: Іван, Теодор та Микола. Тобто він був наймолодшою дитиною у сім'ї. За родинними переказами, усі брати зберігали приязні стосунки.

Важливу роль у формуванні поглядів юного Григорія відіграла родина місцевого педагога Івана Сімовича, з якої вийшли вчителі, священики, лікарі, музиканти, інженери. У випадку Г. Хомишина теж, саме перший вчитель помітив його здібності та наполіг аби батьки після закінчення парафіяльної школи віддали сина далі в науку. Так він став одним з перших вихідців з Гадинківців, що здобули гімназійну, а потім і вищу освіту.

Дякуючи своїй бабусі Юліані та вчителю Івану, на момент вступу в Тернопільську гімназію,

Г. Хомишин міг спілкуватися не лише українською і польською, а й чеською та німецькою мовами.

Очевидно, саме від своїх матері та бабусі Григорій успадкував глибоку побожність, яка проявилася вже під час навчання у гімназії, де він належав до товариства “Апостольство Молитви” і його ставили за взірць для інших учнів.

Іншою рисою майбутнього єпископа була активна життєва позиція. До певної міри, її формування теж можна зарахувати до впливів родинного середовища, які доповнилися у гімназійні роки.

У наші дні родичі єпископа живуть у Гадинківцях, зокрема на родинному обійсті (Олександра Мельник – онука племінниці Блаженного), Залицках (внучатий племінник і племінниця), Чернівцях, Торонто (Канада), Хабаровську (Російська Федерація). Десять у Німеччині (імовірно у Гамбурзі) губляться сліди Теодора рідного брата єпископа. За професіями переважна більшість педагога, лікарів, науковців і політиків.

Ключові слова: Григорій Хомишин, Блаженний, мученик, єпископ, родинне середовище, рання біографія.

Formulation of scientific problem and its significance. The personality of Bishop Hryhorii Khomyshyn in different times arouse great public and scientific interest, especially in Ukraine, Poland and the Ukrainian Diaspora. After all, in life, not only his actions but also thoughts usually did not remain aloof vigilant attention of contemporaries. This interest could be partly due to unconventional views of Father Hryhorii on various realities of life at that time, and partly not very easy disposition. Yet as the key explanation, perhaps, should be considered very difficult life mission that had to carry the Beatific Bishop.

Analysis of recent research. Without going into a detailed analysis of the works, still want to mark major latest achievements of historians. In our opinion, special attention deserves a monograph of O. Yehreshii “Bishop Hryhorii Khomyshyn: The Portrait of Religious and Ecclesiastical, Social and Political Figure?”¹, in which the author on the base of carefully selected from a large volume of diverse sources and scientific works, first attempted to depict various aspects of Father’s Hryhorii activity.

A number of extremely valuable articles, which touch the figure of Bishop published researcher R. Deliatynskyi. In particular, his publications are about the participation of H. Khomyshyn in the revolutionary and state building processes in Eastern Galicia after World War I², and during the Soviet-German war³ (some of them are co-authored with I. Pylypiv⁴).

A very popular topic in recent years has become the participation of Father Hryhorii in political life.

The position of Bishop, giving different estimates, have analyzed such scientists as N. Blinder⁵, T. Hladiuk⁶, A. Clish⁷, V. Koshetar⁸, M. Moskaliuk⁹, A. Nahirniak¹⁰, V. Perevezii¹¹ and many others.

Details of Bishop’s arrest, interrogations during the inquest, stay and death in prison, “by the language of documents? from archival investigation dossier on H. Khomyshyn described Kyiv researcher N. Serdiuk¹². Methods of inquest and the content of the sentence – I. Khodak¹³.

Aim of the article. Despite the large number of scientific and popular publications on the life and work of Bishop still some aspects require deeper study. Among them – the early period of world outlook formation when young Hryhorii was most affected by family environment or peasant intellectuals in the face of local pastor and teacher.

Researchers wrote about these years mostly in such a way, as it was sounded by H. Khomyshyn himself after arrest on one of inquests on April 21, 1945 in Lukianivs’ka prison, “I was born in 1867 in the village of Hadynkivtsi, Kopychyntsi district, Ternopil’ region in the family of middle peasant. 4 years I studied in the village primary school, 8 years studied in Ternopil’ gymnasium, which graduated in 1888. Then went to L’viv, where entered the University, on the Faculty of Theology and graduated it four years later”¹⁴. Similar text is contained in most authors of scientific studies or memoirs about Bishop.

As the example, we can take the published work of I. Volians’kyi “Reverend Bishop Hryhorii Khomyshyn”¹⁵, which was printed first in the Ukrainian Catholic journal “Ameryca” or article “Beatific Hryhorii Khomyshyn. Bishop. 1867 – 1945”¹⁶ from the collected volume of newly-proclaimed Ukrainian martyrs, which was published in Rome (2002). Some information from the early biography of Father Hryhorii is written as a preface and epilogue to the publication of his theological work “Parochial Mission”¹⁷ 1997, in the brochures “With Faith and Patience: Bishop Martyr Hryhorii Khomyshyn (1867 – 1997)”¹⁸ and “Bishop’s Rod in Bohorodchany”¹⁹. Also about Father Hryhorii (perhaps for the first time in the regional literature) was mentioned in the article of O. Sonevyts’ka “Our Outstanding People”²⁰, which includes some short biography information about Bishop, but with the exception of birth date about early years of his life in it is not written. In other foreign editions (“Martyrdom of Ukrainian Churches. Ukrainian Catholic Church”²¹) also we have only brief information.

Very interesting facts about small Hryn’ko are contained in the work of P. Mel’nychuk “Bishop

Hryhorii Khomyshyn. Patriot-missionary-martyr”²². The author with great cordial warmth speaks about his mentor. Book’s chapters are full of bright artistic descriptions of various episodes from Bishop’s life. But about studied years is not written so much.

We hope that our addition and summing up clearly and in more details will reveal the conditions under which was determined the fate of the simple peasant son. And this publication will be a small tribute of a family to remembrance of Beatific nowadays.

Presenting main material. First we shall give a few strokes to the description of the native village of H. Khomyshyn. According to the Austrian data in 1900, which are given in a “Historical and Memoir Anthology of Chortkiv District”²³ in the village lived 1,655 people, the majority of whom (1,153) Greek Catholics. A substantial part of the population (344) was of Catholic religion. Almost the same distribution was according to their mother tongue (1,138 spoke Ukrainian and 430 Polish). Obviously, such proportions were kept and a few decades before. This example of tolerance and mutual understanding of different nationalities, cultures and religions could not but affect on the consciousness of the future Bishop. In addition, we know that sometimes even in some families were representatives of different religions (in particular the Firmaniuks)²⁴, where from came Victoria – Hryhorii’s mother²⁵. Her father Joseph²⁶ (Greek Catholic), according to family legends, served in the Austrian army in Prague, where he met a young very religious girl Juliana (Catholic), and later married her. Such combinations were not uncommon in the Austrian or Austro-Hungarian monarchy and usually were not considered extraordinary.

Obviously, from his mother and grandmother Hryhorii inherited a deep piety which became apparent during his studying in gymnasium, where he belonged to the society “Apostleship of Prayer” and he had been put as a model for other students²⁷. P. Mel’nychuk keeps to the same opinion, pointing out that “His mother went on pilgrimage to Buchach, Vyniatyntsi, Ternopil’, and at that time Hryn’ko grew in devotion to Mother of God. However that devotion to Blessed Virgin increased and confirmed in his soul, which saved him and his father from death in a miraculous way, as Hryhir wrote in his missionary sermons. Here is this story: going to school in the dark autumn night his father tired by work fell asleep on the cart. A few days before was heavy rain, Strypa burst its banks and tore around bridges, lamp light, tied to the pole under the cart,

was flickering, but probably dimmed, horses were also exhausted by autumn work, went, whinnying, step by step; suddenly stood and so intensely neighed, that Hryhor’s father awoke in that moment, when he wanted to compel the horses go, they went backward with such a force, that father could not hold them. The father fainted, got off his cart, lit the lamp and even cried with fear: with joy, or fear, or gratitude, because the horses were not as whole as three meters from the precipice above the river, where the water tore a bridge, silted up the shore, so that in a moment and horses, and a cart, and father, and Hryhir would have gone under raged waves of water, which over the shore poured out. Then it was the eve feast of the Assumption of the Mother of God. From that wave the piousness to the Mother of God was so great, as only can be. Bp. Hryhorii in his mission sciences praised the Mother of God and always encouraged all to be pious. All, that I have and know, I owe to the Mother of God, and here tears were running on the old daddy’s face and the voice faded away with emotion. Bishop delivered instructions so heartily, that all gladly listened and even teachings were long, and often in the end, the whole church of people, as according to command deeply sighed”²⁸.

The processing of church metric books of the village of Hadynkivtsi, which are stored in the funds of the Ternopil’ Region State Archive gave the opportunity to define names of the closest relatives and ancestors of H. Khomyshyn. His parents – Luka²⁹ (born on October 25, 1823, died on June 18, 1899) and Victoria Khomyshyn³⁰ (born on November 27, 1826, died on February 23, 1892). Luka’s parents were Ivan Khomyshyn³¹ (born about 1795, died on October 13, 1853) and Domitselia Gedyk³², and Victoria’s – already mentioned Yosyp Firmaniuk and Yuliana³³ (in some records Yuliia³⁴) Podbils’ka. On the line of Bishop’s father are known the names of his two great-grandfathers – Andrii Khomyshyn and Nykyfor Gedyk³⁵. In the records of metric books about all of them is indicated, that they were farmers³⁶.

Hryhorii had three brothers: Ivan (born on February 23/24, 1853)³⁷, Theodor (February 18, 1860)³⁸ and Mykola (May 8, 1864)³⁹. That is to say H. Khomyshyn was the youngest child in the family. According to family legends, all brothers preserved friendly relations. In his memoirs Y. Kapustyns’kyi (worked as a judge in Kopychyntsi) also stated, that Father Hryhorii rather often visited Hadynkivtsi, where met with brothers Ivan (called Yohanko) and Mykola (Nykolai). “Both were rather wealthy owners. Bishop ... loved brothers, and

especially Yohanko, who was distinguished by great piety. Also Bishop loved Mykola, because even his daughter Mykola gave to monastery ...⁴⁰.

An important role in shaping of young Hryhorii's views played a family of local teacher Ivan Simovych, out of which went teachers, priests, doctors, musicians, engineers⁴¹. In particular, Mykhailo (1869-1951) – has worked for a long time as a Catechist of secondary schools in Chernivtsi and since joining of region to Romania and until the arrival of Soviet power was the Apostolic Visitor of Greek Catholic Church in Bukovyna⁴². The youngest son of people's teacher Ivan Simovych was Vasyl' (1880 – 1944) – a famous Ukrainian philologist, social and cultural figure, author of "Ukrainian Language Practical Grammar"⁴³.

Ivan Simovych by teaching his and rural children not only gave them thorough training, but also instilled a special attraction to education. After his classes at the local parish school (already operated in 1840th⁴⁴) most students successfully continued studying in various schools and higher educational establishments. In the case of H. Khomyshyn too, just the first teacher noticed his abilities and insisted on the parents to send their son to science after the parish school. Thus, Father Hryhorii became one of the first natives from Hadynkivtsi, who have received gymnasium and then higher education.

For confirming the positive impact of local school we can give some more examples. To famous people from Hadynkivtsi of that time belongs and Ukrainian classical philologist, professor of Ukrainian Catholic University in Rome Mykhailo Sonevyts'kyi (1892 – 1975)⁴⁵. Poetic talent had Father Ivan Zaverukha⁴⁶. From Hadynkivtsi came Ihor Sonevyts'kyi (1926-2006) – Ukrainian musicologist, conductor and composer.

About gratitude for all what the Simovyches did for him affirms that fact, when Bishop visited Chernivtsi in March 1915⁴⁷, he gladly helped Father Mykola Simovych with the completion of his house. This is how in his memoirs about it wrote Father K. Kostets'kyi, pastor of Assumption Church of Holy Virgin in Chernivtsi: "On the Vesper Service of that day, which I ruled and sermoned, Excellency hasn't already been in the church, because after Divine Service in my company visited adviser Korolevych, then his colleague Father Simovych to whom also came Father advisor Levins'kyi and both monks, and left there for supper, and played preference. At the time of the banquet Bishop asked Father Simovych, when he would finish the construction of his house in Gartengasse (now Fed'kovych street in Chernivtsi – O.R.), which I

showed to Bishop in time of the ride to advisor Korolevych. Father Simovych answered, that if he had 500 guldens, then he would have finished it and in autumn moved into it. Bishop thought for a while, took a purse out of his pocket, counted 500 guldens (1000 kronen) and said, 'I lend you 500 guldens for completion of the house, when you have, you will repay me'. A family of Father Simovych had a great fun, because those money helped him to finish the construction of house in spring and in summer they moved into it"⁴⁸.

The apartment of the Simovyches in Hadynkivtsi in general could be called "the second house" of H. Khomyshyn. Such conclusion follows from letter's fragments of Dr. Y. Kapustyns'kyi about a visit to Yuliia Simovych (a widow of teacher Ivan). "... Being a student of theology in time of vacations was in Hadynkivtsi and almost the whole time was in our grandmother's house Yuliia Simovych, and, even, when he fell ill with the typhus, he did not lay in the house of his relatives, but only in the house of grandmother (Yuliia Simovyc – O.R.), whom he respected very much and treated her with great piety and reverence"⁴⁹.

According to family remembrances it is known, that thanks to his grandmother Yuliana and teacher Ivan, at the time of entry into Ternopil' gymnasium, future Bishop could communicate not only Ukrainian and Polish, but also Czech and German languages. Besides Ivan Simovych, talented students were supported by a local pastor Father Kornii. He also recommended Luka Khomyshyn to give his son for studying in Ternopil' gymnasium. But Luka answered, that he had no money even to buy shoes for Hryhorii. Then Father Kornii lent enough money. By common efforts H. Khomyshyn was prepared and Luka took him to Ternopil'.

This is how about further education wrote P. Mel'nychuk, "At that time enters the gymnasium in Ternopil' twelve-years-old boy Hryhir Khomyshyn, the son of peasants: interesting and funny blue eyes, blond, easily crooked hair, seriousness, diligence and honesty and integrity in behavior drew the attention of anyone who only had the opportunity to see him. He was always among the first students in the class and in the whole gymnasium. Father Kopytchak loved small Hryn'ko, and this elevated the value in the eyes of his comrades, not only Ukrainians, but also Poles"⁵⁰. Financial difficulties of parents were not an obstacle for further studies. Hryhorii himself was trying to cope with it, "Often it happened so, that parents took Hryhir from school, because there was no money to pay, but talented and hard working Hryhir had lectures for his school

friends and in such a way earned to pay for school and since that time practiced in pedagogy”⁵¹.

In 1888 H. Khomyshyn finished his gymnasium studies. “He was far from destruction, as always was busy with the work, he studied and taught others”⁵², that’s why “finished studies with honours”⁵³.

Another feature of future Bishop was his active life position. To a certain extent, its formation can also be enlisted to the influence of family environment, which were supplemented in gymnasium years: “He ... belonged to all the communities in school, religious and temporal”⁵⁴.

It is not surprisingly, that Mykola, the own brother of Beatific, being a village *voit*, became not once to the side of community, defending its interests before the government, or local lords. Opposed against polonizing, by helping to organize a school strike, “Mykola Khomyshyn substituted *voit* of that time was one of the most active, he had the magical power on wavering parents ...”⁵⁵. With his approval on the post authorities miscalculated, because expected his loyal behaviour. He, on the contrary, “... an ambitious, energetic person, acted according to the interests of the Ukrainian majority of the village for pastor’s advice ...”⁵⁶. It is necessary to note, that another close relative Tomko Khomyshyn was also a village *voit*⁵⁷.

We also want to draw your attention to some other family members of H. Khomyshyn. His two nieces were nuns: Ol’ga Khomyshyn – Sister Samuila (a daughter of his own brother Mykola) and Emiliia Khomyshyn – Sister Hryhoriia (a daughter of his own brother Ivan). His great-niece Ol’ga Khomyshyn (Sister Mykolaia) also went to the monastery. Great-nephew Panteleimon Khomyshyn an honored teacher of Ukraine, more than 40 years was the director of orphanage in Zalishchyky (1957-1995)⁵⁸, and then of gymnasium⁵⁹.

Years of World War II were tragic not only for Bishop himself, but for the son of his own brother Ivan, who was also named Hryhorii (born in 1906)⁶⁰. He died on October 10, 1944, on the Soviet-German front in the city of Siauliai (Lithuania)⁶¹ in the first battle after mobilization.

We consider, that like this was the original environment of character’s formation, of moral qualities and life position with strong spirit, consistent, hard-working, demanding, peasant son of the great faith, of Beatific Bishop H. Khomyshyn.

Today Bishop’s relatives live in Hadynkivtsi, particularly in the family country-seat (Oleksandra Mel’nyk – a granddaughter of Beatific’s niece), in Zalishchyky (a great-nephew and a great-niece), in Chernivtsi, Toronto (Canada), Khabarovsk (Russia). Somewhere in Germany (probably Hamburg) are

lost traces of Theodor (Bishop’s own brother). By professions prevailing majority are teachers, doctors, scientists and politicians.

Finally, we cannot leave without attention the preparation of edition “Two Kingdoms”. On this subject much has been already said, both by scientists and representatives of public. Involuntarily raises the question, where the work has caused greater resonance: in Ukraine, Poland or Russia? But, we consider, that our duty is, may be with some delay, to express the vision of Beatific’s relatives.

To begin with, we always warmly welcomed attempts to conduct new researches of Bishop’s personage and the publications of his literary heritage. Still, holding in front of us the most recent work, we insist, that in future all next must pass more open and transparent way before printing. After all, the story of “Two Kingdoms?” in recent months-years rather resembles a detective (is not known the exact storage of the manuscript location, the lack of access to it of specialists and public, the attracting of foreign publishers and, obviously, the sponsors only confirms this thesis).

Ukraine has all necessary facilities for the preparation of publication on the professional level. In particular we have enough scientists, who are very close to this theme through many years of fruitful search. Surprisingly, that they were not attached to the work on the text, including the preparation of comments.

In the second place, absolutely without touching the personal views of the Beatific himself, we can see also the problem of text authenticity. Till the manuscript will not be deposited in one of the specialized institutions (library, museum, archive, etc.) for a thorough study, we cannot eliminate the forgery, at least of some fragments. If this will not be done soon, our suppositions only will be confirmed.

In general, since the beginning of H. Khomyshyn public activity, all his works became the property of the great Greek Catholic community, of all Ukrainian people. Any restrictions on access to his creative heritage – unacceptable.

Thirdly, we must not forget the reality in which we live today (the war in eastern Ukraine, the search of Ukrainian government for international support). Such actions do not only damage the domestic consolidation of Ukrainians, but also the cooperation with neighbours (in this case with Poland). For all Ukrainians and Polishes there is now only one enemy – Putin’s regime in Russia. Ukraine and Poland are in “one boat”, and such vibrations only hinder the stable development of intercommunication. It happened so, that our people for centuries were at the forefront of the struggle with Moscow-

Russia, but history has repeatedly demonstrated what happened, when we were there alone without support. First we have lost the state, and then has come the turn of close western neighbours.

However, the recent news dispose to the optimistic thoughts, as on March 23, 2017 Polish Sejm unanimously passed a resolution in memory of Hryhorii Khomyshyn on the 150th anniversary of his birth. The document states, "This was a man who united", "The figure of Blessed Bishop has to become a symbol of Polish-Ukrainian reconciliation, based on the historical and spiritual heritage of both nations, which are on the unshakable foundations of morality and truth". Today it is more than ever important.

¹ Yehreshii, O., *Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha*, Ivano-Frankivsk, 2006, 168 p.

² Deliatynskiy, R., *Do pytannia pro diialnist hreko-katolytskoho dukhovenstva Stanyslavivskoi yeparkhii naperedodni i v chas Lystopadovoi revoliutsii 1918 roku v Skhidnii Halychyni* in Naukovi zapysky Ternopil'skoho nats. ped. un-tu im. V. Hnatiuka. Istoriiia, Ternopil, 2007, Vyp. 1, p. 81-87; Deliatynskiy, R., *Relihiina polityka ZUNR (lystopad 1918 – lypen 1919 rr.)* in Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia, Ivano-Frankivsk, 2005, Vyp. IX, p. 28-41.

³ Deliatynskiy, R., *Uchast hreko-katolytskoho dukhovenstva Stanyslavivskoi yeparkhii u formuvanni ukraïnskoi administratsii (lypen – serpen 1941 r.)* in Tsinnisno-smyslovyi vymir buttia ukr. suspilstva i perspektyvy ukr. natsionalizmu: Mater. nauk. konf, Ivano-Frankivsk, 2007, p. 214-225.

⁴ Pylypiv, I., Deliatynskiy, R., *Do pytannia pro hreko-katolytskykh kapelaniv v Ukraïnskii Povstanskii Armii (1942 – 1946 rr.)* in Halychyna: Vseukraïnskyi naukovi i kulturno-prosvitniï kraieznavchyi chasopys, Ivano-Frankivsk, 2008, Vyp.14, p. 303-316; Pylypiv, I., Deliatynskiy, R., *Do pytannia pro stavlennia hreko-katolytskoho dukhovenstva do divizii "Halychyna" (1943 – 1945 rr.)* in Halychyna: Vseukraïnskyi naukovi i kulturno-prosvitniï kraieznavchyi chasopys, Ivano-Frankivsk, 2009, Ch. 15-16, p. 373-388.

⁵ Blinder, N., *Mistse i rol Hryhoriiia Khomyshyna u stvorenni Ukraïnskoi khrystyianskoi orhanizatsii – Ukraïnskoi katolytskoi narodnoi partii na terytorii Skhidnoi Halychyny u mizhvoiennyi period* in Materialy II Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii "Ternopil i Ternopillia v istorii ta kulturi Ukraïny i svitu (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia)?", Ternopil, 2014, p. 58-60; Blinder, N., *Ukraïnski konservatyvno-klerykalni partii ta orhanizatsii Skhidnoi Halychyny mizhvoiennoho periodu* in Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia, Ternopil, 2013, Vyp. 2, Ch. 1, p. 57-60.

⁶ Hladiuk, T. *Stvorennia Ukraïnskoi katolytskoi narodnoi partii (Ukraïnskoi narodnoi obnovy): yii prohrama ta ideolohiia* in Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia, Ternopil, 2009, Vyp. 2, p. 161-166.

⁷ Klish, A., *Ukraïnska katolytska narodna partiia (Ukraïnska narodna obnova) v interpretatsii suchasnykh ukraïnskykh doslidnykiv* in Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriiia: Istoriiia,

mizhnarodni vidnosyny, Ternopil, 2012, Vyp. 10, p. 343-346.

⁸ Koshetar, U., *Konservatyvna skladova diialnosti Ukraïnskoi katolytskoi narodnoi partii* in Ucrainica Polonica, V. 2, Kyiv-Zhytomyr, 2008, p. 108-131.

⁹ Moskaliuk, M., *Ukraïnska katolytska narodna partiia i problema polsko-ukraïnskoho porozuminnia* in Ukraïnsko-polski vidnosyny v Halychyni u XX st., Ivano-Frankivsk, 1997, p. 221-224.

¹⁰ Nahirniak, A., *Natsionalne pytannia u prohramnykh dokumentakh Zakhidnoukraïnskykh khrystyianskykh ob'iednan 1920-kh – 1930-kh rr.* in Derzhava ta armiia, Lviv, 2010, p. 131-135.

¹¹ Perevezii, V., *Sluzhinnia Bohu i narodu: Ukraïnska hreko-katolytska tserkva mizh dvoma svitovymi viinamy*, Kyiv, 2004, 203 p.

¹² Serdiuk, N., *Yepyskop Hryhorii Khomyshyn movoiu materialiv slidstva (za dokumentamy Haluzevoho Derzhavnogo arkhivu SB Ukraïny)* in Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB: Naukovi i dokumentalnyi zhurnal, 2004, №1/2, p. 451-481; Serdiuk, N., *Dolia Hryhoriiia Khomyshyna (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu SB Ukraïny)* in Pam'iat stolit, 2005, №3-4, p. 279-284.

¹³ Khodak, I., *Dolia hreko-katolytskoho dukhovenstva v konteksti rishen Lviv'skoho soboru 1946 r.* in Hileia: naukovi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats, Kyiv, 2013, Vyp. 69 (№2), p. 130-133.

¹⁴ *Protokol dopytu yepyskopa H. Khomyshyna 21 kvitnia 1945 r.* in Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB: Naukovi i dokumentalnyi zhurnal, 2004, №1/2, p. 460.

¹⁵ Volianskyi, I., *Preosviashchennyi Kyr Hryhorii Khomyshyn* in Ameryka. Ukraïnskyi katolytskyi shchodennyk, Ch. 15-16, sichen 1958.

¹⁶ Bab'iak, A., *Novi ukraïnski muchenyky KhKh st. Spovidnyky viry* in Pratsi Hreko-katolytskoi Bohoslovskoi Akademii, Rym, 2002, V. 89, p. 113-114.

¹⁷ Khomyshyn, H., *Parafialna misiia*, Ivano-Frankivsk, 1999, 472 p.

¹⁸ *Z viroiu i terpinniam: Yepyskop Muchenyk Hryhorii Khomyshyn (1867-1997)*, Ivano-Frankivsk, 1997, p. 3, 22.

¹⁹ Babii, I., *Vladychi zhezl v Bohorodchanakh*, Ivano-Frankivsk, 2007, p. 3.

²⁰ Sonevytska, O., *Nashi vyznachni liudy* in Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy, Niu-York-Paryzh-Sidnei-Toronto, 1974, V. XXVI, p. 43.

²¹ *Martyrolohiia ukraïnskykh tserkov. Ukraïnska katolytska tserkva*, Toronto-Baltymor, 1985, V. 2, p. 106.

²² Melnychuk, P., *Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk*, Lviv, 1997, 414 p.

²³ Sonevytska, O., Stefanovych, B., Drazhnovskiy, R., *Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy*, Niu-York-Paryzh-Sidnei-Toronto, 1974, V. XXVI, p. 326.

²⁴ Sonevytska, O., Stefanovych, B., Drazhnovskiy, R., *Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy*, p. 325.

²⁵ *Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia*, Ark. 110.

²⁶ *Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia*, Ark. 110.

²⁷ Melnychuk, P., *Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk*, p. 8-9.

²⁸ Melnychuk, P., *Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk*, p. 9.

²⁹ *Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia*, Ark. 5.

³⁰ *Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia*, Ark. 110.

³¹ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 5.

³² Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 5.

³³ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 63.

³⁴ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 110.

³⁵ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 5.

³⁶ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 5, 63, 110.

³⁷ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 123.

³⁸ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 144.

³⁹ Tserkva Rizdva Prechystoi Divy Marii, s. Hadynkivtsi Kopychynskoho pov. Narodzhennia, Ark. 198.

⁴⁰ Lyst d-ra Yosyfa Kapustynskoho, suddi v Kopychynsiakh i Husiatyni in Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 335.

⁴¹ Simovych, V., *Pratsi u dvokh tomakh*, V. 1: Movoznavstvo, Chernivtsi, 2005, p. 14.

⁴² Sonevytska, O., *Nashi vyznachni liudy* in Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy, p. 43.

⁴³ Simovych, V., *Pratsi u dvokh tomakh*, p. 9.

⁴⁴ Slobodian, V., *Do istorii sil Hadynkivtsi ta Shvaikivtsi i yikh tserkov* in Apolohet. Materialy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii m. Lviv, 24-25 lystopada 2010 r. Khrystyianska sakralna tradytsiia: vira, dukhovnist, mystetstvo, Lviv, 2010, p. 254.

⁴⁵ Sonevytska, O., *Nashi vyznachni liudy* in Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy, p. 45.

⁴⁶ Sonevytska, O., *Nashi vyznachni liudy* in Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy, p. 47.

⁴⁷ Myzak, N., Yaremchuk, A., *Dva stolittia sluzhinnia Bohovi i natsii: UHKTs na Bukovyni*, Kharkiv, 2016, p. 56.

⁴⁸ Kostetskyi, K., *Khronika parokhii hreko-katolytskoi tserkvy v Chernivtsiakh vid yei osnovannia azh do roku bizhuchoho (1914-1918)* in Dobrzhanskyi, O., Bazhaiemo do Ukrainy: zmahannia za ukrainsku derzhavnist na Bukovyni u spohadakh ochevydtsiv (1914-1921 rr.), Odesa, 2008, p. 93.

⁴⁹ Lyst d-ra Yosyfa Kapustynskoho, suddi v Kopychynsiakh i Husiatyni in Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 335.

⁵⁰ Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 8.

⁵¹ Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 10.

⁵² Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 10.

⁵³ Hubchak, M., *Ukrainska derzhavna himnaziia v Ternopoli (1898-1930) (Narys spomyniv)* in Yuvileina knyha Ukrainskoi himnazii v Ternopoli. Do storichchia zasnuvannia. 1898-1998, Ternopil; Lviv, 1998, p. 53.

⁵⁴ Melnychuk, P., Vladyka Hryhorii Khomyshyn. Patriot-misioner-muchenyk, p. 10.

⁵⁵ Sonevytska, O., Stefanovych, B., Drazhnovskiy, R., *Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy*, p. 330.

⁵⁶ Sonevytska, O., Stefanovych, B., Drazhnovskiy, R., *Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy*, p. 330.

⁵⁷ Sonevytska, O., Stefanovych, B., Drazhnovskiy, R., *Istoryko-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy*, p. 330.

⁵⁸ Oliinyk, V., *Khomyshyn Panteleimon Hryhorovych* in Ternopilskiy entsyklopedychnyi slovnyk, Ternopil, 2008, V. 3, p. 556.

⁵⁹ Khomyshyn Panteleimon Hryhorovych, at: <http://zal-lib.pp.ua/homyshyn-pantelejmon-grygorovych/>

⁶⁰ 1941-1945. Knyha pamiati Ukrainy. Elektronna baza danykh, at: <http://www.memory-book.com.ua/people/search>

⁶¹ 1941-1945. Knyha pamiati Ukrainy. Elektronna baza danykh, at: <http://www.memory-book.com.ua/people/search>

УДК 94(477.8)[323.2:82-051]

© Микола ГУЙВАНЮК
(Чернівці)

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДИКАЛЬНОГО
СПРЯМУВАННЯ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТІ
ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ
(кінець ХІХ – початок ХХ ст.)**

У статті проаналізовано вплив представників української літературної інтелігенції радикального спрямування на релігійне життя Галичини й Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Українські письменники, означеного регіону намагалися виробити власну церковно-релігійну позицію, що мала суттєвий вплив на суспільність. Українські літератори перебували у сфері впливу двох християнських конфесій у Галичині – греко-католицької, а в Буковині – православної.

Прихильниками радикальних ідей були насамперед І. Франко (у 1899 р. перейшов до народовців), С. Данилович, М. Павлик, В. Стефаник, Я. Весоловський, Т. Галіп, Н. Кобринська, М. Лагодинський, А. Чайковський, К. Малицька, К. Трильовський та ін.

Основним об'єктом їхніх зацікавлень стали релігія та практична діяльність галицького і буковинського духовенства на зламі ХІХ – ХХ ст. На практиці це виявлялося у їх публічних виступах та публікаціях. Поширення письменниками-радикалами в українському суспільстві популярних у Європі марксистських, соціалістичних та атеїстичних ідей, що заперечувалися церквою, з одного боку сприяло утвердженню плюралізму в суспільному житті, а іншого боку вносило значний дисонанс у суспільно-церковні відносини.

Ключові слова: Галичина, Буковина, письменники, релігія, духовенство.

M. GUYVANYUK
(Chernivtsi)

**UKRAINIAN LITERARY RADICAL
INTELLECTUALS IN RELIGIOUS LIFE
OF GALICIA AND BUKOVINA
(LATE XIX – EARLY XX CENTURIES)**

The article analyzes the impact of the Ukrainian literary by radical intelligentsia and their focus on the religious life of Galicia and Bukovina in the late XIX –

early XX century. Ukrainian writers definite region tried to develop its own church and religious position, which had a significant impact on society. Ukrainian writers were in the area of influence of two Christian denominations in Galicia – Greek Catholic, and Bukovina – Orthodox. Proponents radical Franko ideas were first (in 1899 moved to the populists) S. Danylovych, M. Pavlyk, V. Stefanyk, Ya. Vesolovsky, T. Halip, N. Kobrynska, M. Lahodynsky, A. Chaykovsky, K. Malyska, K. Trylovsky and others. The main object of their interests were religion and practice of Galician and Bukovina clergy at the turn of the XIX – XX centuries. In practice it turned out in their public speeches and publications. The spread of radical writers in Ukrainian society, popular in Europe marxist, socialist and atheist ideas that denied the church, on the one hand contributed to strengthening pluralism in public life, and the other side has made significant dissonance in the socio-religious relations.

Key words: Galicia, Bukovina, writers, religion, clergy.

Трансформаційні процеси в середовищі української спільноти західноукраїнських земель другої половини XIX ст. надали нового імпульсу взаємин церква – суспільство. У 60-80-х роках XIX ст. помітну роль у суспільному житті українського селянства зазначеного регіону мало духовенство, яке змогло самоорганізуватися у впливову силу. Водночас, починаючи з 80 – 90-х рр., спостерігалася секуляризація суспільно-політичного життя, в результаті чого духовенство втрачало провідні позиції в цій царині.

Світська інтелігенція, яка намагалася перевернути провід національним рухом, не мала злагодженої позиції стосовно місця релігії та духовенства як в особистому житті певної особи, так і в суспільстві. Це пов'язано як з впливом родинного середовища на формування їхнього особистісного світогляду, так із набутими ідеологічними та політичними переконаннями. Не були винятком і українські письменники, які намагалися виробити власну церковно-релігійну позицію, що мала значний вплив на суспільність. Варто зазначити, що загалом українські літератори перебували у сфері впливу двох християнських конфесій у Галичині – греко-католицької, а в Буковині – православної.

У політичному плані, українські письменники Галичини і Буковини симпатизували трьома найпотужнішим політичним течіям – радикальній, народовській та русофільській.

Кінець XIX ст. у релігійному житті означувався протистоянням ортодоксальних

форм християнської релігії православ'я і католицизму з протестантством, яке мало неабияку популярність серед інтелектуальної еліти європейських країн, а також марксизмом, що проповідував свободу віросповідання. Все це вносило певний дисонанс у життя традиційної релігійної спільноти і призводило до значної суспільної напруги.

Письменники як невід'ємна складова суспільства не могли бути осторонь означеної проблеми. Навпаки, вони завжди опинялися у вирі релігійного протистояння із власною позицією, хоч інколи не завжди зважено й об'єктивно оцінювали ситуацію.

Прихильниками радикальних ідей були насамперед І. Франко (у 1899 р. перейшов до народовців), С. Данилович, М. Павлик, В. Стефаник, Я. Весоловський, Т. Галіп, Н. Кобринська, М. Лагодинський, А. Чайковський, К. Малицька, К. Трильовський та ін.

Справжній переворот у їхньому світосприйнятті та свідомості освіченої й мислячої частини суспільства здійснила праця Дж. Дрепера "Історія конфлікту між релігією та наукою" (1874 р.), яка була широко розповсюджена в Європі, перекладена декількома мовами, в тому числі й українською М. Павликом¹. На думку автора, наука і політика, котрі є рушіями суспільного прогресу, завжди перебувають у антагоністичному протистоянні з релігією та її репрезентантами – духовенством. Ідеї Дрепера серед представників української літературної інтелігенції найактивніше популяризували І. Франко та М. Павлик. Незважаючи на те, що ця праця своєю критикою установлених традицій зацікавила широке коло читачів, значна частина їх ставилася досить критично до багатьох ідей автора.

Водночас у колах інтелектуальної еліти точилася дискусія щодо пошуку національної релігійної ідентичності. Українці тяжіли до православ'я, римо-католицизму та греко-католицизму. М. Драгоманов виробив власний погляд на означену проблему, вважаючи, що християнство є прогресивною світовою релігією, і некоректно йому надавати політичного чи національного забарвлення, про що засвідчує в одному з листів до І. Белея: "[...]Я вважаю всякий клерикалізм невідповідним політичним інтересам України"². На його думку: "[...]Наука про поступ серед людей на землі власне не противна і вірі в царство небесне. [...]То найкраще полишити кожному думати про це і вірити, як йому подобається.

Все діло тільки в тому, щоб думка про той світ, про царство небесне, не перешкоджала людям порядкувати життя на цім світі, на землі”³. Драгоманов вважав, що навіть ті, хто розходяться з офіційною доктриною церкви і “[...]не признають царства Божого або небесного, осібно од життя людей на землі, але думають, що царство правди і можливого для людей щастя мусить настати тут, на землі, в людських громадах, коли люде будуть освічені, вільні та добрі”⁴, цілком заслуговують шани і поваги.

М. Драгоманов справедливо вважав, що для впорядкування церковно-релігійних справ необхідне відокремлення церкви від держави. вірних. Окрім цього, одним із його головних домагань була свобода релігійної совісті, що насамперед мала на меті необхідність скасування статусу державних церков, православної – в Росії та римо-католицької у Австрії й надання рівноправності протестантським течіям. Адже саме протестантизм, на його думку, давав можливість утвердити людяність у громадському житті, національну мову в богослужбовій практиці, що мало стати ефективним засобом національного інтегрування українців. Протестантизм притягував Драгоманова ще й за повагу до людського розуму, до свободи думки, прихильність до поступу тощо.

Драгоманов вирізнявся не тільки своїми ідейно-теоретичними напрацюваннями, але й давав практичні поради щодо їх втілення. “[...]думаю, що боротись з церквою треба [...]перш усього так, щоб світській інтелігенції робити своє прогресивне діло, навчати народ, не вступаючи ні в чому церкві”⁵, – наголошував він у одній із публіцистичних праць. Слушною була його думка стосовно того, що поряд з пропагандою і підтримкою протестантизму потрібно “[...] в прихильниках ієрархічних церков підпирати і будити рух до чогось подібного старим братствам, в котрих елемент світськості стремів взяти верх над попівством, до вибору попів громадами, а владик осібними соймами делегатів громад і клиру”⁶. Особливо наголошував на необхідності новій генерації світської інтелігенції стати в опозицію до католицького та православного духовенства, яке “[...]скристалізувало погляди, котрі були в людей за 1000 р. назад, та ще претендує, що воно подає науку од самого бога”⁷.

Ідейні послідовники М. Драгоманова – літератори С. Данилович, І. Франко та М. Пав-

лик 1893 р. в радикальному часописі “Хлібороб” (Коломия) опублікували “Патент Цісаря Йосифа про належності за церковні треби”⁸, виданий 1 липня 1875 р., що й спровокувало новий виток ескалації між радикалами та духовенством. Справа полягала у тому, що духовенство сплачувало податки згідно з нормами зафіксованими станом на 1875 р., в той же час ціни на церковні треби були ними оптимізовані відповідно до ринкової кон’юнктури, що означало ріст у 2–3 рази. В результаті, як зазначали сучасники, заперечення всіх десятих заповідей божих напевне не викликало б серед духовенства такої бурхливої реакції.

Для повнішого осягнення означеної проблеми важливо зрозуміти ставлення І. Франка до релігії та духовенства. Адже у той період він уже був загально визнаним авторитетом.

Свідченням того, що Франко глибоко й фундаментально намагався збагнути феномен релігії та її значення у житті як народу, так і окремої людини, його ранній твір “Лукіан і його епоха”⁹ (1877). У ньому письменник подав своє розуміння причин появи релігійних вірувань, їх ускладнення в процесі розвитку самої людини і людського суспільства. І. Франко вважав, що релігія повинна бути близькою, зрозумілою, відкритою для людини, навіть “вільнодумною”, тобто віра і відданість Богові не повинна принижувати і залякувати людину, а сприяти її утвердженню як особистості¹⁰. Окрім того, письменник вважав, що релігія є рятівним для культури і суспільства чинником, вона виконує стабілізуючу роль, служить взірцем моральності й порядку.

Більш глибокий аналіз ролі релігії у суспільному житті І. Франко подав у статті “Радикали і релігія”¹¹ (1898). Тут письменник розкрив суть поняття релігії та релігійності. У категорії релігія, І. Франко, виділив три складові: віра, любов і сильна воля жити згідно із заповідями любові¹². Релігійність, на його думку, передбачає певні вчинки з вірою у вищу справедливість і любов до справедливості й до інших людей. Якщо людина не живе згідно з такими переконаннями, то вона є фарисеєм. Самої віри не досить, потрібні справи на її утвердження, життя згідно із справедливістю й любов’ю. Полемізуючи з опонентами радикалів, І. Франко переконував, що саме опоненти розуміють під релігійністю темноту, невігластво, забобони, заохочення до

ненависті, погорди, ворожнечі й нетолерантності. Такі переконання, які сіють покору і страх, не дають справжнього релігійного виховання, не навчають множити добро. Радикали ж, “[...]яко політична хлопська партія не вдаються в релігійні справи, [вони] ...не виступають проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали й виступають і будуть виступати за всіди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання й отуманювання народу”¹³.

Аналізуючи висловлювання І.Франка, бачимо, що він як справжній мислитель і філософ вважав релігію суспільним феноменом, обов’язковим атрибутом суспільного розвитку. При цьому цілком слушно наголошував, що релігія і пов’язаний з нею культ бога чи богів стали професією певної суспільної групи, яка мала владу над людьми, а релігія в силу цих обставин перетворилась на ідеологію, яка утверджує владу. І.Франко виокремив поняття “правдива релігія” й “правдива релігійність”, що означає не тільки віру у вищу силу і власну причетність до цієї сили, а й любов до справедливості, доброту та толерантність. Зокрема, наголосивши, що: “[...]Ми видали війну на смерть темноті й туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії й правдивій релігійності, але протилежно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним”¹⁴.

Звичайно, такі еретичні погляди не сприймалися у середовищі духовенства, яке болісно реагувало на будь-яку критику на свою адресу. Тому в черговій праці І.Франко знову доступно намагався викласти своє бачення розв’язання означеної проблеми “[...]радикали не виступали і не виступають ані против правдивої релігійності, ані против віри, ані против її тайн і обрядів. [...] Коли наші попи, самі нераз мало освічені в справах релігії, кожде таке шукане правди, кожду свобіднішу думку вважають за ересь, за злочин, за проступок против релігії і против свогого попівського маєстату, то тим вони тільки шкодять тій справі, котрої ніби то боронять”¹⁵.

І.Франко одним із перших намагався дати відповідь українській громаді на таке неоднозначне питання, як співвідношення поняття віра та духовенство. Адже протягом тривалого часу священниками нав’язувалася думка про

те, що будь-які незгоди з діями священника є злочином проти віри.

Тому письменник справедливо поставив питання, яке хвилювало багатьох: “[...]Чи християнська віра стоїть на попах?”¹⁶. І сам дав на нього відповідь, що “[...]Христос не встановлював ніяких попів, а тільки вислав у світ апостолів і учеників, щоб учили всі народи”¹⁷.

На переконання Франка, значна частина такого духовенства сама ні у що не вірить, живе без релігії в душі, тримається церкви [...] не за для Ісуса, а за для насущного хліба. [...]чимало таких попів, що самі в ніщо не вірячи [...]гримлять на соборчиках і на проповідях против безбожників і радикалів, а потихо говорять, що чоловік мусить жити, то й мусить грати комедію за котру йому платять!”¹⁸. В результаті, письменник дійшов до висновку, що за існуючих обставин духовенство є такою верствою, з якою неможливо мати приязнь, як рівний з рівним, через те що головною умовою приятельських відносин є повна їм покора, а будь-яка незалежна думка сприймається як спротив вірі та релігії.

В той же час окремі священники, що мали активну громадянську позицію, допомагали селянам у відстоюванні їхніх прав, були в доволі приязних стосунках з І.Франком. Серед них варто згадати: о. М.Зубрицького, о. О.Волянського, о. О.Нижанківського, о. О.Глібовицького, о. К.Гаморака, а також митрополита А.Шептицького.

Стосунки І.Франка та А.Шептицького варті, щоби їх розглянути детальніше, через неоднозначне їх трактування дослідниками у різні історичні епохи. Будучи очільником греко-католицької церкви, на відміну від своїх попередників, А.Шептицький брав активну участь в суспільному житті галицьких українців, чим здобував повагу і авторитет. Своїм прикладом спонукав парафіяльне духовенство толерантно ставитися до українського національного руху. Шептицький виробив власне бачення розв’язання соціального питання, яке сформулював у пастирському посланні “О квестії соціальной”¹⁹. Згідно з задумом митрополита, суспільний устрій і вирішення соціальних проблем повинно базуватися на справедливості та християнських законах. Також митрополит заперечував ненависть, яка неминуче призводить до насильства. Окрім того, А.Шептицький наголошував на необхідності справедливої платні за роботу та закликав священників не цуратися суспільної

праці, при цьому категорично забороняв проводити будь-яку політичну агітацію у церкві. Така позиція А.Шептицького імпонувала І.Франку, який вважав останнього новатором у взаєминах з паствою, насамперед через простоту у спілкуванні з оточенням. “[...]Він ...говорить попросту, як рівний до рівних, ...любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те “живе дихання”, без якого всяка моралізація завсіди лишається мертвою”²⁰.

Дискусії між І.Франком та А.Шептицьким відбувалися не тільки на шпальтах наукових чи публіцистичних видань, але і при особистих зустрічах, які стали звичним явищем. Як згадувала дочка письменника А.Франко-Ключко, в її присутності “[...]Митрополит зайшов до тата продискутувати деякі для нього цікаві питання (здається, тоді йшла дискусія про Йоасафа і Варлаама)”²¹. Незважаючи на критику Франка окремими церковниками за виступи проти духовенства, Шептицький побачив у ньому найвидатнішого виразника суспільних інтересів, який піднявся із глибин народу. Адже навряд чи хтось із тих церковних служителів так ревно вглиблювався в життя святих і мучеників та боровся з брехнею, підкупством, здирством, знущанням покривджених, як Франко. Він справедливо виступав проти тих представників духовенства, які використовували своє становище для задоволення своїх особистих низьких земних цілей.

Критичний погляд І.Франка на діяльність духовенства дав привід радянській історіографії трактувати його як атеїста, а творчу спадщину (попередньо розставивши відповідні акценти) використовувати у антирелігійній роботі. Що підтверджується радянським літературознавцем В.Лесиним: “[...]Своїми творами письменник розкрив очі багатьом людям на суть релігійних забобонів і шкідливість їх. І хоч в своїй атеїстичній діяльності Франко ще виявляв деяку обмеженість, ще не піднісся до марксистського розуміння першочерговості знищення соціальних коренів релігії”²².

Ці домисли спростовуються висловлюванням самого письменника під час відзначення 40-річного ювілею його літературної праці: “[...]до помилок, які я в життя зробив, належить моя праця коло підвалин радикальної партії... На ділі нещастям нашого народу є те, що партія, для якої я клав підвалини, захитала основи християнського світогляду”²³. Також

сучасник письменника Микола Голубець у спогадах наголошує на занепокоєнні Франка в останні роки життя тим, що: “[...]наша молодіж не знає Св. Письма, вважає його непотрібним до читання. Коли б мав дати вам якусь пораду, особливо молодим, то я би радив частіше сповідатися і приступати до Св. Тайн, і в той спосіб наближуватися до Бога...”²⁴

Непрості взаємини з церквою та духовенством були у М.Павлика. Значною мірою цьому сприяло середовище формування письменника. Вже з шкільних років він побачив розходження слів з реальними ділами галицького духовенства. Окрім того, ще в юнацькому віці захопився ідеями Маркса, Драгоманова, підтримував зв'язки з Г.Плехановим. У результаті, став переконаним антиклерикалом, звинувачуючи церкву у архаїзмі, а духовенство у користолобстві, а згодом захопився атеїзмом.

Атеїстичні погляди М.Павлика ґрунтувались в основному на матеріалістичному світогляді. Про свої симпатії до філософського матеріалізму Павлик висловився в листах до О.Кобилянської, якій він надсилав деякі книги з історії філософії, прагнучи допомогти їй пов'язати свою творчість з матеріалістичним світорозумінням. “[...]Матеріалістичний світогляд, – писав він до письменниці, – єдиний найправдивіший; він холодний, але здоровий, мов холодний гірський вітер серед спекоти в долині, що вимітає всяку нечисть з-межи людей”²⁵.

Захопившись критикою духовенства, Павлик прийшов до хибної, на наш погляд, думки про те, що віра і релігія використовуються духовенством і заможними власниками тільки для обдурювання простого народу та “затемнення” його свідомості.

Оскільки українська громада Галичини й Буковини загалом була релігійною, то навіть більшість радикалів та їхніх симпатиків не погоджувалися з різноманітними “ноу хау” Павлика щодо духовенства і релігії, постійно піддаючи останнього критиці. Це призвело до того, що Павлик запропонував нову ідею як позбутися впливу духовенства на суспільство. Найкращим виходом, на його думку, була б повна латинізація греко-католицького духовенства, “[...]а народ [щоби перейшов] у протестантизм і разом з тим най бере верх світцність”²⁶. Як показав час, подібні ідеї не сприймалися суспільством, і не мали шансів бути втіленими.

Для антицерковної та політичної агітації, Павлик маніпулював “Патентом Цісаря Йосифа про належності за церковні треби”²⁷, виданим ним у 1893 р. Це підтверджує один із його листів до Драгоманова “[...]Ех, іакби так міні гроші на № 3 “Народа” в яких 5000 прим. розіслав би я ієго, з йосифінским патентом за треби та брошурою про штунду, по всіх наших громадах – і заворушив би селян, та придбав би передплатників”²⁸.

Свідченням того, що обрана тактика була дієвою, є звіти про численні селянські віча, на яких обговорювалися злободенні суспільні проблеми, які хвилювали селянство. Серед них з подачі Павлика та його прихильників порушувалися питання взаємин громади і священника, дотримання духовенством норм Йосифінського патенту тощо. Здебільшого порушені на вічах релігійні проблеми апріорі не могли бути вирішені, але для Павлика і його прихильників було достатньо того, що [...]Резолюції протів попів прийнято з найб[ільшим] ентузіазмом і говорено протів них люто-прелюто”²⁹, чи “[...]між селянами рух чималий, і головно протів попів за треби”³⁰. А це, безперечно, надавало певні політичні дивіденди письменнику.

Критика М.Павликом окремих хиб духовенства нерідко переростала у відкрите критиканство, нащо вказував навіть І.Франко, який особисто теж не дуже толерував клерикалам. Подібної думки дотримується у своєму дослідженні біограф М.Павлика – П.Шкраб’юк, який наводить критичні зауваження І.Франка стосовно переповнених критикою духовенства чергових номерів радикальних часописів “Народ” і “Хлібороб” редактованих М.Павликом. “Не розумію, пощо се? – дивувався І.Франко, – і коли вже гецувати, то чи нема інших ворогів”³¹.

Антирелігійні нотки добре помітні й у художній творчості письменника, наприклад, у таких творах, як “Ребенщуківа Тетяна”, “Пропаший чоловік” та “Вихора”. У них Павлик, уміло користуючись засобами сатири, створив цілу галерею негативних типів духовенства, показав їх скупість, зажерливість, аморальність. Також письменник наголосив на тому, що бездумне виконання настанов безвідповідальних церковників може зашкодити гармонійному формуванню особистості.

До письменників-радикалів, які стояли на антиклерикальних позиціях варто віднести і Леся Мартовича. Попри загальноприйняту

для радикалів критику духовенства, він активно відстоював необхідність реформування шлюбно-сімейного законодавства шляхом введення інституту цивільного шлюбу та відокремлення церковного шлюбу. У виступах на вічах Мартович закликав селянство подавати петиції до парламенту для прийняття відповідного закону, який би окрім запровадження цивільних шлюбів обмежував перешкоди щодо їх укладення, а також “[...]дозволяв би католикам на розводи з важних причин або за обопільною згодою”³².

Будучи неперевершеним майстром сатири, Лесь Мартович використав свій письменницький талант, щоби показати справжнє обличчя парафіяльного духовенства, яке жило подвійними стандартами. Найкраще це йому вдалося у повісті “Забобон”³³. Головний герой отець Кабанович удає з себе святого праведника, пише дописи до патріотичної газети, на словах переживає за українську справу, виставляє себе перед бідними благодійником, а насправді це типовий жмикрут-лихвар, який тільки й дбає про те, щоб пожитися з чужої праці. Окрім того, Мартович у творі порушив типову проблему – нещадно критикує безцільне паразитичне життя членів священничих родин (образи Матчуків – батька і сина, Тріщина, Радовича та інших).

Не оминув церковно-релігійні відносини письменник – симпатик радикалів В.Стефанік. Невважаючи на належність до Радикальної партії, яка не толерувала духовенству, В.Стефанік мав чимало приятелів серед духовенства. Насамперед це о. К.Гаморак, з яким письменник породичався, одружившись на його дочці Ользі. Це також поет о. І.Плешкан, о. В.Калитовський та ін. Під час передвиборчої кампанії 1895 р. В.Стефанік активно агітував за кандидатуру о. К.Гаморака, будучи твердо переконаний, що “[...]наш ксьондз [о. К.Гаморак] дуже добрий посол буде”³⁴.

Письменник віддавав належну шану великій подвижницькій праці старшого покоління греко-католицького духовенства на ниві просвітництва та піднесення національної свідомості українського населення краю. В той же час молодше покоління священників не бажало ділитися проводом у національному житті українців із світською інтелігенцією, яка з кожним роком зростала як чисельно, так і якісно. В результаті, молоді священники почали конкурентну боротьбу з радикалами за

вплив на селянство, та ще прикликали монахів василіан, які через місіонерську діяльність сприяли латинізації східної обрядовості греко-католиків, що призвело до нової хвилі конфронтації та численних чвар і суперечок.

В. Стефанік не міг стояти осторонь цих подій і виступив з критичною статтею “Молоді попи”³⁵, у якій доводив, що така нахраписта пастирська діяльність представників молодого покоління священників мала наслідки, протилежні до сподіваних. Замість відродження віри та релігійного життя виникали постійні конфлікти між народом і духовенством. Письменник дійшов висновку, що “молоді попи” самі викликали війну з народом, і саме на них падає відповідальність за випадки переходу на православ’я, які спостерігались у поодиноких галицьких громадах.

Свідченням об’єктивності В. Стефаніка у цьому питанні став схвальний відгук на згадану публікацію одного із лідерів буковинського народоства Ст. Смаль-Стоцького, який у своєму листі зазначав: “[...] Читав я вашу замітку до справи “Попи і інтелігенція”. Прецінь раз найшовся чоловік, що сказав людям правду в очи. Так воно і є, [...] треба б вже зараз почати говорити правду в очи”³⁶.

Український письменник та правник А. Чайковський підходив до вирішення церковно-релігійних проблем виваженіше, ніж його сучасники. Будучи активним учасником українського національного руху, він намагався піднятися над вузько-партійними інтересами політиків та вузько-корпоративними інтересами духовенства. Насамперед, його хвилювала латинізація греко-католицького обряду, з приводу чого він постійні дискусії із Станіславським єпископом Г. Хомишиним. Турбувала письменника відсутність для широкого загалу Святого Письма українською мовою за доступною ціною. А. Чайковський намагався переконати митрополита Андрея Шептицького, що “[...] Святе Письмо в народній мові [...] се перша книжка зарівно для інтелігента, як простолодина, з котрої слідує черпати науку... У нас було вже два видання Святого Письма на народній мові.. Але вони розійшлися цілком і тепер належать до рідкостей біблїографічних”³⁷.

А. Чайковський вважав обов’язком усіх свідомих галичан видати Святе Письмо для розповсюдження серед українців Наддніпрянщини. Водночас він категорично виступав проти спроби видати цю християнську реліквію га-

лицьким діалектом. У новому перекладі письменник насамперед хотів бачити скарбницю рідного слова, а за основу взяти “[...] найкращий діалект руско-український язик Шевченка, Квітки та Марка Вовчка”³⁸. Для цієї роботи А. Чайковський рекомендував залучити, окрім фахових теологів, найкращих на його думку знавців мови – І. Франка, О. Маковея та В. Щурата.

Серед українських письменників Буковини радикального спрямування власну позицію щодо духовенства сформувала Є. Ярошинська. Вона рішуче виступала проти продажності, лицемірної моралі окремих представників буковинського духовенства, православної консисторії та тодішнього чернівецького митрополита Володимира Репти, який до українців ставився не дуже толерантно. До журналу “Народ”, який видавали І. Франко та М. Павлик, письменниця надіслала кілька дописів про буковинське духовенство та статтю “Буковинський православний митрополит і его “Апологія””,³⁹ які через викривальну гостроту і соціальну спрямованість так і не були опубліковані.

В той же час Є. Ярошинська брала активну участь у житті чернівецької громади греко-католиків. Як стверджував парох о. Келестин Костецький, “[...] п. Євгенія була глибоко релігійна, і носилася глибоко з гадкою вступити до монастиря Василянок, щоб в тамошніх інтернатах зайнятися вихованням руских панночок, котрі колись, як рускі матері будуть виховувати нові покоління нових руских патріотів”⁴⁰. Але за твердженням самої письменниці, цей вчинок довелося відкласти у зв’язку із необхідністю надавати матеріальну допомогу батькам та малолітнім братам.

Отже, релігія та практична діяльність галицького і буковинського духовенства на зламі ХІХ – ХХ ст. стали об’єктом зацікавлень українських письменників та публіцистів, що перебували під впливом ідеології РУРП. Насамперед це стосувалося їх публічних виступів та публікацій. Хоч основні постулати християнського віровчення ними не заперечувалися, але все ж піддавали жорсткій критиці будь-які спроби духовенства впливати на суспільне життя, що не завжди несло позитив. Поширення письменниками-радикалами в українському суспільстві популярних у Європі марксистських, соціалістичних та атеїстичних ідей, що заперечувалися церквою,

з одного боку сприяло утвердженню плюралізму в суспільному житті, а з другого боку вносило значний дисонанс у суспільно-церковні відносини.

¹ Dreper, Dzh., *Istoriya borot'by` viry` z naukoju*, Perekl. z angl. M.Pavly`k, N`yu-Jork, : 1919. – 310 s.

² Viddil rukopy`sny`x fondiv i tekstologiyi insty`tutu literatury` im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny` (VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`), f. 100, spr. 1580, ark. 1.

³ Dragomanov, M., *Raj i postup*, Ky`yiv, 1906, S. 83.

⁴ Dragomanov, M., *Raj i postup*, S. 84.

⁵ Dragomanov, M., *Popivstvo i narodny`j progres v Avstr[ijs`kij] Rusi (z ly`stu ddo galy`cz`kogo narodovstva)*, in. Dragomanov M. *Ly`sty` do Iv.Franka i y`nshy`x 1887 – 1895*, L`viv, 1908, S. 394.

⁶ Dragomanov, M., *Popivstvo i narodny`j progres v Avstr[ijs`kij] Rusi....* in. Dragomanov M. *Ly`sty` do Iv.Franka i y`nshy`x 1887 – 1895....* – S. 396.

⁷ Dragomanov, M., *Popivstvo i narodny`j progres v Avstr[ijs`kij] Rusi....*, S. 392.

⁸ Xliborob (Kolomy`ya), 1893. – Ch. 1, 1 sichnya, S. 19.

⁹ Franko, I., *Lukian i jogo epoha* in. Franko I. *Zibrannya tvoriv u p`yatdesyaty` tomax*, Ky`yiv, 1986, T. 45 *Filosofs`ki praci*, S. 7 – 23.

¹⁰ Franko, I. *Lukian i jogo epoha....* – S. 10.

¹¹ Franko, I. *Rady`kaly` i religiya* in. Franko I. *Zibrannya tvoriv u p`yatdesyaty` tomax*, Ky`yiv, 1986, T. 45 *Filosofs`ki praci*, S. 268 – 271.

¹² Franko, I., *Rady`kaly` i religiya....*, S. 268.

¹³ Franko, I., *Rady`kaly` i religiya....*, S. 270.

¹⁴ Franko, I., *Rady`kaly` i religiya....*, S. 270.

¹⁵ Franko, I., *Rady`kaly` i popy`* in. Gromads`ky`j golos (L`viv), 1906, Ch. 30, 11 maya, S. 2.

¹⁶ Franko, I., *Narodna sprava i popy`*, N`yu Jork, 1918, 19 s.

¹⁷ Franko I. *Narodna sprava i popy`....*, S. 6.

¹⁸ Franko I. *Narodna sprava i popy`....*, S. 8.

¹⁹ [Shepty`cz`ky`j, A..] *O kvestiyi social`nij. Pasty`rs`ke poslannya my`tropoly`ta Andrey a do duxovenstva* in. publ. za My`tropoly`t Andrej Shepty`cz`ky`j “Pasty`rs`ki poslannya”, T.1., S. 513 – 550. <http://zbruc.eu/node/38816>

²⁰ Franko, I., *Social`na akciya, social`ne py`tannya i socializm. Uvagy` nad pasty`rs`ky`m poslanyam my`trop[oly`ta] A.Shepty`cz`kogo “O kvestiyi social`nij”....* in. T. 45. – S. 378.

²¹ Franko-Klyuchko, A., *Ivan Franko i jogo rody`na. Spomy`ny`* in. A.Franko-Klyuchko, Toronto, 1956, C. 16.

²² Lesy`n, V., *Vely`ky`j ateyist in. Chernivecz`ky`j derzhavny`j universy`tet. Naukovi zapu`sky`, Seriya filologichny`x nauk*, L`viv, 1956, Vy`p. 3, T. 20, S. 71.

²³ Golubecz`, M., *Moyi spogady` pro Ivana Franka in. Literaturno-naukovy`j dodatok “Novogo Chasu”*, 1938, Ch. 23/35, S. 2.

²⁴ Golubecz`, M., *Na marg`ines kul`tu Franka* in. *Novy`j Chas*, 1928, # 65, S. 4.

²⁵ Cy`t. za: Ly`senko, O., *Pavly`k proty` religiyi* in. *Nauka i zhy`ttya*, 1959, # 8 http://ukrainian-ateism.blogspot.com/2013/09/8-1959_30.html

²⁶ Pavly`k, M., *Ly`st do Dragomanova M. vid 20.12.1892 r.* in. *Perepy`ska My`xajla Dragomanova z My`xajlom Pavly`kom (1876 – 1895)....*, 1911, T. 7 (1892 – 1893), S. 111.

²⁷ Xliborob (Kolomy`ya), 1893, Ch. 1, 1 sichnya, S. 19.

²⁸ Pavly`k, M., *Ly`st do Dragomanova M. vid 20.12.1892 r.* in. *Perepy`ska My`xajla Dragomanova z My`xajlom Pavly`kom (1876 – 1895)....*, 1911, T. 7 (1892 – 1893), S. 111.

²⁹ Pavly`k, M., *Ly`st do Dragomanova M. vid 1.06.1893 r.* in. *Perepy`ska My`xajla Dragomanova z My`xajlom Pavly`kom (1876 – 1895)....* – T. 7 (1892 – 1893). – S. 223.

³⁰ Pavly`k, M., *Ly`st do Dragomanova M. vid 1.03.1894 r.*, in. *Perepy`ska My`xajla Dragomanova z My`xajlom Pavly`kom (1876 – 1895)....* – T. 8 (1894 – 1895). – S. 41.

³¹ Shkrab`yuk, P., *My` ukrayins`ki rady`kaly`....*, S. 103.

³² Gromads`ky`j golos (L`viv), 1898, Ch. 22, 1 noyabrya, S. 166.

³³ Martovy`ch, Les`. *Zabobon*, L`viv, 1917, 336 s.

³⁴ VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`, f. 8, spr. 87, ark. 1.

³⁵ Stefany`k, V., *Molodi popy`*, in. Stefany`k V. *Povne zibrannya tvoriv u tr`ox tomax*, Ky`yiv, 1952. – T. 2. – S. 71.

³⁶ VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`, f. 8, spr. 691, ark. 1.

³⁷ VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`, f. 8, spr. 691, ark. 1.

³⁸ VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`, f. 8, spr. 691, ark. 1.

³⁹ Stecz`ko, P., *Vy`stupy` Ye.Yaroshy`ns`koyi proty` reakciynogo bukovy`ns`kogo duxovenstva ....*, S. 69.

⁴⁰ VRFiT IL im. T.G.Shevchenka NAN Ukrayiny`, f. 101, spr. 648, ark. 3.

УДК 94(477.85-25):378.4.091

© Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі джерел і літератури висвітлюється стан і спроби відновлення діяльності Чернівецького університету в роки Першої світової війни.

Встановлено, що австрійська влада, яка повернулася в місто, відновила заняття у вересні 1915 р. на теологічному факультеті, у травні 1916 р. – на всіх інших факультетах, але менше як на місяць, бо Буковина втретє була окупована російськими військами. Університет був пограбований, хімічний, геологічний інститути вивезені в Росію. Після відступу росіян у серпні 1917 р. австрійська адміністрація відновила у травні 1918 р. заняття тільки на юридичному факультеті, а на решта факультетах – у жовтні 1918 р.

Ключові слова: Буковина, Чернівецький університет, Перша світова війна.

V. BOTUSHANSKYI
(Chernivtsi)

CHERNIVTSI UNIVERSITY DURING WORLD WAR I (1914 – 1918)

During World War I Chernivtsi like almost all Bukovyna experienced invasion of the Russian army in

September and October 1914, November 1914 – February 1915, June 1916 – August 1917, but the war continued until November 1918.

During that invasion Chernivtsi University (established in 1875) didn't carry out educational activities, the Russian authorities were going to make it Russian-speaking.

When the Austrian administration returned to the city they resumed the academic process in October 1915, but only at the Faculty of Theology (80 students). In mid-May 1916 the classes were resumed at all faculties, but a month later due to so-called "Brusilov Offensive", Chernivtsi was invaded again by the Russian army. Geology and chemistry studies equipment of the Faculty of Philosophy were taken to Russia, the university buildings were transformed into a hotel and restaurant, where the Russian army nurses lived.

During the war, some university professors moved to Austria, others created groups of students volunteering for the Austro-Hungarian army and harvesting work (R.F. Kayndl), others carried out the work in the Austrian camps among Ukrainian POWs of the Russian army encouraging them to serve in Austro-Hungarian army and fight against Russia for the liberation of Ukraine (S. Smal-Stotskz, Z. Kuzelia), some participated in the Austrian and Russian local interim administrations (A. Norst, Rafael Kayndl, S. Sahin, Z. Kuzelia), some (together with Muscophiles) supported the Russian monarchists (V. Milkovych), and some took a neutral position (Romanian theologians).

After the Russian troops' retreat in August 1917, the Austrian authorities began university studies for approximately one thousand students but only at the Faculty of Law. It was planned even to move the University to Salzburg but the rapid invasion of Bukovyna by the troops of royal Romania in November 1918 prevented that. During 1918 – 1919 academic year the University functioned as a German-speaking institution, and in October 1918 it became a Romanian-speaking one.

Keywords: Bukovyna, Chernivtsi University, World War I.

В історичній науці певне значення мають ювілеї, які влаштовуються у зв'язку з цими "круглими" датами, щоб згадати й відзначити річницю важливих подій, діяльність визначних особистостей тощо.

Ювілеї сприяють посиленню інтересу до минулого, активізують наукові дослідження тих чи інших проблем з висоти сьогодення.

2014 – 2018 роки можна вважати "ювілейними", але дуже сумного, трагічного 100-літнього "ювілею" Першої світової війни, яка забрала мільйони людських життів. Але якщо для більшості країн, народів світу це тільки гіркий спомин про трагічне минуле, то для українського народу – це ще й ніби драматич-

не повторення тих же подій через сто років. Практично вживана лексика нині в Україні значною мірою така, як і 100 років тому: війна, військо, вбиті, поранені, заручники, зброя, боєприпаси, обстріли, окопи, бліндажі, ворог. До речі, ворог і його мета, особливо щодо українських земель, практично той самий – Росія, але не царська, а путінська, що прагне загарбати побільше українських територій і поневолити український народ.

Перша світова війна особливо руйнівною була щодо Галичини, Буковини, по території яких по кілька раз прокотився вогняний смерч і завдав великих людських втрат і збитків господарству, різним економічним і культурним об'єктам. Зокрема, на Буковині – Чернівецькому університету.

Як відомо, Чернівецький університет – один з класичних університетів України, заснований австрійським імператором Францом Йосифом у 1875 р. Хоч з певними труднощами, він розвивався, зміцнювався у кількісному і якісному відношенні. Якщо у рік заснування у ньому навчався 191 студент, то у 1914 р. – 1198, а число викладачів зросло до 59¹. Хоч університет був німецькомовним, але у ньому діяли українські і румунські кафедри, серед студентів українці становили четверту частину.

Перша світова війна внесла в його діяльність кардинальні зміни – як при перебуванні під австрійською, так і під російською (окупаційною) адміністраціями.

Історіографія історії Чернівецького університету уже досить значна. Станом на 2000 рік у "Бібліографічному покажчику"² університету числилося 2562 публікації. У наступні роки ця кількість зросла. Однак долі університету у роки лихоліття Першої світової присвячено в українській історіографії мінімальну кількість праць і лише у зв'язку із висвітленням загальної історії університету³.

На основі офіційних джерел, тогочасної преси, певного доробку попередників у пропонуваній публікації ставиться завдання показати стан і деякі спроби діяльності Чернівецького університету в роки Першої світової війни.

Варто зазначити, що початок Першої світової війни чиновництво, частина місцевого населення, зокрема німецькомовного, українська свідомо інтелігенція зустріли з тривогою, але, на диво, і з певним оптимізмом, сподіваючись, що Австро-Угорщина разом з таким

могутнім союзником, як Німеччина, переможе відсталу Росію. Українська еліта, крім того, ще мала надію, що з перемогою царату буде створено Українську державу. В Чернівцях влаштовувалися демонстрації, мітинги на підтримку цісаря і Австрії. У них брали участь і представники Чернівецького університету. Так, 30 липня 1914 р. на численному мітингу в Чернівцях біля т.зв. військового пам'ятника з палкою промовою на підтримку цісаря, Австрії і політики війни проти Сербії виступив професор університету, автор праць з історії Чернівецького університету Антон Норст⁴.

У зв'язку з мобілізацією чоловічого населення краю до австро-угорських збройних сил і нестачею робочої сили на збиранні урожаю проректор університету, відомий історик Чернівців, Буковини Раймунд Фрідріх Кайндль закликав студентів і співробітників університету записуватися до війська, а також у добровольчі загони, щоб допомогти у збиральних роботах, у т.ч. для забезпечення армії продовольством. І студенти відгукнулися. Станом на 5 серпня 71 студент і студентка записалися санітарами, а 4-ту діючу армію.

Згодом проректор Р.Ф. Кайндль уточнив своє звернення до студентів, щоб вони записувалися у добровольчі загони на збирання врожаю за національністю: українці – в українські загони, які пойдуть в українські села, румуни – в румунські і пойдуть в румунські села, німці – в німецькі загони і пойдуть у німецькі села. Станом на 9 серпня на заклик Р.Ф. Кайндля записалося у загони на збирання врожаю 130 студентів і студенток, добровольцями до війська – 8 студентів.

21 серпня Р.Ф. Кайндль закликав молодь створити один загін для бойових дій в армії, другий для караульної служби, а третій з числа дорослих (42 і більше років) нестройових – для спеціальних завдань. Один із загонів справді почав працювати на збиральних роботах безоплатно, власник маєтку забезпечував лише транспорт і харчування.

З частини студентів і учнів старших класів гімназій у місті створено ополчення у складі 100 осіб. Це послужило прикладом для сільської молоді. Після створення у Чернівцях загону “Українська Січ” у складі 140 осіб, які навчалися військової справи, у селах Буковини виявили бажання вступити у такий загін до 2 тис. чол.⁵.

Однак з наступом російських військ (23.08 – 1.09.1914 р.) всі ці заходи припинилися. Сту-

дентські формування, створені як військові, відійшли разом з відступаючою австро-угорською армією, яка 31 серпня підірвала мости через р. Прут. За 10 днів втекло з міста до 10 тис. городян.

2 вересня на вимогу командування російських військ, що підійшли до міста, представники Чернівецького магістрату з білим прапором прибули до росіян і здали ключі від міста (символічно), а на їх вимоги зобов'язалися закликати городян до покори новій владі. З цим і звернулися з балкона міської ратуші до численно зібраних жителів віце-бургомістр міста Дорі Попович румунською і німецькою мовами, колишній радник вищого крайового суду Володимир Ясеницький – українською, а згадуваний професор А. Норст – польською.

Після окупації Чернівців росіянами при бургомістрі Соломоні Вайсельбергу діяли три радники: д-р Франк, Я. Готліб і д-р А. Норст, а також три перекладачі, у т.ч. д-р Зенон Кузеля, університетський бібліотекар⁶. 15 вересня всі вони побували на прийомі у губернатора С. Євреїнова і обіцяли виконувати його розпорядження⁷.

Р.Ф. Кайндль, відчуваючи небезпеку депортації в Сибір, відбув з Буковини в Румунію (яка ще не вступила у війну на боці Антанти), а звідти – у Відень, де організував допомогу біженцям з Карпатського регіону⁸.

Варто, однак, зазначити, що бойові дії на Буковині, як і на всіх фронтах Першої світової війни, велися з перемінними успіхами. Уже 20 жовтня 1914 р. російські окупаційні війська під натиском австро-угорських мусили залишити Чернівці. Було сподівання у багатьох, що назавжди. Частина населення повернулася. Міську управу тимчасово очолив університетський професор А. Норст як урядовий комісар і два його заступники⁹. Однак 27 листопада російські війська знову вступили у Чернівці.

Тимчасову управу міста перебрало 11 осіб, у т.ч. проф. Рафаель Кайндль і проф. д-р теології Гарнавські від університету¹⁰. Хоча університет у цей час не працював. Професори здебільшого виїхали на Захід (крім румунів). Частково на Захід була вивезена й бібліотека. Але більшість книг залишилася й оберігалася працівниками, інколи бібліотека була навіть відкрита для читачів¹¹.

Російське керівництво, твердо вірячи, що Буковина, як і Галичина будуть приєднані до Російської імперії, виношувало різні асимі-

ляторські плани щодо населення цих земель, особливо у галузі освіти. У одному з проєктів царського чиновника Д. Чихачова за грудень 1914 р. пропонувалося: “Черновицкий же университет, немецкий в настоящее время, надлежало бы в будущем преобразовать в русское высшее учебное заведение”¹².

Однак внаслідок наступу австро-угорських і німецьких військ росіяни 17 лютого 1915 р. мусили знову покинути Чернівці, хоч бої на північному сході продовжувалися: місто обстрілювала артилерія, бомбували аероплани, йшла окопна війна. Австрійська влада продовжувала мобілізацію до війська, у т.ч. було мобілізовано 19 професорів і доцентів Чернівецького університету¹³.

А Р.Ф. Кайндля у серпні 1915 р. було запрошено на роботу в університет у м. Грац на посаду професора австрійської історії, на що він дав згоду і працював там до кінця свого життя. Місцева преса, оцінюючи його попередню тривалу роботу в Чернівецькому університеті, писала, що він багато зробив для вивчення історії Буковини, для поширення тут німецької ідеї, характеризувала його як вченого, історика, письменника, оратора, організатора, що йому 49 років і всього 2 роки тому в університеті відзначали 25-річчя його ювілею як вченого і письменника, голови “Товариства карпатських німців” і голови “Союзу християнських німців” Буковини¹⁴.

Голова Чернівецького магістрату Максиміан Краль у своєму листі висловив вдячність Р.Ф. Кайндлю за попередню його роботу на благо університету, Чернівців і Буковини, а той, у свою чергу, відписав у листі подяку за високу оцінку своєї діяльності¹⁵. Щоправда, поки що залишився у Чернівцях його брат Рафаель, який пожертвував на потреби австро-угорської армії 10 тис. крон¹⁶.

У Граці Р.Ф. Кайндль під час війни був членом комітету з надання допомоги біженцям з Буковини¹⁷.

На початку вересня 1915 р. австрійські власті вирішили відновити навчання на теологічному факультеті Чернівецького університету. У жовтні справді теологічний факультет запрацював у складі 80 студентів: 9 осіб – I курсу, 24 – II, 29 – III, 18 – IV. Адміністрація на чолі з прибулим з евакуації ректором Цезарем Померанцем обговорювала питання відновлення навчання і на інших факультетах¹⁸.

Але складність полягала у відсутності багатьох викладачів, як мобілізованих до війська, так і добровольців, як, приміром, С. Смаль-Стоцький, депутат австрійського парламенту, який спочатку служив у Чернівцях, згодом у Кракові в одній військовій бригаді перекладачем з російської і української мов у званні гауптмана-аудита при військово-польовому суді. Пізніше – у таборі військовополонених українців російської армії у Фрайштадті (Горішня Австрія) та інших таборах з метою перевиховання “російських українців” у свідомих українців, які у складі австро-угорської армії воювали б за визволення України з-під Росії, за створення незалежної Української держави. Був головою Бойової управи Українських січових стрільців¹⁹. До речі, таку ж просвітню роботу серед українських військовополонених у таборі біля Зальцведеля (Німеччина) проводив й інший працівник Чернівецького університету завідувач слов'янського відділу бібліотеки, лектор української філології університету, Зенон Кузеля²⁰.

Тож початок занять відкладався. Студенти відвідували різні публічні заходи, що влаштовувалися у місті при австрійській владі. Так, у середині листопада 1915 р. студенти університету, зокрема українці, зібралися в Українському народному домі в Чернівцях на посвяту герба українського гуцульського легіону, створеного на початку війни у 1914 р. (до 2,5 тис. чол.) за ініціативою депутата австрійського парламенту М. Василька. Легіон вів у Карпатах на перевалах бої проти наступаючої російської армії. Крім студентів, на цей захід прибули, як повідомлялося в пресі, бургомістр Чернівців М. Краль, депутати крайового сейму Є. Пігуляк і О. Попович, крайовий інспектор українських шкіл А. Клим, проф. Бриндзан, фрау Калужняцька, фрау Ганкевич, фрейліна українська письменниця Кобилянська, багато офіцерів. Пояснення щодо організованого заходу подавала пані Струтинська²¹.

Після певних відновлюваних і організаційних робіт на початку квітня 1916 р. було вирішено розпочати заняття на всіх факультетах університету “після пасхи”. Тож, у середині травня 1916 р. навчання здійснювалося уже на всіх факультетах²². Щоправда, початок навчання був присвячений відзначенню воєначальників, які відіграли важливу роль при вигнанні російських окупаційних військ з Чернівців і Буковини у лютому 1915 р.

Вчена рада університету 19 травня 1916 р. ухвалила: присвоїти почесні звання докторів юридичних наук начальнику генерального штабу австро-угорських збройних сил Конраду фон Гецендорфу, командуючому 7-ю австро-угорською армією генерал-полковнику Пфланцер-Балтіну, а також крайовому президенту Буковини Рудольфу фон Мерану і начальнику крайової жандармерії генерал-майору Едуарду Фішеру (останній віддав до військово-польових судів десятки буковинців, зокрема українців ніби “за зраду Австрії”)²³. 26 травня 1916 р. Е. Фішер особисто прибув в університет за дипломом. Його гаряче поздоровив ректор університету Ц. Померанц, викладачі як “визволителя Буковини”²⁴.

Українські студенти університету з глибоким сумом сприйняли звістку про смерть видатного українського письменника і громадського діяча Івана Франка, яка настала 28 травня 1916 р. Через кілька днів українські студентські товариства “Союз”, “Січ”, “Православна академія” у цьому зв’язку видали некрологи²⁵.

Але заняття в університеті відбувалися недовго. Внаслідок т.зв. “брусилівського прориву” на початку червня 1916 р., захоплення росіянами 18 червня Чернівців, а до кінця серпня цього ж року майже всієї Буковини, університет у Чернівцях припинив свою діяльність, працював частково у Зальцбурзі, частково – у Празі²⁶.

Російські окупаційні власті у своїх намірах реформи освіти на Буковині ставили за завдання “создание в ближайшие годы русской школы – низшей, средней и высшей”, але без використання української мови, цього “искусственно созданного украинского жаргона”²⁷. “В русской школе, – писала петербурзька газета “Новое время” за 16 (29) листопада 1916 р., – не должно быть места ни для какой искусственной “мовы” австрийского изобретения...”²⁸. В одному з приміщень університету 12 грудня 1916 р. з дозволу російської влади було відкрито школу, в якій навчалося 20 учнів і працювало два учителі²⁹. Університет і далі не працював.

У зв’язку зі вступом Румунії у війну на боці Росії (Антанти) російські окупаційні власті на Буковині всіляко сприяли румунській знаті, чиновникам, духовенству, зокрема університетському професору д-ру теології С. Сагіну. Його за наполяганням російської влади було

обрано головою Буковинської православної консисторії. Як затятий румунізатор, він займав антиукраїнські позиції, вважав українців подібними до чорносотенців-росіян, до одіозного ватажка москвофілів О. Геровського³⁰.

Під час третьої російської окупації Чернівців приміщення Чернівецького університету не зазнали значних пошкоджень, зате наукові, навчальні інститути (кабінети) були пограбовані, особливо геологічний і хімічний. Останній разом з фаховою бібліотекою перебазовано до Києва для відкриття там політехніки (очевидно, за прикладом заснування Київського університету за рахунок перевезеного туди у 1833 р. польського Кременецького ліцею).

Приміщення університету перетворено у свого роду готель-ресторан, де жили, харчувалися, відпочивали медсестри російського Червоного Хреста, інші жінки на військовій службі, влаштовувалися танці тощо. Завдяки старанням нечисленних працівників бібліотеки в основному збережено книжкові фонди³¹.

Під час російської окупації Буковини у 1916 – 1917 рр. один з професорів Чернівецького університету історик Володимир Мількович, який ще у довоєнний час виступив проти створення в університеті кафедри історії України, з огляду на свої москвофільські погляди контактував у час війни з верховою буковинських москвофілів, високим чиновником російської губернської адміністрації Олександром Геровським. Більше того, коли вибухнула Лютнева (Березнева) російська революція у 1917 р., В. Мількович опинився на чолі міського монархічного комітету, створеного О. Геровським. Комітет займав консервативні промонархічні позиції. Тож крайовий комісар Д.І. Дорошенко, призначений на цю посаду Тимчасовим урядом Росії за рекомендацією Української центральної ради, заборонив О. Геровському з’являтися в Чернівцях³².

Пом’якшення російського окупаційного режиму на Буковині після Лютневої (Березневої) 1917 р. демократичної революції не привело до суттєвих позитивних змін у галузі освіти, зокрема вищої, університет у Чернівцях, як і абсолютна більшість шкіл, так і не був відкритий для занять.

Внаслідок поразок і розкладу російська армія на початку серпня 1917 р. майже повністю покинула Буковину. З початком роботи

австрійської адміністрації знову заговорили про відкриття університету, але після певних відновлюваних робіт, повернення більшої кількості викладачів і студентів, зокрема українських із Києва, де вони після укладення 9 лютого 1918 р. миру між УНР і Австро-Угорщиною перебували досить численно, а деякі належали до Галицько-Буковинського українського комітету³³. Розраховували, що це станеться навесні 1918 р., називалася навіть дата – 13 травня³⁴. Але заняття розпочалися тільки на юридичному факультеті. Міністр культурів і освіти розпорядився розпочати роботу університету в повному обсязі, як завжди, тільки з 1 жовтня 1918 р., бо не все ще було повернуто в університет. Зокрема, ректор Ц. Померанц вів перемовини з Київським університетом (тоді у Києві стояли австро-угорські і німецькі окупаційні війська) про повернення звітти обладнання вивезеного хімічного інституту Чернівецького університету³⁵.

Ніби “вибаченням” за це пограбування була “Українська граматики” професора Чернівецького університету С. Смаль-Стоцького, яка широко використовувалася у 1918 – на початку 1920-х рр. у новостворених українських школах на Наддніпрянщині³⁶.

Оскільки війна на заході і південному заході для Австро-Угорщини продовжувалася, причому було ясно, що безперспективно, де-хто з чернівецьких професорів та й віденських політиків, журналістів вважали, що німецькомовний університет у Чернівцях не має майбутнього, а тому його необхідно перевести в глиб Австрії. Приміром, у тижневику “Der Friede” (“Мир”) один з авторів Ріхард А. Бергман у 7-у номері за березень 1918 р. писав, що у зв’язку з війною багато студентів зі Сходу, зокрема пролетарського слов’янського походження, опинилося у Віденському університеті і вони погано впливають на німецькомовних студентів. Бажано було б для них заснувати окремий університет або перевести університет з Чернівців у Зальцбург³⁷, і проблема буде вирішена. Деякі професори навіть подали заяви про переведення їх у Зальцбург. Але оскільки заняття мали початися як завжди, з 1 жовтня, а у Чернівцях уже була мінімальна кількість викладачів і 1040 студентів, вирішили розпочати навчання тут³⁸.

27 червня 1918 р. сенат університету зібрався на засідання під головуванням проректора д-ра Ганса Фріша і обговорив насущні пи-

тання відновлення навчання на всіх факультетах. Визнали за необхідне звернутися до допомоги до високих інстанцій. Вдалися до такої форми. Надіслали молодому імператору Карлу I Габсбургу подяку за визволення Буковини, Чернівців від окупації. Згадали, що університет заснований Францом Йосифом Габсбургом і носить його ім’я. А тому сподіваються і від спадкоємця Карла I Габсбурга підтримки у відновленні діяльності дітища свого попередника.

Телеграму підписали: обраний на 1918/19 навчальний рік ректор, проф., д-р теології Василь Тарнавський, декани проф., д-р теології Стефан Сагін, проф., д-р правознавства Ганс Фріш і проф., д-р англійської філології Леон Кельнер³⁹. Згодом, 8 вересня проведено чергове засідання сенату щодо підготовки до початку занять в університеті⁴⁰. Заняття почалися 1 жовтня 1918 р.

Але з наближенням поразки Австро-Угорської імперії у війні великі зміни чекали й на університет. У зв’язку зі спробою модернізації Габсбурзької монархії у федерацію народів постало питання про поділ за національною ознакою деяких провінцій, у т.ч. й Буковини, на північно-західну (українську) і південну (румунську) й об’єднання їх, відповідно, з іншими українськими чи румунськими землями. Якщо українці виступали за справедливий поділ краю за національною ознакою на українську і на румунську частини, то румунські провідні кола оголосили, що вся Буковина – це “румунська земля”⁴¹. Таке ж рішення прийняли 28 жовтня 1918 р. на своїх зборах у Чернівцях і румунські студенти Чернівецького університету “про створення самостійної румунської національної держави, яка охоплювала б всі області, заселені румунами, та ті, що історично належать румунам” (тобто Молдавському князівству – Авт.)⁴².

Українські студенти були категорично проти. На своєму вічі 28 жовтня 1918 р. у Народному домі вони підтримали зусилля українців щодо об’єднання всіх західноукраїнських земель в одну державу і гнівно засудили рішення Румунської національної ради про виключну “румунськість” Буковини. “Українська академічна молодь Чернівецького університету...п’ятнує з найбільшим обуренням рішення румунської конституанти з дня 27 жовтня с. р. у Чернівцях, яка простягає свої заборчі руки на цілу Буковину, вважаючи

цілком несправедливо сей край за ромунську землю... щоб безправно віддати більшість українського населення на поталу самовільній владі ромунського боярства..." Студенти заявили, що чужої землі не бажають, а своєї – ні п'яді нікому не віддадуть⁴³. Ця ухвала українських студентів увійшла згодом 5-м пунктом у відоме рішення Буковинського народного віча 3-го листопада 1918 р.⁴⁴. На його підставі українці перебрали владу у північній частині краю, у Чернівцях, а отже, і над Чернівецьким університетом.

Однак ненадовго. 11 листопада 1918 р. королівська Румунія окупувала всю Буковину, ігноруючи волю українців та інших етносів краю.

Того ж 1918/19 навч. року Чернівецький університет працював ще як німецькомовний, а 1 жовтня 1919 р. декретом румунського короля Фердинанда I перетворено в румуномовний⁴⁵. Більшість німецькомовних професорів виїхала в Республіку Австрія, у т.ч. у Відень – 31 особа⁴⁶. Лише 5 німецьких докторів, професорів побажали залишитися у Чернівецькому румуномовному університеті: філософ Карл Зігль, романіст Євген Герцог, палеонтолог Карл Ренеке, фармаколог Фріц Нетоліцки і судовий медик Фрідріх Майєр та всі професори (румуни) теологічного факультету⁴⁷. З Першою світовою війною закінчився і німецький університет у Чернівцях.

Отже, Перша світова війна негативно позначилася на діяльності Чернівецького університету. Він у Чернівцях здебільшого не працював. Короткий час діяв теологічний факультет, ще менше – юридичний. Деяка частина студентів навчалася у Зальцбурзі і Празі. Усі факультети запрацювали при австрійській владі тільки у травні 1916 р. і у кінці війни (жовтень 1918 р.).

Мусувалася навіть ідея перебазування Чернівецького університету у Зальцбург чи інше місто на Заході. Але окупація Буковини Румунією відбулася досить швидко, тож університет залишився там, де він був заснований.

Окупація краю з часом мала своїм наслідком румунізацію університету, обмеження доступу українців до вищої освіти. Разом з тим сам факт залишення університету на території Буковини, Чернівців можна розглядати як позитивний момент, бо більш ніж ймовірно, що у майбутньому ні королівська Румунія, ні СРСР не відкрили б університет у Чернівцях.

¹ Wagner, R., *Fakulteten, Lehkerper und Rektoren der Francisco-Josephina*, in: "Alma Mater Francisco Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz", München, 1979, s. 122-123.

² *Chernivets'kyi universytet (1875 – 2000): Bibliografichnyy pokazhchyk*, uкл.: T. Pohodina, N. Byelyayeva, T. Cheban ta in. Vstup. ctattya V.M. Botushans'koho, Chernivtsi, 2000, 170 s.

³ *Chernivets'kyi derzhavnyy universytet*, red. kol.: K. Cherivins'kyi (holova), S. Kostyshyn (zastupnyk), V. Borolyuk (vidp. red.) ta in., L'viv, Vyshcha shk., 1975, 192 s.; *Chernivets'kyi universytet. 1875- 1995. Storinky istoriyi*, red. rada: S. Kostyshyn (holova), O. Panchuk (zast. holovy), V. Botushans'kyi (vidp. red.) ta in, Chernivtsi, Ruta, 1995, 208 s.; *Chernivets'kyi natsional'nyy universytet imeni Yuriya Fed'kovycha. Imena slavykh suchasnykiv*, red. kol.: S. Mel'nychuk (holova). chl. red. kol. T. Marusyk, O. Ushenko, V. Botushans'kyi ta in., Kyiv, Svit Uspikhu, 2005, 281 s.; Horst, A., *Alma-mater Francisco-Josephina: Festschrift zuderen 25 – j?hrigen Bestande*, Czernowitz, 1900, 133 S.

⁴ *Czernowitzer Tagblatt*, 1914, 28, 29, 30, 31, Juli.

⁵ *Czernowitzer Tagblatt*, 1914, 4, 5, 9, 21, 27, August.

⁶ Julius Weber. *Die Russentage in Czernowitz. Die Ereignisse der ersten und zweiten russischen Invasion*, Czernowitz, 1915, s. 9-13.

⁷ Dobrzans'kyi, O., Staryk, V., *Bazhayemo do Ukrayiny! Zmahannya za ukrayins'ku derzhavnist' na Bukovyni u spohadakh ochevydtsiv (1914-1921 rr)*, Odesa, Mayak, 2008, c. 67, 70.

⁸ Raymund Fridrikh Kayndl'. *Rozvidky z nahody 150-littya vid dnya narodzhennya / uporyadkuvannya Serhiya Osachuka ta Oleksandra Dobrzans'koho*, za red. S. Osachuka, Chernivtsi, Knyhy – KhKhl, 2015, c. 18.

⁹ Julius Weber. *Op. Cit.*, s. 49.

¹⁰ Dobrzans'kyi, O., Staryk, V., *Bazhayemo...*, c. 81.

¹¹ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 5. September.

¹² *Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u m. Kyievi* (TsDIA u m. Kyievi), op. 1, cpr. 1073, ark. 4.

¹³ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 22. Oktober.

¹⁴ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 11, 16. August.

¹⁵ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 21. September.

¹⁶ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 28. Oktober.

¹⁷ *Derzhavnyy arkhiv Chernivets'koyi oblasti* (DACHO), f. 3, op. 4, spr. 5906, ark. 1.

¹⁸ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 15. September, 20, 27. Oktober.

¹⁹ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 22. Oktober; Danylenko, V., Dobrzans'kyi, O., *Akademik Stepan Smal'-Stots'kyi. Zhyttya i diyal'nist'*, Kyiv – Chernivtsi, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1996, s. 137; Dobrzans'kyi, O., Staryk, V., *Vkaz. Pratsya*, s. 13.

²⁰ *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*, Kyiv., 2008, t. 5, s. 447.

²¹ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 17. November.

²² *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 16. April, 19. Mai.

²³ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 20. Mai.

²⁴ *Czernowitzer Zeitung*, 1915, 27. Mai.

²⁵ Dobrzans'kyi, O., Staryk, V., *Zmahannya za ukrayins'ku derzhavnist' na Bukovyni (1914 –1921 rr.) Dokumenty i materialy*, Chernivtsi, Chernivets'ka obl. drukarnya, 2009, s. 53.

²⁶ *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, 1918, 1. Mai.

²⁷ *TsDIA u Kyievi*, f. 361, op. 1, spr. 1073, Ark. 3-4.

²⁸ *Novoe vremya* [Peterburh, 1916, 16 (29) noyabrya.

²⁹ DАChO, F. 283, Op. 1, Spr. 211, Ark. 152.

³⁰ Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Zmahannya..., s.88, 89; Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Bazhayemo..., s. 107.

³¹ Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Zmahannya..., s. 87.

³² Doroshenko, D., *Moyi spohady pro nedavnye mynule*, Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Bazhayemo..., s. 410-415; *Bukovyna v roky Pershoyi svitovoyi viyny 1914 – 1918 rr.* Dokumenty, uporyadkuvannya, peredmov, komentari, pereklad z nimets'koyi ta rosiys'koyi mov V.M. Botushan-s'koho, Chernivtsi, Tekhnodruk, 2014, s. 258.

³³ Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Zmahannya..., s. 159.

³⁴ Czernowitzer Zeitung, 1915, 24. April.

³⁵ Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1918, 1. Juni.

³⁶ Hrytsak, Ye., *Z istoriyi knyzhkovoho rukhu na Velykiy Ukraini (1917-1922)*, in: "L.N.V.", kn. IKh, 1923, s. 59.

³⁷ *Der Friede [Wien]*, 1918, №7, Mrz.

³⁸ Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Bazhayemo..., s. 1091.

³⁹ Czernowitzer Zeitung, 1918, 9. Juli.

⁴⁰ Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1918, 8. September.

⁴¹ Czernowitzer Morgenblatt, 1918, 24. Oktober; Буковина, 1918, 18 жовтня.

⁴² Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Zmahannya..., s. 212.

⁴³ *Narodne viche Bukovyny 1918-1993*. Dokumenty i materialy oblasnoyi nauk-prakt. konf., prysvyach. 75-richchyu Bukovyn's'koho narodnoho vicha 3 lystopada 1918 r., Chernivtsi, "Prut", 1994, s.107-108.

⁴⁴ *Tam samo*, s. 117.

⁴⁵ *Chernivets'kyu natsional'nyy universytet...*, s. 19.

⁴⁶ *Tam samo*.

⁴⁷ Dobrzhans'kyu, O., Staryk, V., Bazhayemo..., s. 1093.

century. Through the use of a number of archival sources the restoration and functioning of obstetric schools, formation of nursing care and ensuring of the population with the healthcare personnel in the interwar period were analyzed. Some aspects of hospital care of the population of the region are highlighted, statistical data on the number of health workers are analyzed and characterized.

Attention is drawn to the social, economic and political factors that had a negative impact on the number of medical personnel in the region. Despite serious difficulties in the functioning of the healthcare system, medical staff continued its work, providing necessary medical assistance to the needy. Of course due to a small number of doctors and nurses, such assistance was provided not to all who needed it. There were more doctors and nurses in the cities, and a large number of the rural population generally did not have access to qualified medical assistance.

Keywords: Bukovyna, midwives, Romania, nursing, midwifery school, hospital, doctors.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вдосконалення та прогрес системи охорони здоров'я сучасної України вимагає аналізу історичного досвіду розвитку вітчизняної медицини, зокрема такої її складової, як медична освіта. Історія медичної освіти є однією з цікавих і малодосліджених сторінок розвитку професійної освіти в Україні. Науковий аналіз медичної справи на Буковині в контексті історико-медичної регіоналістики є актуальним, оскільки буковинський регіон вніс свою частку до загальної скарбниці української медичної освіти і науки. Історія професійної медичної освіти на Буковині уже ставала предметом зацікавлень науковців. Однак досі маловивченою залишається проблема становлення регіональної медичної освіти у міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень. Питання щодо дослідження історичних аспектів розвитку медичної освіти на Буковині у міжвоєнний період є малодослідженою проблемою вітчизняної історіографії. Одними з перших сучасних робіт, у яких об'єктом дослідження стала система охорони здоров'я краю у досліджуваний період є праця О.Руснака¹. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у працях О.Безарова², С.Кобилянського³. Проте найбільш повне уявлення про досліджувану проблему дають матеріали опублікованих і неопублікованих джерел, сконцентрованих у фондах Державного архіву Чернівецької області. Серед них варто виокремити праці головного санітарного інспектора краю В.Паскала⁴.

УДК [37:614.231.25](477.85)“192/193”

© Оксана ГУЧКО
(Чернівці)

РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті йдеться про розвиток медичної освіти на Буковині у 20-30-х роках ХХ ст. На основі використання низки архівних джерел проаналізовано відновлення та діяльність акушерської школи, становлення сестринської справи та забезпечення населення краю медичним персоналом у міжвоєнний період, наводяться статистичні дані про чисельність медичних працівників, характеризується їх діяльність та ін.

Ключові слова: Буковина, акушерки, Румунія, сестринська справа, акушерська школа, пологовий будинок, лікарі.

О. ГУЧКО
(Chernivtsi)

THE DEVELOPMENT OF MEDICAL EDUCATION IN NORTHERN BUKOVYNA IN THE 1920s – 1930s

The article describes the development of medical education in Bukovyna in the 20-30-ies of the twentieth

Метою даного дослідження є аналіз розвитку медичної освіти у Північній Буковині у 20-30-тих роках ХХ ст. Відповідно до мети, у статті поставлені наступні наукові завдання: проаналізувати відновлення та діяльність акушерської школи у міжвоєнний період, розкрити питання становлення сестринської справи та охарактеризувати забезпечення населення краю медичним персоналом у досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу. Наслідки Першої світової війни, окупація Північної Буковини королівською Румунією значно погіршили соціально-економічне, суспільно-політичне і культурне життя регіону. Звісно, цей факт негативно позначився і на розвитку медичної освіти та кількості медичних працівників у краї. Єдиним медичним навчальним закладом що діяв на Буковині ще з 1811 р. була акушерська школа. Із включенням Буковини до складу королівської Румунії розпочався й новий етап у її історії. Під час війни навчання в акушерській школі перервалося. Відновивши свою діяльність у 1919 р., навчальний заклад продовжував діяти при пологовому будинку м. Чернівці, який у 1929 р. отримав назву “Інститут гінекології і акушерства д-ра Октавіана Георгіана”. Ще з часів австрійського періоду термін навчання у акушерській школі тривав 8 місяців (з жовтня по травень). У 1922 р. термін навчання збільшився до 2 років. Вступні іспити розпочиналися 15 вересня поточного року. Також змінилися умови вступу: обов’язковим була початкова освіта та володіння румунською мовою. Незнання румунської мови або неписьменність дівчат з багатьох повітів Буковини унеможливила їх навчання та участь у конкурсі. Тому перший так званий “румунський” набір виявився невдалим. Директором акушерської школи з 1919 по 1926 р. був головний акушер-гінеколог пологового будинку, політичний діяч краю, професор Октавіан Георгіан, який працював у школі з 1911 р. У 1926 р. він написав історію школи, де подав щорічні статистичні дані щодо випускниць цього навчального закладу та викладачів. Майбутні акушерки навчалися за підручником О. Георгіана “Посібник для акушерок” з 91 ілюстрацією в художніх кліше від проф. д-ра Л. Пишкачека з Відня⁵. Після закінчення акушерської школи, випускниці отримували диплом, який давав їм право працювати на території Румунії⁶. Згідно з новими умовами вступу до акушер-

ської школи у 1926 р. документи приймалися з 1 вересня, екзамени проводилися з 10 по 15 вересня. Заява про вступ до школи подавалась на ім’я директора, до неї додавались наступні документи: свідоцтво про народження і національність, атестат про закінчення початкової школи, характеристика з місця проживання, медична довідка про стан здоров’я і, що цікаво, довідка-дозвіл від чоловіка, що він не заперечує, щоб його дружина вступала до акушерської школи. Якщо жінка була вдовою, то мала надати свідоцтво про смерть чоловіка, а якщо розлучена, то копію рішення суду. Вік вступників становив від 18 до 40 років. Учениці повинні були мати з собою відповідний для навчання одяг, взуття, а також постільну білизну, зобов’язувалися придбати все необхідне для навчального процесу, в тому числі й підручники. Їм надавали гуртожиток та виплачували стипендію, якщо вони зобов’язувалися 5 років відпрацювати за направленням школи після її закінчення⁷.

У 1926 р. змінилися і правила внутрішнього розпорядку акушерської школи, що були досить суворим. У румунських інструктивних документах назва посади “старша акушерка” замінювалася на “акушерка-наглядач”⁸. Вона виконувала накази директора школи та керівника гуртожитку, відповідала за дії учениць та наглядала за порядком у спальні, їдальні, пральні та ін.

Навчальний процес в акушерській школі починався о 8-ій ранку. Практичне навчання велось цілодобово, залежно від розпорядку пологового будинку. Майбутні акушерки носили світлий одяг з короткими рукавами, фартух білого кольору, на голові – біла косинка, на ногах – панчохи та м’які тапочки на низьких підборах. Весь одяг мав бути завжди дуже чистим.

Під керівництвом лікарів і медичного персоналу учениці зобов’язані були доглядати за хворими, виконуючи всі обов’язки акушерок. Обов’язково мали доповідати медичному персоналу про стан хворих, за якими вони доглядали. Під час чергування біля хворих їм заборонялося займатись сторонніми справами (писати, вишивати і т. п.). Учениці повинні були мати зразкову поведінку і ні в якому разі не цікавитися особистими справами хворих. Відвідування у акушерській школі дозволялися тільки після обіду з 2-ї до 5-ї год., а у вихідні дні – тільки з дозволу акушерки-наглядачки. Ученицям заборонялося заходити

до спальної кімнати впродовж дня, тому з 8-ї год. ранку до 9-ї год. вечора її закривали на ключ. Вільний час учениць акушерської школи також суворо контролювався. Приміром, їм дозволяли виходити в місто не більше двох разів на тиждень з 3-ї до 6-ї год. дня. У неділю та свята з 9-ї до 11-ї год. дня можна було піти до церкви. Також у вихідні дні майбутні акушерки з дозволу адміністрації школи могли влаштуватись на роботу у медичні заклади міста⁹.

Восени 1932 р. з у зв'язку зі скороченням фонду підтримки учениць, що отримували стипендію від Міністерства охорони здоров'я, вони вчилися за свій кошт, маючи в інституті тільки гуртожиток.

Згідно з доповідною запискою від 6 серпня 1933 р., викладацький склад школи на той час налічував трьох професорів: д-ра Корнела Юбаша, (головний лікар і директор Акушерського інституту “Д-ра Октавіана Георгіаня”), д-ра Петру Вринчану (лікар-гігієніст та головний лікар Чернівецького повіту), д-ра аФуліє Шварца (головний лікар цього закладу). Викладацький та адміністративний персонал (секретар, комендант та дві акушерки), виділений зі штату Інституту, оплачувався добовими Міністерства охорони здоров'я.

Навчальний матеріал, яким користувалися учениці на теоретичному курсі, що розміщувався у навчальній кімнаті, являв собою анатомічні препарати, муляжі та наочні посібники. Навчалися за підручником “Asistenta facerii și a noului născut” (“Допомога при пологах і новонародженому”) д-ра Грігоріу Крістя та професора, університетського доцента д-ра Янку Аксентія (видавництво м. Клуж). Крім мистецтва акушерства, проводилися ще курси з анатомії, догляду за дитиною та гігієни. Обслуговуючи породіль та хворих лікарні, учениці звикали до догляду за ними, набираючись практики та надаючи цим самим ефективну допомогу медичному закладу¹⁰.

З метою “омолодження” майбутніх фахівців-медиків адміністрація школи в 30-х роках ХХ ст. обмежила віковий ценз вступників до 30 років. У соціальному відношенні перевага при прийомі надавалася вихідцям із села.

У 1930 р. акушерська школа випустила 35 дипломованих акушерок, у 1932 р. – 29, а у 1933 р. – всього 10 акушерок¹¹. Зменшення числа акушерських кадрів мало своїм наслідком зростання дитячої смертності, особливо у сільській місцевості. З метою виправлення

негативної ситуації, яка склалася, румунська адміністрація зобов'язувала випускниць акушерської школи відпрацювати п'ять років у селі після завершення навчання. Випускниця школи підписувала відповідну декларацію. Більше того, декларація погоджувалася з батьками чи близькими родичами випускниці і засвідчувалася нотаріально.

Згідно з наказом Міністерства праці, охорони здоров'я та соціального захисту Румунії №167.303 від 23 березня 1938 р., у Чернівці була направлена директивна вказівка про діяльність акушерської школи при Генеральному санітарному інспектораті, де зазначалося, що у цьому році, як виняток з правил, школа почне функціонувати вже 2 травня з кількістю 20-25 учениць. Вони мають бути відібрані з числа мешканців сіл, але з різних населених пунктів. Після завершення навчання акушерка має повернутись у своє село, де буде мати право практикувати. Диплом був дійсним тільки на території села, звідки вона походила або де вона буде проживати після одруження. З 1938 р. міністерство знову брало на себе утримання помешкання та харчування учениць. Одяг та навчальний матеріал купляли батьки. Щодо інших умов діяльності школи направлявся окремий документ (регламент) функціонування акушерської школи¹². Згідно з новим внутрішнім розпорядком для учениць акушерської школи від 1939 р., їх діяльність та навчання ще більше контролювалася у порівняно з правилами 1926 р. Зокрема, під час навчального процесу всі учениці обов'язково мали бути присутні на заняттях. Пропуски дозволялися тільки в разі хвороби чи форс-мажору. Після дзвінка їм забороняли заходити або виходити з класу до кінця лекції. Протягом навчання вони повинні були мати зразкову поведінку і складати відповідну шану та повагу викладацькому складу й особам, яких будуть доглядати під час практики. Окрім відвідування занять, учениці, згідно з розподілом директора школи, проходили практику та чергування у приймальному покої, в палатах для матерів-годувальниць та у палатах для хворих. Здавання і приймання чергування проводилося у присутності акушерки-наглядача. Самовільно залишати ділянку роботи також заборонялося. В межах лікарні обов'язковим було дотримання тиші та чистоти. Ходити коридорами, заходити у палати ученицям, які не чергували згідно з графіком, заборонялося. Майбутні акушерки

мали доглядати за пацієнтками з добротою та співчуттям, зводячи спілкування лише до мінімальної необхідності. Також заборонялося надавати хворим поради та заводити будь-які відносини як з ними, так і з будь-якими іншими особами, які перебували у лікарні. В громадських місцях учениці повинні були носити уніформу школи. В приміщеннях, де вони жили, їм не дозволялося приймати сторонніх осіб. Учениці, окрім дороги з помешкання до пологового будинку і назад, не мали права нікуди звертати, прогулянка містом могла відбуватися тільки з дозволу акушерки-наглядачки. Відвідування розважальних закладів суворо заборонялося. У разі недотримання ученицями встановлених шкільних правил, інструкції та наказів вони могли бути покарані у такому порядку: попередження, позбавлення канікул та залучення до важких робіт, виключення з акушерської школи без поновлення, позбавлення права вступати в усі інші школи по всій території країни¹³.

Наприкінці 30-х років учениці перед вступом мали обов'язково сплатити 500 лей, інакше їх не допускали до складання іспиту, а професор, який приймав вступні медичні іспити, отримував за це від акушерської школи 3000 лей¹⁴. Викладачі школи фінансувалися з державного бюджету. Так, навесні 1940 р. щомісячний оклад персоналу акушерської школи становив: для директора Ангеліни Джеорджеску – 1000 лейв, викладачів д-ра Петре Вринчану та д-ра Крістіни Діміан-Петреску – по 900 лейв, секретаря Константина Зелінскі – 600 лейв, двох акушерок та акушерки-наглядача – по 250 лейв¹⁵.

З 1939 р. при школі діяли курси протиповітряної оборони, на яких навчалося 28 учениць акушерської школи¹⁶. Курси проводилися щотижня і складалися з практичного та теоретичного навчання, під час якого учениці отримували навички, як поводитися на випадок війни, особлива увага приділялася бойовій підготовці в разі газової атаки.

Після запровадження суворих правил прийому до школи кількість акушерок суттєво зменшилася порівняно з попереднім "австрійським" періодом. Якщо до Першої світової війни на Буковині нараховувалося близько 500 акушерок, у перші повоєнні роки (1919 – 1922 рр.) – у середньому 350, наприкінці 1920-х років – 120, то наприкінці 30-х років їх кількість зменшилася до 100 осіб.

Отже, у період входження Буковини до складу Румунії розвитку акушерської школі приділялася певна увага, оскільки випускниці школи поступово замінювали сільських акушерок, забезпечуючи тим самим раціональну допомогу при пологах за всіма тогочасними правилами асептики і антисептики. А це, у свою чергу, сприяло зменшенню випадків інфекування при пологах, дитячої смертності і сприяло соціальній роботі, яку румунська влада намагалася активізувати.

Крім акушерської справи, на території краю у міжвоєнний період починають навчати і сестринській справі. Виникнення медсестринства на Буковині є однією з цікавих і малодосліджених сторінок історії краю. Професія медичної сестри завжди викликала загальне захоплення і повагу. До появи професійних медичних сестер їх функції виконували сестри-жалібниці, так їх називали через бажання допомогти хворому без будь-якої винагороди. Сестри-жалібниці часто не мали ніякої медичної освіти, отримуючи необхідні навички вже на місці під керівництвом наявних лікарів. Їх готували на робочих місцях у лікарнях, на курсах товариства Червоного Хреста. Відомо, що на початку ХХ ст. функції сестер-жалібниць на Буковині у лікарнях виконували найняті через монастир для догляду за хворими жінки-послушниці. Варто зазначити, що перша спроба відкрити курси для підготовки медичних сестер у краї відноситься до 1914 р., коли, посилаючись на наказ міністра внутрішніх справ Австрії від 31.07.1914 р., крайовий президент Буковини 5 серпня 1914 р. звернувся до всіх повітових начальників з вказівкою негайно відкрити при всіх великих лікарнях тимчасові, денні, добровільні, практично-теоретичні курси для підготовки допоміжного медичного персоналу. Подальшу історію підготовки допоміжного медичного персоналу в умовах війни важко простежити, оскільки територія краю не раз переходила з рук у руки російського чи австро-угорського командування (2 вересня 1914 р. російська армія зайняла Чернівці).

На початку 20-х років у краї починають діяти школи медичних сестер. У серпні 1921 р. Генеральний санітарний інспекторат Буковини у м. Чернівці отримав копію постанови (рішення № 21545) генерального санітарного директора від 10 серпня 1921 р. про створення на території Румунії шкіл медичних сестер, у якій зазначалося, що для підвищення рівня

життя народу та посилення боротьби з високою дитячою смертністю і соціальними захворюваннями, такими як туберкульоз, венеричні хвороби та інші, по всій території Румунії створюються відповідні санітарні органи, у тому числі й медичні школи¹⁷.

Початкові санітарні школи створювалися у межах бюджетних можливостей при кожному обласному санітарному управлінні. Мета такої школи – набрати і підготувати молодший санітарний персонал: медсестер, сестер по догляду, санітарних агентів, помічників хірургів, адміністраторів лікарень та секретарів санітарних служб. Ці школи підпорядковували безпосередньо обласним санітарним управлінням.

До санітарної школи приймали всіх громадян Румунії, незалежно від статі, національності і віровизнання, які успішно закінчили початкову школу, вміли добре говорити, читати і писати румунською мовою. Мінімальний вік для жінок – 18 років, для чоловіків – 20 років та максимум – 25 років для жінок і 30 – для чоловіків. Вступ до школи проводився на основі іспиту. Всі учні були інтернами. Навчання та утримання учнів здійснювалося за рахунок санітарної служби. Теоретичні курси починалися з 1 жовтня і тривали до 30 червня. Вони проводилися одночасно з повсякденною практикою медсестер у місцевих лікарнях. На теоретичних заняттях учням надавалися знання з базової анатомії, фізіології, малої хірургії, гігієни, епідеміології, особливостей інфекційних хвороб, а також читали лекції з профілактичної медицини та дезінфекції. Поряд з цим на курсах навчали, як правильно дозувати та застосовувати лікарські препарати, використовувати лікарські рослини. Учням розповідали про обов'язки молодшого медичного та санітарного персоналу, навчали діловодству (як вести офіційне листування, зводити різноманітні статистичні санітарні дані).

У другій половині 30-х років медичних сестер у Чернівцях готував і Чернівецький філіал румунського товариства Червоного Хреста. Напередодні війни Румунська національна спільнота Червоний Хрест відповідно до свого статуту утворила підрозділ медичних сестер, який мав виконувати функції Червоного Хреста у складі діючої румунської армії на час війни або у випадку громадських заворушень¹⁸. Тому з цією метою філія “Червоного Хреста” в Чернівцях з 1 квітня 1935 р. оголо-

сила набір на курси підготовки медичних сестер, які мали діяти під керівництвом Іоана Холбана.

Курси були безкоштовні і проводилися два рази на тиждень з 10 до 12 год. Навчальна програма була розрахована на два роки. Навчання першого і другого років навчання ділилося на два етапи: I етап починався з 1 квітня і тривав до 1 червня, далі канікули і другий етап: з 1 жовтня і до 28 лютого. У кінці навчального року з 1 березня до 1 квітня – екзамен. На першому році навчання студентам читалися такі предмети, як Червоний Хрест, сестринська справа, анатомія, мала хірургія, гігієна. Також вони проходили практику у місцевих лікарнях. Студентам другого року навчання читалася теорія з таких предметів: внутрішні патології, епідеміологія, догляд за дітьми, материнство, отоларингологія, офтальмологія, фізіотерапія, фармацевтика, хірургічна патологія, бойові отруйні речовини. По закінченні добровільних курсів медсестринства випускники отримували значок (за званням) та диплом, який надавав право називатися медичною сестрою Червоного Хреста.

Якщо середню медичну освіту можна було здобути у Чернівцях, то вищу освіту медика-лікаря буковинці, як і у австрійські часи, могли отримати тільки за кордоном, оскільки медичного факультету при Чернівецькому університеті так і не було відкрито.

У міжвоєнний період на території краю працював ряд відомих висококваліфікованих лікарів різних національностей, зокрема українці: Володимир Филипович (1858 – 1935), Тит-Євген Бурачинський (1880 – 1968), Нарцис Лукіянович (1907 – 1985), Опанас Шевчукевич (1902 – 1972), Євген Омельський (1901 – 1980), Мирослав Бурачинський (1912 – 1987), Ярослав Воевідко (1909-1981); лікарі румунського походження: Октавіан Георгіан (1874 – 1926), Георгій Григорович (1871 – 1950), Ісидор Бодя (1866 – 1938), Вероніка Мандічевські (1891 – 1937), Октав'ян Лупу (1898 – 1988), Теофіл Лупу (1869 – 1935), Іоан Нандріш (1890 – 1967) та ін.

Однак загалом на Буковині не вистачало медичних кадрів. У перше повоєнне десятиріччя спостерігалось зменшення кількості лікарів: з 152 у 1906 р.¹⁹ до 108 у 1926 р.²⁰ Зменшувалась і кількість акушерок – з 346 у 1918 р. до 121 у 1928 р. Щоправда, з'явилися санітарні медичні агенти, яких не було у довоєнний період. Їх чисельність поступов основни

недоліком санітарної служби залишалося недостатнє забезпечення медичним персоналом. До складу Генерального санітарного інспекторату краю у 1932 р. входило 137 лікарів, 6 аптекарів, 181 санітарний агент та 158 дільничних акушерок. Така кількість медичного персоналу не була задовільною, оскільки на деяких санітарних дільницях один лікар припадав на 12 – 17 тис. осіб населення²¹

Незважаючи на серйозні труднощі у функціонуванні системи охорони здоров'я, медперсонал краю продовжували свою роботу, надаючи необхідну медичну допомогу нужденним. Звичайно через малу кількість лікарів та середнього медичного персоналу така допомога надавалася далеко не всім хто її потребував. Медичними кадрами кращі були забезпечені міста, а велика кількість сільського населення у більшій мірі не мала доступу до кваліфікованого медичного обслуговування.

¹ Rusnak, O.V., Stan i problemy funktsionuvannya systemy medyko-sanitarnoho zabezpechennia naselennia Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny u 1918-1940 rr., in "Pytannia istorii Ukrainy. Zb. nauk. prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho nats. un-tu im. Yu. Fedkovycha", T. 12, Chernivtsi, Tekhnodruk, 2009. s. 258-263.

² Bezarov, O.T., Do istorii Chernivetskoï akusherskoï shkoly, in "Pytannia istorii, istoriohrafii, dzhereloznavstva ta arkhivoznavstva Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy", Chernivtsi, Vyp. I., 1997, s. 36-40.

³ Kobylanskiy, S.D., Z istorii polohovoho budynku, in "Aktualni pytannia akusherstva i hinekolohii. Zb. tez naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoï 100-richchiu hinekolohichnoho korpusu ta 85-richchiu miskoho klinichnoho polohovoho budynku № 1", Chernivtsi, 1997, s. 7-8.

⁴ Pascal, V., Serviciul de sanatate pulica in Bucovina 1918-1928, in "Zece ani dela unirea Bucovinei 1918-1928", p. 193-216; Pascal V. Situatia serviciului sanitar al Bucovinei in anul 1921, București, Cultura, 1921, p. 61.

⁵ Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 20 *Korotki istorychni vidomosti pro zasnuvannia i diialnist likuvalnykh zakladiv*, ark. 80.

⁶ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 619 *Svidotstvo pro zakinchennia akusherskoï shkoly*, ark. 4.

⁷ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 167 *Rehlament vnutrishnoho rozporiadku akusherskoï shkoly*, ark. 3.

⁸ Безаров, О.Т., *До історії Чернівецької акушерської школи*, с. 38.

⁹ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 167 *Rehlament vnutrishnoho rozporiadku akusherskoï shkoly*, ark. 3.

¹⁰ DACHO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 3, spr. 125 *Dopovid Heneralnoho sanitarnoho inspektoratu panu ministru pratsi, okhorony zdorovia ta sotsialnoho zakhystu vid 11 sichnia 1933 roku*, ark. 18.

¹¹ DACHO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 3, spr. 125 *Dopovid Heneralnoho sanitarnoho inspektoratu panu ministru pratsi, okhorony zdorovia ta sotsialnoho zakhystu vid 11 sichnia 1933 roku*, ark. 18.

¹² DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 260 *Dyrektyvna vkazivka Ministerstva okhorony zdorovia pro vidkryttia akusherskoï shkoly pry heneralnomu sanitarnomu inspektorati*, ark. 1.

¹³ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 825 *Umovy pryiomu u akushersku shkolu i vnutrishnii rozporiadok dlia uchenyts. 1939 r.*, ark. 6.

¹⁴ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 825 *Umovy pryiomu u akushersku shkolu i vnutrishnii rozporiadok dlia uchenyts. 1939 r.*, ark. 6.

¹⁵ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 2, spr. 180 *Vidomist na vyplatu zarplaty pratsiuuchym u akusherskii shkoli za berezen 1940 r.*, ark. 2.

¹⁶ DACHO, f. 290 Chernivetskyi okruzhnyi polohovyi budynok, op. 1, spr. 830 *Spysok uchenyts akusherskoï shkoly vyznachenykh dlia provedennia kursiv protypovitrianoi oborony*, ark. 1.

¹⁷ DACHO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 19 *Postanova heneralnoho sanitarnoho dyrektora pro stvorennia na terytorii Rumunii shkil medychnykh sester*, ark. 3.

¹⁸ DACHO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 392 *Prohrama III-ho konhresu likariv Rumunii z pytannia borotby z tuberkulozom, shcho vidbuvsia u Yasakh v 1935 r. Povidomlennia Chernivetskoï filii tovarystva "Chervonoï Khresta" pro vidkryttia shkoly dobrovilnykh medsester*, ark. 18.

¹⁹ Botushanskyi, V.M., Huchko, O.I., Na zori borotby za zdorove y tryvale zhyttia (Narysy z istorii stanovlennia i rozvytku systemy okhorony zdorovia na Bukovini v kintsi KhVIII – na pochatku KhKh st.), Chernivtsi, ChNU, 2015, s. 50-54.

²⁰ Pascal, V., *Serviciul de sanatate pulica in Bucovina 1918-1928*, p. 216.

²¹ DACHO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 3, spr. 125 *Dopovid Heneralnoho sanitarnoho inspektoratu panu ministru pratsi, okhorony zdorovia ta sotsialnoho zakhystu vid 11 sichnia 1933 roku*, ark. 18.

УДК 94(477) : (031)

© Степан БОРЧУК
(Івано-Франківськ)

**“УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ” 1930-х рр.:
ПІДВАЛИНИ СТВОРЕННЯ
ТА ЇЇ ВИКОНАВЦІ**

У статті розглянуто передумови появи “Української Загальної Енциклопедії”. Охарактеризовано роль національно-культурних інституцій в організації видання, проаналізовано обговорення змістового наповнення проекту енциклопедії в тогочасній українській пресі та листуванні відомих діячів Галичини, показано внесок творців фундаментальної праці в опублікуванні УЗЕ. Автор стверджує, що “Українська Загальна Енциклопедія” стала першим

завершеним українським енциклопедичним виданням модерної епохи й тривалий час залишалася єдиною в цьому роді. Вона стала справжнім культурним досягненням українців, що поставило їх в один ряд з іншими високорозвиненими народами світу, а також була основою для інших енциклопедій, що готувалися спочатку українською діаспорою, а після здобуття Україною незалежності – і для сучасних вчених, які працюють над новими українськими енциклопедіями.

Ключові слова: «Українська Загальна Енциклопедія», енциклопедистика, Наукове товариство імені Т. Шевченка, редактор, редакційна колегія, видавництво, словникове гасло.

S. BORCHUK
(Ivano-Frankivsk)

“UKRAINIAN UNIVERSAL ENCYCLOPEDIA” 1930-s: FOUNDATIONS OF CREATION AND ITS ARTIST

The prerequisites of “Ukrainian Universal Encyclopedia” are examined in the article. The first attempts of its publication after World War failed mainly for financial reasons.

The second time the idea of its own publication of Ukrainian Encyclopedia Galician scientists returned after the resumption of the Scientific Shevchenko Society in the early 1920-s. The role of national cultural institutions is characterized in organizing publication. In the Ukrainian newspaper periodical publication reported about preparation of edition of encyclopedia. It was reported that “UUE” will have about two thousand pages, seventy tables, twenty maps and over five thousand illustrations. The discussion dealt with Ukrainian scientists I. Rakovskiy, M. Rudnytskiy, S. Siropolko, I. Kripyakevych regarding concepts, semantic content and directions of encyclopedia edition. It was pointed out that preparation for writing mottoes of encyclopedia must have apolitical, non-party nature.

First copybook of “Ukrainian Universal Encyclopedia” appeared in 1930. In “Opening remarks” pointed on the great difficulties which the initiators of the project were solving. First it was about the lack of full encyclopedia dictionary of Ukrainian language, specialized encyclopedias of individual scientific disciplines instability of conventional terms. A small volume of encyclopedia is not allowed to hold “as many titles and reviews like this maybe wanted the connoisseurs of isolated areas of knowledge”; it was not easy to follow the proportions of “isolated areas, and even mottoes”. “UUE” had to combine two different tasks – popularity and scientism.

The duties of editor-in-chief’s project took over Ivan Rakovskiy (1874–1949) – an anthropologist and zoologist, teacher, real member of Scientific Shevchenko Society, 1921–1925 – one of the organizers of Lviv secret University and professor of zoology and

anthropology in it. Personal and scientific qualities could help him as soon as possible not only to establish the workflow, and even personally monitor the quality of the material and its compliance with the spirit of a new encyclopedia. He not only managed to solve a large part of the organizational issues, perform his duties as editor of the project, but he also was the author of several articles and mottoes, with different scientific fields.

In preparing of the first volume of “Ukrainian Universal Encyclopedia” was attended by 76 authors. Unfortunately, under the authorship dictionary mottoes were not mentioned, because with few exceptions, we can only speculate, given the specialization of scientific authors.

Work on the publication of the encyclopedia, which had three volumes, lasted five years. During this time, was not only prepared material, but all subscribers received their copies of “UUE”.

Thus, “Ukrainian Universal Encyclopedia” became the first completed of Ukrainian encyclopedias of modern times and remained the only in this way for a long time. She became a real cultural achievement of Ukrainians that put them together with other highly developed nations of the world. “UUE” became the basis for other encyclopedias, which initially prepared Ukrainian diaspora, and after Ukraine gained independence – and for modern scientists who are working on new Ukrainian encyclopedias.

Key words: “Ukrainian Universal Encyclopedia”, entsyklopedistka, Scientific Society of Taras Shevchenko, editor, editorial board, publishing, dictionary motto.

Рішення Ради послів країн Антанти від 14 березня 1923 р. зафіксувало тимчасовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі. Втім, денаціоналізаційна й асиміляційна політика II Речі Посполитої щодо її українського населення не була у стані цілком знищити чи опанувати українське національне життя. Серед поважних національних наукових інституцій, які продовжували своє функціонування під польською окупацією, було й Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ). Під його грифом друкувалися наукові праці, видавалися “Записки НТШ”, інші наукові збірники. Тривала видавнича справа і у інших осередках. Так, у міжвоєнний час на теренах Галичини діяло близько 50 українських видавництв. Зокрема, другим за потужністю українським видавничим центром була Коломия¹. Саме вона в подальшому й стала “батьківщиною” першої української енциклопедії на західноукраїнських землях.

Мета статті – комплексне дослідження передумов появи “Української Загальної Енциклопедії” (УЗЕ). Її досягнення передбачає:

охарактеризувати роль національно-культурних інституцій в організації видання; проаналізувати обговорення змістового наповнення проекту енциклопедії в тогочасній українській пресі та листуванні відомих діячів Галичини; показати внесок творців фундаментальної праці в опублікуванні УЗЕ.

Не забороняючи видання української літератури у Галичині, польська влада одночасно докладала усіх зусиль до його максимального скорочення. Перепоною до збільшення української наукової літератури ставала не лише цензура, що досить прискіпливо ставилася до непольських текстів, а й відсутність достатнього фінансування проектів. Українські товариства, в тому числі й НТШ, змушені були вдаватися до різних заходів, що могли допомогти виданню: залучення коштів від громадських організацій, передусім кооперативних спілок; організація передплати тощо.

Після Першої світової війни видання Енциклопедії українознавства стало кінцевою потребою й привертало пильну увагу українських учених, наукових установ і видавців. Перші спроби у цьому напрямку зазнали фіаско переважно з фінансових причин. Зокрема, на другому аркуші зупинилася “Українська енциклопедія”, що її за допомогою З. Кузеля почав складати й друкувати у Вецлярі Б. Лепкий під час свого перебування у Німеччині².

До ідеї видання власної української енциклопедії галицькі вчені повернулися після відновлення роботи Наукового товариства імені Шевченка на початку 1920-х рр. Причин такого інтересу саме в цей час було декілька, передусім, відсутність будь-якого іншого українського енциклопедичного видання, адже всі попередні проекти, здійснювані в Наддніпрянщині, зазнали невдачі, а двотомник “Украинский народ в его прошлом и настоящем” у міжвоєнній Галичині був бібліографічною рідкістю³. По-друге, незважаючи на офіційну цензуру, польське наукове середовище було значно толерантнішим до українців, а наявність місцевих видавничих потужностей робила енциклопедичний проект реальним. Необхідно також зауважити й ту обставину, що більшість галицьких вчених-українців упродовж визвольних змагань 1918–1919 рр. дистанціювалася від політики, а ті, хто все-таки брав у них участь, як проф. Іван Раковський, встигли відбутися покарання й повернутися до активної творчої праці.

Окрім нечисленних учених, потребу в українськомовній енциклопедії, що мала б популяризувати загальнолюдські наукові знання, а головне – містила б інформацію про Україну, її народ, суспільство та історію, розуміли й представники інших освічених суспільних верств: учителі, міські службовці, студентство. Така праця мала б бути зорієнтованою на широкий загал – від інтелігенції та студентів до селян і школярів. Саме потреба української суспільності Галичини спонукала наукову еліту, зосереджену передусім у лавах НТШ, до активної роботи над енциклопедією, котра через свою широку зорієнтованість дістала підназву “Книга знання”.

Однак ініціативу підготовки “Української Загальної Енциклопедії – Книги знання” взяли на себе не українські наукові (НТШ) або освітні (“Просвіта”) установи і не найпотужніша фінансово українська інституція Галичини – Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК), а кілька провінційних економічних діячів: Василь Микитчук, Микола Слюзар та інші, які 1929 р. заснували видавництво “Українська Загальна Енциклопедія” й фінансували її⁴.

5 листопада 1929 р. у львівському “Ділі” з’явилася повідомлення, що кооператив “Рідна школа” у Львові з початку 1930 р. приступає до видання “Української Загальної Енциклопедії” (“УЗЕ”). Читачів інформували про керівництво проекту й склад його провідних співробітників: “*Начальну редакцію обняв д-р Іван Раковський, при ласкавій співучасті наших найвизначніших учених як члени Всеукраїнської Академії наук: К. Студинський, В. Щурат, Ф. Колесса, М. Возняк; професори університетів: Б. Лепкий, С. Бaley, В. Кубійович, М. Чайківський; члени Українського Наукового Інституту в Берліні: З. Кузеля, Ів. Мірчук; члени Наукового Т-ва ім. Шевченка: В. Дорошенко, Ів. Крип'якевич, Р. Цегельський, С. Людкевич, В. Старосольський, М. Паньчишин, Юр. Полянський; економісти: дир[ектор] [Юліян] Павликовський, д-р К. Коберський; письменники: ред[актор] Ант. Крушельницький, ред. Ф. Федорців, д-р М. Рудницький, ред. М. Голубець та багато інших знавців поодиноких галузей наук*”⁵ (вдiлення у тексті повідомлення. – С. Б.).

Повідомлялося, що “УЗЕ” матиме близько 2 тис. сторінок, 70 таблиць (у тому числі 20 кольорових), 20 географічних карт і понад 5 тис. ілюстрацій, “пояснюючих зміст”. Мета

енциклопедії формулювалася таким чином: “Отся перша українська Книга Знання всеціло охопить усі галузі людського знання, а, перш за все, всі головні відомости про минуле й сучасне нашого народу та про його матеріальну й духову культуру, і тому вона повинна стати необхідною підручною книгою кожного письменного українця. Задля того вона й буде написана так загальнодоступно, що буде зрозумілою кожній грамотній людині”⁶.

Щоби уможливити придбання “УЗЕ” “найширшим кругам нашої суспільности”, вона мала друкуватися щомісячними зшитками (по 4 друк. арк.), яких загалом мало бути 25. Коштував один зшиток 80 американських центів або 7,20 злотих польських. Передплата на енциклопедію приймалася кооперативом “Рідна школа” у Львові й кредитною спілкою “Покутський Союз” у Коломиї⁷.

Оголошення про підготовку видання “УЗЕ” викликало жвавий суспільний інтерес. Так, 6 грудня 1929 р. на нього відгукнувся інженер-лісівник [Богдан] Лучаковський (1900 – 1971), увагу якого привернув склад редакційного комітету видання й непропорційність, на його думку, представлення у ньому окремих ділянок знань: “Найчисленніше є заступлена література, відтак філософія, право, медицина, кооперація (економіка), а натомиць нема в комітеті репрезентантів технічного знання [...]. Таким чином, грозить небезпека, що українська енциклопедія буде односторонньо опрацьована, бо не буде в ній відповідно заступлена найширша ділянка людського знання – техніка. Без фахово і всесторонньо опрацьованої технічної частини енциклопедія не може мати вартости справжньої енциклопедії. З другої сторони, українська суспільність саме найбільше потребує такого наукового видавництва, де можна б найти популярні, а рівночасно фахові відомости з ділянки технічного знання, бо саме з тої ділянки донині є найменше української літератури, доступної для всіх кругів суспільности”⁸.

Дописувач закликав видавців енциклопедії публічно висловитися з цього питання й, у разі слушності зауважень, “доповнити редакцію найвизначнішими представниками технічних наук”⁹.

На критику видавців енциклопедії відгукнувся Головний редактор “УЗЕ”, лист якого, датований 6 грудня, через день оприлюднило “Діло”. У ньому професор Іван Раковський запевнив читачів видання – ймовірних перед-

платників і покупців енциклопедії: “Прохаю ласкаво прийняти до відома, що в нашій енциклопедії технічні науки найдуть якнайбільше місця, а опрацювання тієї частини енциклопедії зволили ласкаво узяти на себе [...] професори Української Технічно-Господарської Академії в Подєбрадах. Провід у цій збірній праці зволив ласкаво перебрати Достойний Ректор тієї Академії Борис Іваницький.

Вважаю своїм обов'язком подати це до відома всіх тих, що бажають так само, як і редакція енциклопедії, – щоби цей перший у нас цього роду культурний твір станув на висоті свого завдання”¹⁰.

Дискусію щодо “УЗЕ” на шпальтах “Діл” продовжив член Редакційної колегії видання доктор Михайло Рудницький (1889 – 1975), який у двох подачах 10 – 11 грудня 1929 р. надрукував статтю “Якої нам треба енциклопедії?”¹¹ У властивій йому дещо провокативній манері він поставив низку запитань щодо напрямку й структури енциклопедії, констатувавши насамперед, що визначений її обсяг унеможливує “всякі загальні статті чи огляди”. На його думку, “УЗЕ” мусить відповідати “первісним потребам якнайширшого загалу”, а представників розумової праці – інформувати про “основні факти й поняття з інших ділянок знання”. Водночас М. Рудницький хотів би бачити у енциклопедії й термінологічний словник, і словник синонімів, і словник іншомовних слів: “Наш вік залитий чужими словами і абстрактами. Енциклопедія, що матиме портрети ста відомих нам письменників, королів і гетьманів, а не матиме тисячі чужих слів, якими щодня користуємося без розбору, може називатись як хоче, але не сповнює одного із своїх перших, пекучих завдань”¹².

М. Рудницький закликав до зваженості, лаконічності й аполітичності у подачі інформації про історичних осіб: “Автори історичних і літературних заміток мусять безумовно залишити на боці все те, що переходить межі реєстрації фактів і чисто описової, інформаційно-реферуючої, характеристики. Розумію це так, що замітка про папу, Франца-Йосифа I, Леніна, Петлюру та Скоропадського мусить бути зредагована так, щоби її міг прийняти кожний незалежно від своїх суспільних пересвідчень, а навіть світогляду”. Із цим він пов'язував і потребу дотримання принципу історичної перспективи щодо осіб, які згадуватимуться в “УЗЕ”: “Співробітники

енциклопедії мусять зріктись усяких намагань, щоби випереджувати історію. В останнім виданні французького “Малого Ілюстрованого Лярусса” найбільший філософ сучасности Бергсон має... два рядки. Інші великі сучасники зареєстровані так само суворо і то тільки тоді, коли їхня величина має всі дані, щоби перейти до історії. Можна лякати-ся, чи така стриманість буде прикметна нашим історикам і критикам літератури”¹³.

Один з керівників проекту бачив потенційну загрозу для енциклопедії у ймовірному неконтрольованому розростанні гуманітарної частини “УЗЕ”: “Історично-літературна частина, яка охоплює українознавство, може дуже легко в нашій Енциклопедії стати тим грибом, що розростеться до таких розмірів, що з’їсться весь її фундамент. Придбавши сам виключно історично-літературну освіту, стверджую щораз частіше із жахом, що серед нашої інтелігенції вважають її найціннішою частиною знання й світогляду. Не диво, що це знання й світогляд складені у нас з найбільше поверхових елементів випадкової лектури”¹⁴.

Резюмуючи свої роздуми щодо структури й змісту майбутнього видання, М. Рудницький підсумовував: “Підручна енциклопедія має дати нам якнайбільшу кількість фактів і якнайточніше пояснення якнайбільшої кількості понять. Це книжка, що дає нам змогу оминати помилок у ділянках знання, в яких ми є спеціалістами, і в тих, де ми зовсім незорієнтовані. Її найвищою прикметою [...] – є тільки те, щоби вона сама не мала помилок.

Підручна енциклопедія не може бути книгою, якою ми хотіли би почванитись перед чужинцями, бо це виключене в нинішніх наших умовах: це діло для цілої Академії на роки, при вивінуванні її великими фондами. Вона не повинна бути також для прикраси бібліотеки або столику в салоні. Це має бути, перш за все, перший підручник, необхідний на столі до праці кожного інтелігента, поруч інших його книжок, каламаря і паперу, а тим самим необхідний для кожного, хто хоче стати інтелігентом”¹⁵.

Зауваживши насамкінець, що методика підготовки “УЗЕ” повинна поєднати у собі “працю над словником мови, словником синонімів і словником, зовсім у нас невідомим, на який бракує нам навіть терміну – “*idyes sugguys*”¹⁶”, М. Рудницький закликав до прилюдної участі у дискусії з приводу “Української Загальної Енциклопедії” її Головного

редактора д-ра І. Раковського, який “знає прегарно” засади побудови цього видання й мусить з’ясувати це усім тим, які “хотіли би йому допомогти в його невдячній праці”¹⁷.

На публікації у “Ділі” з приводу видання “УЗЕ” відгукнувся педагог і бібліотекознавець, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі Степан Сірополко (1872 – 1959), лист якого, датований 29 грудня 1929 р., львівський щоденник надрукував на початку січня 1930 р.¹⁸ Дописувач запитував, чи може українців вдовольнити енциклопедія на півтори тисячі сторінок: “Пригадується чийсь афоризм, що та нація, яка не має свого Брокгавза, не може стояти в ряді культурних націй. Може бути, що цей афоризм є занадто категоричний, але все ж таки він має дещо правди в собі. Отже, треба нам за всяку ціну стремити до того, щоб мати свого Брокгавза. А поки що будемо вдячні й за той почин, який виявляє кооператива “Рідна школа” у Львові, приступаючи до видання невеличкої української енциклопедії [...]”¹⁹. Степан Онисимович не погоджувався з енциклопедичною програмою М. Рудницького (загальний матеріал, українознавство, словник синонімів, термінологічний словник, словник іншомовних слів): “Нема чого доводити тут, що енциклопедія, розрахована на 1 600 сторінок, не в силі вмістити всього цього матеріалу, який звичайно знаходить собі місце у великих енциклопедіях, бо одні словники [...] можуть заповнити всю енциклопедію, так що поза ними вже не залишиться місця для іншого матеріалу”²⁰.

С. Сірополко вважав нереалістичним і редакційний план поєднання “енциклопедії загального людського знання з енциклопедією українознавства”. Він вважав, що українська енциклопедія тим і повинна відрізнятись від аналогічних видань інших народів, що у ній “з можливою повнотою подаються відомости в галузі українознавства”. Й тому “така українська енциклопедія стане в пригоді не тільки кожному українському інтелігентові, але й чужинцеві, що студіює те чи інше українське питання”. Завершувався лист резюме: “На підставі всіх цих міркувань приходжу до висновку, що українська енциклопедія, видання якої бере на себе кооператива “Рідна школа” у Львові, може бути лише енциклопедією українознавства, а поруч з нею мусить повстати видання невеличкої загальної енциклопедії українською мовою, потребу

якої відчувають широкі кола українського громадянства. Можна бути певним, що успіх цього видання навіть при наших умовах поширення української книжки є забезпечений”²¹.

У ювілейному числі “Діла” від 14 січня 1930 р. (з нагоди 50-ліття часопису) з’явилася стаття І. Крип’якевича, тоді ще співробітника для спеціальних доручень Постійної комісії ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. Львівський історик, тоді викладач гімназії у Жовкві, вже з осені 1929 р. брав участь в опрацюванні проекту “УЗЕ” й цією статтею не лише засвідчував свій соборницький менталітет, а й закликав земляків долучитися до написання життєписів західноукраїнських діячів, щоб гідно репрезентувати їх у всеукраїнському Біографічному словнику: “У Всеукраїнській Академії наук в Києві [...] працює Комісія Біографічного словника України, – мета її зібрати життєписи всіх діячів української землі від найвизначніших до найменше відомих, а все-таки заслужених для української культури [...]. Комісія Біографічного словника у своїй праці звертає пильну увагу на західноукраїнські землі, і в цьому наше громадянство повинно б прийти їй з допомогою. Річ це нелегка. Навіть в Галичині, де щоденна преса все подає ювілейні згадки та некрольоги визначніших осіб, де в різних календарях [...] знаходять місце життєписи культурних діячів, – все-таки багато історичних імен залишається без біографій [...]. Не маємо досі словника ні галицьких письменників, ні публіцистів, ні політиків, ні педагогів, ні лікарів [...], – хоч у кожній ділянці знайшлись би імена, достойні пам’яті [...]”.

Завершувалася стаття І. Крип’якевича закликом: “В ювілейний рік “Діла”, котрого півсотні річників є величезною скарбницею історичних матеріалів, треба б подумати про повну колекцію життєписів західноукраїнських діячів, щоби наші ближчі землі знайшли належне місце у всеукраїнському Біографічному словнику”²².

4 лютого 1930 р. у тому ж львівському щоденнику з’явилася перша з трьох частин настановчої статті Головного редактора “УЗЕ” І. Раковського “Яка буде наша перша енциклопедія?”, в якій з’ясовувалася концепція видання, підбивалися підсумки громадського обговорення проекту й висловлювалася подяка його учасникам за пропозиції співробітництва, а також поради й побажання.

Відповідаючи на питання, винесене у заголовок, автор наголосив, що, перш за все, енциклопедія буде “невеличка”: “Інші культурні народи мають такі твори кількадесятьтомові, ми на перший раз мусимо вдоволитися трьома томами [...]. Інші культурні народи мають побіч великих многотомових, такі “малі” енциклопедії, призначені власне до масового поширення. Своїм об’ємом наша перша книга значно перевищатиме недавно видані “малі” енциклопедії Брокгауза, Гердера і Маєра та дорівнювати буде “Малому Лярусови”. Коли для широких мас таких культурних народів як німці й французи вистарчають вповні згадані малі енциклопедії, то і для нашого народу вповні вистарчить поки що наша трьохтомовою книга знання”²³.

Характеризуючи напрям видання, його Головний редактор окреслив, чим “УЗЕ” не може бути й не буде – “ані словником української мови, ані термінологічним словником з усіх ділянок знання, а тим менше словником абстрактних понять та вмовлених ідей”. Такі побажання можна було б висувати лише до багатотомного повного словника української мови, над підготовкою якого працювала ВУАН. Тому І. Раковський наголосив на “загальному” характері енциклопедії: “Відповідно до свого об’єму наша книга знання обніматиме найважливіші дані з усіх ділянок людського знання, з особливим місцем для українознавства та потреб нашого освіченого загалу”²⁴ (виділення у тексті І. Раковського. – С. Б.).

У продовженні статті Головний редактор спростовував заперечення деякими критиками намічених в “УЗЕ” стислих оглядів географії, історії й літератури “найважливіших культурних народів, які дехто вважає навіть неможливими або й безвартісними”. На конкретних прикладах провідних європейських енциклопедій він довів, що “такі коротенькі огляди не лиш можливі, але й конечні”, а тим більше потрібні вони “для нашого народу, і для того в нашій книзі знання вони мусять бути навіть дещо поширені”. Особливо наголосив І. Раковський на потребі об’єктивного висвітлення й суворої понадпартійності викладу матеріалів “УЗЕ”: “Наша перша книга знання призначена для цілого нашого народу, а не для прихильників якогось одного сторонництва чи погляду. Вона мусить бути строго безпартійна, чи радше понадпартійна, бо тільки така може числити на достаточну

кількість покупців. Така безумовна безсторонність мусить бути також вислідком складу її редакційного гуртка [...]. Між співробітниками нашої першої енциклопедії є люди різних партій і різних поглядів, з'єднаних в один згідний гурток спільним гарячим бажанням дати нашій українській суспільності при даних обставинах можливо найліпшу книгу знання. Ясно, що кожний співробітник мусить шанувати погляди і переконання інших своїх товаришів і через те в повіреній собі ділянці мусить придержуватися безумовної предметовості й безсторонності та в кожному поясненні обмежитися тільки до ствердження дійсного стану, нагої правди, без своєї оцінки та без своїх особистих поглядів. Якби припадком котрий із співробітників при найліпшій волі й прогрішився під тим оглядом, тоді при остаточній редакції це мусить бути справлене. Коли наша книга знання має бути для усіх українців, тоді розуміється, що в ній усі події й особи, навіть сучасні, мусять бути описані чи пояснені цілком безпристрасно і безсторонньо так, начебто вони належали вже до давньої минувшини [...]"²⁵.

В останній частині своєї статті І. Раковський відповідав скептикам, які закидали ініціаторам проекту брак досвіду й фахових сил, що наявних сил цілком достатньо для підготовки "Української Загальної Енциклопедії": "Мусимо зважитись видати свою власну енциклопедію, і то не переклад чужої, невідповідної для нас [...]. І коли довкола видання тієї першої нашої енциклопедії згуртувалися люди, що належать до найліпших наших знавців і дослідників поодиноких ділянок людського знання, коли між тими співробітниками є письменники, які довголітньою своєю працею дали вже наглядний доказ, що вміють писати приступно й загальнозрозуміло навіть про найтяжчі наукові питання, коли між ними є також і суспільні діячі, які добре знають сучасний стан нашого народу й його потреби, коли вкінці між ними є й такі, які були співробітниками енциклопедій чужих культурних народів, – то ми можемо сміло приступати до видавання нашої першої книги знання і можемо бути певні, що вона буде культурним ділом, гідним нашого Народу"²⁶.

У квітні 1930 р. з'явився перший зшиток "УЗЕ"²⁷.

Мета створення "Української Загальної Енциклопедії" виразно декларувалася у зверненні до читачів, яке відкривало перший том.

У ньому Редакційна колегія "УЗЕ" наголошувала: "Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не в силі охопити ніяка людина, не тільки в цілості, але навіть в окремій ділянці.

Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ [...]. Такі книги знання – енциклопедії – поширені від віків серед великих культурних народів [...].

Отся перша Українська Загальна Енциклопедія має на меті в 3-х томах дати якомога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів – історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке інше, та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енциклопедій і використала їх методи та джерела"²⁸.

Одночасно Редакційна колегія "УЗЕ" наголошувала, що видання не є переробкою чи компіляцією, а самостійною працею, у якій наголос зроблено на житті українського народу – "вона в першій мірі українська й призначена для українського читача".

У "Вступному слові" згадувалися великі труднощі, які долали ініціатори проекту. Насамперед йшлося про відсутність повного енциклопедичного словника української мови, фахових енциклопедій окремих наукових дисциплін, неусталеність загальноприйнятих термінів. Невеликий обсяг енциклопедії не дозволив умістити "стільки назв і оглядів, як цього, може, бажали би знавці поодиноких ділянок знання"; нелегко було дотримуватися пропорцій при визначенні "поодиноких ділянок, а навіть гасел". "УЗЕ" мала поєднувати два різних завдання – популярність і науковість.

Принцип понадпартійності, задекларований Головним редактором енциклопедії І. Раковським у вищезгаданій статті, також наголошувався у передмові: "Енциклопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної класи, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості по змозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення. Таку об'єктивність, сподіваємося, знайде в цьому творі кожний безсторонній читач"²⁹.

Редколегія зауважувала, що видання енциклопедії – недешева справа: “В інших культурних народів таке діло беруть на себе державні установи або великі засібні накладні. У нас таке видання взяв на себе невеличкий гурток людей, що жертвували все своє майно для здійснення культурної ідеї”. Зазначалося, що перша спроба української енциклопедії “не може бути без помилок та пропусків”. Наголошувалося, що “нинішні виїмкові зовнішні політичні обставини” завадили подати “повний список наших діячів”, як і не було можливості “піддержувати постійних зв’язків із надніпрянськими земляками, а тим менше рахувати на їх необхідне співробітництво”.

Насамкінець редколегія підсумовувала: “Ми вповні свідомі різних недочетів цього твору. При добрій волі прихильних справі читачів, що схотять подати до відома редакції УЗЕ доглянені ними пропуски й неточності, можна буде ці помилки доповнити ще в додатковому випуску”³⁰.

Обов’язки головного редактора проекту взяв на себе Іван Раковський (1874 – 1949) – антрополог і зоолог, педагог, учень Ф. Вовка, дійсний член НТШ (з 1903 р.; 1935 1940, 1947 – 1949 рр. – голова НТШ), 1921 – 1925 рр. – один з організаторів Львівського таємного університету й професор зоології та антропології у ньому³¹. І. Кедрин-Рудницький, один з авторів “УЗЕ”, з пієтетом згадував про нього: “Проф. Іван Раковський, справжній великий учений-природник, але й людина з енциклопедичним знанням, тому ідеальний головний редактор Української Загальної Енциклопедії (так званої Коломийської, у Видавництві Микитюка у Коломиї)”³².

Проф. І. Раковський володів широким колом наукових знань і був обізнаним з багатьма науками. Такі особисті й наукові якості могли допомогти йому у найкоротший термін не лише налагодити робочий процес, а навіть особисто контролювати якість матеріалу і його відповідність духу нової енциклопедії. Взагалі рівень творчої активності і працездатності головного редактора “УЗЕ” вражає. Він не лише встигав вирішити значну частину організаційних питань, виконувати свої обов’язки як редактор проекту, а й особисто був автором низки статей та гасел, причому у різних наукових сферах.

Робота над виданням енциклопедії, що склала три томи, тривала п’ять років. За цей час було не лише підготовлено матеріал, а й усі передплатники отримали свої примірники

“УЗЕ”. Останнє було важливим чинником, адже нестача зовнішнього фінансування (Наукове товариство імені Шевченка не могло повністю профінансувати проект, оскільки саме перебувало у скруті) вимагала швидкого надходження коштів від читачів. Саме через таку потребу перший том, надрукований у 1930 р., був розісланий передплатникам у вигляді зошитів, без зовнішньої палітурки. Лише у подальшому їм було розіслано також обкладинку різних типів, з пропозицією самостійно переплести книгу. Потрібно сказати, що такі радикальні заходи із залучення коштів, розраховані на свідомість та розуміння читачів, мали певний ефект. Усі примірники були викуплені, й фінансування наступних томів було більш стабільним. Дещо уповільнювала підготовку енциклопедії розпорошеність її структурних частин. Зокрема, редакція містилася у Львові, адміністрація – у Коломиї, друкарня – у Станіславі, картотека назв майбутніх статей та значна кількість авторських матеріалів – удома у головного редактора І. Раковського.

Метою енциклопедії було також подати якнайбільше інформації про Україну й український народ. Цю інформацію “УЗЕ” подавала як у формі алфавітних статей (з майже 34 тис. статей проекту близько 8 тис. 23,5 % – майже четверта частина припадали на українознавчі), так і в окремому розділі “Україна”, вміщеному у третьому томі й насиченому ґрунтовними оглядами-монографіями відомих вітчизняних учених³³. Його редактором був Василь Сімович.

Лише у підготовці першого тому “Української Загальної Енциклопедії” взяли участь 76 авторів статей. На жаль, авторство під словниковими гаслами не зазначалося, тому, за нечисленними винятками, можемо лише робити припущення, враховуючи наукову спеціалізацію авторів. Наведемо лише деякі прізвища з зазначенням спеціалізації: археологія – др. Ярослав Пастернак; астрономія – доц., др. Федір Гула; біологічні науки – др. Іван Раковський; буковинські культурні справи – проф. Василь Сімович; ветеринарія – др. Маріан Стахурський; військові справи – полк. Володимир Колоссовський; географія – доценти Мирон Дольницький, Володимир Кубійович, др. Юрій Полянський; геологія – Ю. Полянський; економіка – доц. Іван Кабачків, др. Карло Коберський; етнологія – проф. Зенон Кузеля; Закарпаття – др. Іван Панькевич; історія всесвітня – др. Іван Крип’якевич;

історія культури – проф. Юрій Рудницький; історія України – др. І. Крип'якевич, др. Симон Наріжний, доц. Панас Феденко; історія українських визвольних змагань – сотник Осип Думін, сот. Корній Купченко, редактори Лев Лепкий та Дмитро Паліїв, доц. П. Феденко; історія Української Католицької Церкви – о. др. Гавриїл Костельник, о. др. Ярослав Левицький; історія УПЦ – проф. Василь Біднов; класична старовина – проф. Осип Роздольський; кооперація – др. Карло Коберський; література всесвітня та українська – проф. Леонід Білецький, директор Володимир Дорошенко, проф. Богдан Лепкий, др. М. Рудницький; математика – проф. Микола Чайковський; мистецтво – редактор Михайло Голубець та ін. За ілюстрації та картографію відповідав др. Ігор Федів³⁴.

Отже, розглянувши наведений список, ми можемо побачити не лише загальну кількість співробітників, а й визнати – обсяг роботи, проведений кожним з авторів і передусім редакційною колегією – є титанічним і можливим не лише завдяки їх свідомій та активній громадській позиції, а також величезному бажанню досягти потрібного результату – створити першу українську завершену модерну енциклопедію.

Таким чином, “Українська Загальна Енциклопедія” стала першим завершеним українським енциклопедичним виданням модерної епохи й тривалий час залишалася єдиною в цьому роді. Вона стала справжнім культурним досягненням українців, що поставило їх в один ряд з іншими високорозвиненими народами світу. “УЗЕ” стала основою для інших енциклопедій, що готувалися спочатку українською діаспорою, а після здобуття Україною незалежності – і для сучасних учених, які працюють над новими українськими енциклопедіями.

¹ Savchuk, M., *Vydavnytstvo*, in: “Entsyklopediya Kolomyyshchynu”, Kolomyya, 2000, Zshytok 3, c. 103-104.

² Kuzelya, Z., *Dotepershni ukraïnski entsyklopediyi*, in: “Entsyklopediya ukraïnoznavstva: v 2 t.”, red. prof., d-ra V. Kubyovycha i prof., d-ra Z. Kuzeli., Myunkhen; Nyu-York, 1949, t. 1, c. 10.

³ Shablii, O., *Volodymyr Kubyovych: entsyklopediya zhyt'tya i tvorennya*, Paryzh – Lviv, Feniks; Ukrayinska akademiya drukarstva, 1996, c. 499.

⁴ Kubyovych, V., *Meni 85*, Myunkhen, Molode zhyt'tya, 1985, c. 248.

⁵ *Persha ukraïnska entsyklopediya*, in: “Dilo”, 1929, 5 lystopada, ch. 246, s. 3.

⁶ *Persha ukraïnska entsyklopediya*, in: “Dilo”, 1929, 5 lystopada, ch. 246, s. 3.

⁷ *Persha ukraïnska entsyklopediya*, in: “Dilo”, 1929, 5 lystopada, ch. 246, s. 3.

⁸ Luchakovskyy, inzh. *Zamitky na marginesi vydavnytstva ukraïnskoyi entsyklopediyi*, in: “Dilo”, 1929, 6 hrudnya, Ch. 270, c. 3.

⁹ Luchakovskyy, inzh. *Zamitky na marginesi vydavnytstva ukraïnskoyi entsyklopediyi*, in: “Dilo”, 1929, 6 hrudnya, Ch. 270, c. 3.

¹⁰ Rakovskyy, I., *V spravi “Ukraiïns'koyi Zahalnoyi Entsyklopediyi”*, in: “Dilo”, 1929, 8 hrudnya, Ch. 272, c. 5.

¹¹ Rakovskyy, I., *V spravi “Ukraiïns'koyi Zahalnoyi Entsyklopediyi”*, in: “Dilo”, 1929, 8 hrudnya, Ch. 272, c. 5.

¹² Rakovskyy, I., *V spravi “Ukraiïns'koyi Zahalnoyi Entsyklopediyi”*, in: “Dilo”, 1929, 10 hrudnya, Ch. 272, c. 5.

¹³ Rudnytskyy, M., *Yakoyi nam treba entsyklopediyi?: 2. Z metody pratsi*, in: “Dilo”, 1929, 11 hrudnya, s. 3.

¹⁴ Rudnytskyy, M., *Yakoyi nam treba entsyklopediyi?: 2. Z metody pratsi*, in: “Dilo”, 1929, 11 hrudnya, s. 3.

¹⁵ Rudnytskyy, M., *Yakoyi nam treba entsyklopediyi?: 2. Z metody pratsi*, in: “Dilo”, 1929, 11 hrudnya, s. 3.

¹⁶ Tobto slovnykom “naviyanykh idey” (fr.).

¹⁷ Rudnytskyy, M., *Yakoyi nam treba entsyklopediyi?: 2. Z metody pratsi*, in: “Dilo”, 1929, 11 hrudnya, s. 3.

¹⁸ Siropolko, St., *Shche do pytannya: yakoyi nam treba entsyklopediyi?* in: “Dilo”, 1930, 2 sichnya, ch. 8, s. 4.

¹⁹ Siropolko, St., *Shche do pytannya: yakoyi nam treba entsyklopediyi?* in: “Dilo”, 1930, 2 sichnya, ch. 8, s. 4.

²⁰ Siropolko, St., *Shche do pytannya: yakoyi nam treba entsyklopediyi?* in: “Dilo”, 1930, 2 sichnya, ch. 8, s. 4.

²¹ Siropolko, St., *Shche do pytannya: yakoyi nam treba entsyklopediyi?* in: “Dilo”, 1930, 2 sichnya, ch. 8, s. 4.

²² Kryp'yakevych, I., *Vseukraïns'kyi Biohrafichnyy slovnyk VUAN*, in: “Dilo”, 1930, 14 sichnya, ch. 9, s. 8.

²³ Rakovskyy, I., *Yaka bude nasha persha entsyklopediya?: 1. Potreba i zasoby “Knyhy znannya”* in: “Dilo”, 1930, 4 lyutoho, ch. 26, s. 3.

²⁴ Rakovskyy, I., *Yaka bude nasha persha entsyklopediya?: 1. Potreba i zasoby “Knyhy znannya”* in: “Dilo”, 1930, 4 lyutoho, ch. 26, s. 3.

²⁵ Rakovskyy, I., *Yaka bude nasha persha entsyklopediya?: 2. Istorychna perspektyva y bezstoronnist*, in: “Dilo”, 1930, 6 lyutoho, ch. 28, s. 3-4.

²⁶ Rakovskyy, I., *Yaka bude nasha persha entsyklopediya?: 3. Deyaki sumnyv y yikh rozvyazka*, in: “Dilo”, 1930, 8 lyutoho, ch. 30, s. 3-4.

²⁷ Kuzelya, Z., *Dotepershni ukraïns'ki entsyklopediyi*, in: “Entsyklopediya ukraïnoznavstva: v 2 t.”, t. 1, s. 10.

²⁸ *Redaktsiyna kolyehiya UZE. Vstupne slovo*, in: “Ukraiïnska Zahalna Entsyklopediya: Knyha znannya: V 3 t.”, red. I. Rakovskoho, Lviv-Stanyslaviv-Kolomyya, 1930, t. 1:A-Zh, s. I.

²⁹ *Redaktsiyna kolyehiya UZE. Vstupne slovo*, in: “Ukraiïnska Zahalna Entsyklopediya: Knyha znannya: V 3 t.”, red. I. Rakovskoho, Lviv-Stanyslaviv-Kolomyya, 1930, t. 1:A-Zh, s. I.

³⁰ *Redaktsiyna kolyehiya UZE. Vstupne slovo*, in: “Ukraiïnska Zahalna Entsyklopediya: Knyha znannya: V 3 t.”, red. I. Rakovskoho, Lviv-Stanyslaviv-Kolomyya, 1930, t. 1:A-Zh, s. II.

³¹ *Dokladnishe pro noho dyv.: Holovatskyy, I., Ivan Rakovskyy. 1874-1949: zhyt'tyepysno-bibliohrafichnyy narys*, Lviv, 2004, 234 s.

³² Kedryn, I., *Zhyt'tya – podiyi – lyudy: Spomyny i komentari*, Nyu-York, Chervona Kalyna, 1976, c. 316.

³³ *Ukraiïna*, in: “UZE”, t. 3, st. 361-1000.

³⁴ *Dyv.: Spivrobotnyky 1-ho tomu*, in: “UZE”, t. 1, s. VI.

УДК 94(477+438)“1991/2010”

© Юля КЛЮЧУК
(Луцьк)**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
МІЖНАЦІОНАЛЬНЕ ПОРОЗУМІННЯ
ТА ПРИМИРЕННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ВЗАЄМИН ПРЕЗИДЕНТІВ
(1991 – 2010 рр.)**

У статті розкривається довготривалий процес польсько-українського порозуміння та примирення через безпосередній вплив на нього Президентів Республіки Польща та України. Акцент робиться на міжособистісних зустрічах Президентів, де неодноразово окремим питанням виділялося міжнаціональне примирення поляків та українців. Практична реалізація цього курсу полягала у створенні єдиної стратегії для Польщі й України, підписанні спільних президентських заяв та звернень, а також відкритті польсько-українських пам'ятних місць єднання.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, Президенти, порозуміння, примирення, міждержавні відносини.

Y. KLYUCHUK
(Lutsk)**POLISH-UKRAINIAN INTER-
ETHNIC UNDERSTANDING AND
RECONCILIATION THROUGH
PRESIDENTS RELATIONSHIPS
(1991 – 2010)**

The article analyzed long and difficult process of Polish-Ukrainian understanding and reconciliation through influence of the Presidents of the Republic of Poland and Ukraine. Major focus on interpersonal meetings of the Presidents, which repeatedly separate issue stood out for interethnic reconciliation of poles and Ukrainians. Practical implementation of this course was to create a unified strategy for Poland and Ukraine signed a joint presidential statements and addresses, as well as open Polish-Ukrainian memorial places unity. Lech Walesa and Leonid Kravchuk began the process of dispelling stereotypes and the beginning of the good-neighborly partnership. However, the greatest contribution to inter-ethnic harmony and reconciliation was made by the Presidents Kwasniewski and Leonid Kuchma, the cadence of which almost coincide in time. A significant number of interpersonal meetings between the Presidents is an example of a willingness to take the initiative and responsibility to be constructive in the resolution of complex problems inherited from the long shared history of Poland and Ukraine. Lech Kaczynski and Victor Yushchenko continued the chosen course predecessors, opening a joint monuments, thus honoring the memory of the innocent killed and tortured poles and Ukrainians

Keywords: Poland, Ukraine, President, understanding, reconciliation, inter-state relations.

Постановка наукової проблеми та її значення. Республіка Польща та Україна тісно пов'язані між собою не лише різноплановою міждержавною співпрацею, але й тривалою спільною історією, а тому мають чимало проблемних, досі не вирішених гострих питань. ХХ століття стало випробуванням для польсько-українських відносин через значну кількість взаємних образ та злочинів, можливість вирішення яких з'явилася лише з моменту проголошення незалежності Польщі та України. Роль Президентів у цьому питанні переоцінити важко, оскільки теоретичну і практичну реалізацію обраного курсу повністю контролювали очільники держав. А тому, досягнення повного порозуміння і єднання поляків та українців, задля будівництва демократичних суспільств європейського зразка, стало одним із найважливіших питань кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. у польсько-українських відносинах.

Аналіз останніх досліджень Питання польсько-українського порозуміння та примирення часто стає об'єктом досліджень як фахових науковців, так і журналістів, політиків, міжнародників. Важливими для нашого дослідження стали повідомлення урядових газет, де висвітлюються абсолютно усі контакти очільників Польщі та України, підписані ними документи та спільні дії на шляху міжнаціонального порозуміння. Проте замітки у державних друкованих засобах масової інформації (зокрема у газеті “Урядовий кур'єр” та “Дзеркало тижня”) констатують лише певні факти, але не аналізують та не підсумовують їхнього історичного значення.

Науковці розглядають цю проблему різнопланово, намагаючись виокремити причини, особливості перебігу та результати цього процесу. У нашій науковій розвідці проаналізовано праці таких дослідників як С. Кульчицький¹, В. Литвин², Б. Осадчук³, А. Потіха⁴, Т. Силіна⁵, М. Сорока⁶. Однак перелічені особи частково применшують або ж недостатньо відображають роль Президентів у питанні польсько-українського примирення. Тому висвітлена цими інформація дослідниками стосується лише частково задекларованої теми, а запропонована стаття містить елементи наукової новизни, оскільки розглядає проблему кризь призму особистісних зв'язків.

Метою статті є аналіз польсько-українського міжнаціонального порозуміння та примирення у 1991 – 2010 рр. через призму

президентських взаємин. Відповідно до мети, у статті поставлені наступні наукові завдання: виокремити особливості співпраці Президентів (Л. Валенса – Л. Кравчук; А. Квасневський – Л. Кучма; Л. Качинський – В. Ющенко) з питань міжнародного порозуміння, проаналізувати вплив особистих зустрічей на формування єдиної стратегії міждержавного примирення; простежити практичну реалізацію курсу порозуміння та єднання двох народів.

Виклад основного матеріалу. Польсько-український міждержавний діалог щодо розв'язання проблемних питань історії у 90-х рр. ХХ – першому десятилітті ХХІ ст., є прикладом взаєморозуміння, примирення й об'єднання поляків та українців. Можливість відновити історичну правду виникла у двох країн із моменту проголошення незалежності. Встановлення міждержавних дипломатичних відносин, тісна співпраця Президентів та плідні дискусії польських та українських істориків сприяли реалізації курсу двох народів до міжнародного порозуміння та примирення.

Значним досягненням польсько-українських взаємин 90-х рр. ХХ ст. було створення спільної комісії, яка розглядала “важкі” питання міждержавних взаємин. Провідні науковці Польщі та України намагалися дійти консенсусу та віднайти історичну правду, що пов'язана з проблемними питаннями спільної історії, де особливий акцент робився саме на дослідження протистояння ХХ ст. Результати спільної роботи дослідників лягли в основу польсько-українського стратегічного партнерства, а Президенти, безпосередньо, взяли на озброєння основні рекомендації фахівців у реалізації задекларованого курсу на міжнародне порозуміння та примирення.

Найважливішими подіями міждержавної співпраці перших років незалежності є, безумовно, обидва візити Президентів – Л. Кравчука до Варшави, а згодом Л. Валенси у Київ, Вінницю і Львів, адже добрий стан двосторонніх відносин є заслугою цих двох політиків. Зустріч Президентів у Варшаві Л. Валенси і Л. Кравчука у травні 1992 р., за словами керівника служби Президента України з міжнародних питань А. Бутейка, була особливо пам'ятною, оскільки між сусідніми народами існували непрості міждержавні стосунки. Звичні кліше у мисленні середньостатистичного поляка ґрунтувалися на наступних уявленнях про українця: “...у шароварах, з бритотою головою і оселедцем, із різакон в зубах. Повзе

такий по траві з лихими намірами до поляків”⁷. Але перша зустріч Президентів започаткувала процес розвіювання стереотипів та розпочала добросусідське партнерське співробітництво.

Офіційний візит польського Президента Л. Валенси до України був дещо віддаленим у часі і відбувся 24 – 26 травня 1993 р. Зустріч мала на меті поглибити суть міжпрезидентських взаємин та зорієнтуватися, хто із політичної еліти України прагне взаєморозуміння між країнами⁸. Спостерігається певний символізм у виборі міст під час візиту Л. Валенси у 1993 р.: Київ – офіційна столиця України, Вінниця – місце історичної зустрічі Ю. Пілсудського та С. Петлюри, Львів – культурна столиця України та місто- “конфлікт” у міждержавних відносинах. Триденний візит польських дипломатів став новим імпульсом для польсько-українських відносин та наповнив міждержавну взаємодію конкретним змістом та перспективою.

Однак, найбільший внесок у міжнародне порозуміння та примирення зробили Президенти А. Квасневський та Л. Кучма, каденції котрих практично збігаються у часі. Значна кількість міжособистісних зустрічей Президентів є прикладом готовності взяти на себе ініціативу та відповідальність конструктивно підходити до розв'язання складних проблем, успадкованих із тривалої спільної історії Польщі та України.

Під час поїздки Президента Л. Кучми до Варшави 23 січня 1997 р. і візиту Президента А. Квасневського у Київ 20 – 22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а часом й трагічні сторінки спільної історії обох країн. Результатом цих зустрічей стала спільна заява обох Президентів “До порозуміння та єднання”, що мала на меті остаточно ліквідувати будь-які політичні маніпуляції щодо питань польсько-українських протистоянь у ХХ ст. та віддати розв'язання проблемних питань для науковців обох країн⁹. Шляхом до політичного розв'язання цієї проблеми, за словами А. Квасневського, є лише спільне прощення: “Глибока людська формула “вибачаємо і просимо вибачення” має сенс навіть тоді, коли ні над ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалося в минулому”¹⁰. А тому двостороння заява Президентів 1997 р. є початком офіційного польсько-українського курсу до примирення та єднання.

Заява Президентів А. Квасневського та Л. Кучми підсумувала складний період спільної історії двох народів і закликала молоде покоління українців і поляків жити в мирі та злагоді. Поряд із шляхом до міждержавного порозуміння відбулося закріплення принципу стратегічного партнерства, поглиблення польсько-українських відносин у політичній, економічній та гуманітарній сферах. Тільки протягом 1999 – 2000 рр. Президенти України і Республіки Польща зустрічалися у двота багатосторонньому форматі понад десять разів¹¹. Така динаміка польсько-українських президентських зустрічей періоду А. Квасневського та Л. Кучми свідчить не лише про важливість обраного міждержавного курсу, але й тісні міжособистісні контакти.

У Польщі та Україні є чимало місць, які стали символами трагедій ХХ ст. Будуючи меморіали, українці та поляки не лише робили нові кроки назустріч один одному, але й у таких багатотисячових матеріалах, як камінь та бронза, закладали велику ідею: данина пам'яті полеглим і пересторога живим¹². Прикладами встановлення таких символічних місць є пам'ятник полеглим воїнам УНР на Вольському цвинтарі, відкритий 25 червня 1999 р., та Меморіал жертвам тоталітаризму у Харкові, відкритий 17 червня 2000 р. Як зауважив польський політик, львів'янин за походженням Я. Куронь, “у цих конфліктах неможливо встановити однієї правди. Тому там, де спочиває українець і поляк повинні стояти поруч два хрести – полякові й українцеві”¹³.

Під час зустрічі Президентів А. Квасневського та Л. Кучми у Харкові 27 червня 1998 р. відбулося закладення каменя на місці Меморіалу жертвам тоталітаризму. На тому місці багато років назад було знищено кілька тисяч польських військовослужбовців, а тому на знак скорботи перед світлою пам'яттю жертв сталінського тоталітаризму Президенти заклали фундамент меморіалу. Для участі у заході з Польщі до Харкова спеціальним поїздом, прибуло близько 400 родичів розстріляних офіцерів, військовослужбовців та служителів церкви¹⁴.

Президентська зустріч у Варшаві 23 – 25 червня 1999 р., також стосувалася питань міжнаціонального примирення. У ході зустрічі Президенти А. Квасневський і Л. Кучма спільно розпочали церемонію відкриття пам'ятника полеглим воїнам УНР на Вольському цвинтарі. Президенти поклали квіти до Мо-

гили невідомого солдата та відкрили фотоставку “Важке братерство” у Будинку війська польського у Варшаві¹⁵. Ці зустрічі стали визначними подіями у польсько-українських відносинах пострадянського періоду, бо спільне прощення злочинів минулого робить народи на крок ближчими сьогодні.

Очевидно, що рівень взаємної довіри та відкритості Президентів був високим, а за моральний орієнтир у міжнаціональному порозумінні було обрано європейський досвід толерантності, гуманістичні та християнські цінності. У Європі на цей час уже існував досвід міжнаціонального примирення, зокрема саме французько-німецького. А тому Польща й Україна мали хороший орієнтир для порозуміння, примирення та єднання своїх народів.

Важливі питання міждержавного співробітництва не завадили переговорам А. Квасневського і Л. Кучми у Гуті 2003 р. охопити й болючі питання двосторонніх відносин. Зокрема, невирішена проблема “Цвинтаря Орлят” у Львові (на той час), а також трагічні події на Волині 1943 р., коли польсько-українське протистояння між частинами АК та УПА забрало життя як і поляків, так і українців. Президенти досягли спільної домовленості “Про підготовку заходів щодо належного, достойного вшанування пам'яті жертв трагічних подій”, що відбулися на Волині в роки Другої світової війни¹⁶.

Волинський конфлікт, як і інші міжнаціональні протистояння ХХ ст., потребує ретельного вивчення та правдивого висвітлення минулого істориками двох країн. Адже свідомість середньостатистичного поляка та українця формується, основним чином, під впливом гучних заяв політиків, наукових праць істориків та матеріалів ЗМІ. Показовим є поступи двох Президентів, які першими стали на практичний шлях реалізації курсу до міжнаціонального порозуміння та примирення польського й українського народів.

11 липня 2003 р. Президент України Л. Кучма спільно із Президентом Республіки Польща А. Квасневським відвідали Павлівку, де взяли участь у заходах, приурочених до 60-річчя трагічних подій на Волині¹⁷. Важливим моментом зустрічі стало відкриття пам'ятника міждержавного примирення. Монумент являє собою дві гранітні стели, що символізують польський та український народи, а єднає сусідів символічний хрест скорботи і пам'яті та арка з поминальним дзвоном. На

пам'ятнику українською і польською мовами викарбувано слова: “Пам'ять, скорбота, еднання” (“Pamięć, żaloba, jedność”)¹⁸.

Президенти долучилися до урочистої літургії на католицькій та православної частинах цвинтаря у Павлівці. Президент Л. Кучма наголосив: “Схиляючи голови перед учорашнім, ми спрямовуємо погляди у завтрашній день. Україна і Польща володіють величезним моральним потенціалом довіри, який дасть змогу домогтися цілковитого історичного примирення [...] заради вічності нашого добросусідства”¹⁹. Такий заповіт примирення лежить в основі нашого сучасного порозуміння, яке можна вважати взірцем для інших європейських народів. І сумно констатувати, що цей принцип нівелюється деякими крайніми ультраправими угрупованнями Польщі сьогодні.

Правдиве висвітлення подій минулого неможливе без ідейних натхненників. Таким натхненником став Президент А. Квасневський, котрий особистими діями сприяв міждержавному примиренню, що підтверджується президентським рішенням засудити операцію “Вісла”. Крім того, чимало громадських діячів Польщі висловлювали негативне ставлення до антиукраїнських дій, ініційованих довоєнною польською державою²⁰. Л. Кучма натомість зазначив, що особливо великими під час Волинського протистояння 1943 р., були втрати польського народу. Звісно, Республіка Польща і Україна не повинні забути складні моменти спільного минулого, але ці конфлікти не можуть стати дестабілізуючим чинником сьогодення та перекреслити усе те, що поєднує два сусідні народи²¹. Саме свідомі дії сучасників мають стати основою міцних польсько-українських відносин.

30 березня 2004 р. в Україну із дводенним візитом прибув Президент Польщі А. Квасневський, аби разом з Президентом України Л. Кучмою відкрити Рік Польщі в Україні²². У привітальній промові А. Квасневський підкреслив безцінний внесок українського та польського Президентів на шляху порозуміння держав та нормалізації відносин між двома народами. Пріоритетним завданням було обрано курс міжнаціонального примирення, а для цього потрібна правда без жодних замовчувань фактів²³.

24 червня 2005 р. Президент В. Ющенко і Президент А. Квасневський взяли участь у відкритті Меморіалу воїнам УГА і польських військових поховань 1918 – 1920 рр. Прези-

денти і глави двох католицьких обрядів – римо-католицький кардинал М. Яворський та греко-католицький – кардинал Л. Гузар, урочисто відкрили відновлений цвинтар, освятили його та закликали до екуменічних молитов за душі полеглих воїнів. Духовенство освятило також стелу з мармуровою плитою, на якій викарбувано: “Ми, Президенти України та Республіки Польща, відкриваючи Меморіал, [...] урочисто проголошуємо про українсько-польське примирення та порозуміння між нашими народами”²⁴.

Довготривалий і складний процес із узгодження спільних назв на “Цвинтарі Орлят” може слугувати тим прикладом, коли після особистого втручання Президентів А. Квасневського та Л. Кучми процес міжнаціонального порозуміння зрушив із мертвої точки. Спільний прихід на кладовище двох Президентів засвідчує – Республіка Польща і Україна мають мужність подивитися в очі минулому. Шану полеглим українцям вільна Україна складає разом із вільною Польщею, а відкриття кладовища символізує спільну європейську спадщину²⁵. Дуже важливо, що такі місця “нагадують про спільну історію двох народів прийдешнім поколінням”. Президент А. Квасневський закликав прийти до Меморіалу і “навчитися поваги до свободи”²⁶.

Продовженням курсу міжнаціонального порозуміння займалися також Президент Л. Качинський та В. Ющенко. Важливим етапом у здійсненні процесу міждержавного примирення було відкриття пам'ятника у Павлокомі. Це одне із перших знищених сіл у березні 1945 р., де були вбиті 366 українців, яких хоронили на греко-католицькому цвинтарі в трьох збірних могилах. Важливість відкриття пам'ятника полягає у прагненні зміцнити добросусідські відносини та досягнути історичного польсько-українського примирення. Урочистість відкриття пам'ятника у Павлокомі за участю Л. Качинського та В. Ющенка, і спільна молитва є свідченням визнання спільних цінностей, де “для жодного злочину немає виправдання”²⁷. Згідно з договором, підписаним 6 червня 2005 р., напередодні офіційного відкриття польського військового цвинтаря на львівському Личакові передбачене упорядкування 44 місць української пам'яті в Польщі та польських в Україні – протягом 2005 – 2007 рр.

Трагедія спаленого села Гути Пеняцької, заселеного польськими родинками, залишалася

впродовж десятиліть болючою раною в польсько-українських відносинах. Задля взаємного прощення і примирення двох народів, на місці знищеного села 24 червня 2005 р. встановлено пам'ятний знак. На цьому наголошували у своїх виступах Президенти В. Ющенко та Л. Качинський, які взяли участь у заходах з нагоди 65-х роковин трагедії села Гути Пеняцької. Бути поруч із Президентом Польщі на місці трагедії у Гуті Пеняцькій вважав своїм обов'язком В. Ющенко, так само, як і польський Президент був поруч з українським на вшануванні загиблих у Павлокомі. Це жест того, що "українець навечно подав руку дружби, порозуміння полякові". Також Президенти вшанували жертв більшовицьких репресій у місті Броди²⁸.

Отже, процес польсько-українського порозуміння та примирення був започаткований з ініціативи Президентів Республіки Польща та України після проголошення незалежності двох держав. Цей напрям міждержавної взаємодії став пріоритетним, бо успішно реалізувати курс стратегічного партнерства було б важко та практично неможливо за умови існування закоренілих стереотипів мислення, обопільної ворожнечі та бажання помсти. Під час офіційних зустрічей Президентів було вироблено спільну стратегію, що сприяла практичній реалізації курсу міжнаціонального порозуміння та примирення. А тому польсько-українські Президентські домовленості (1991–2010 рр.) з питань міжнаціонального порозуміння та примирення, відкриття спільних меморіалів та пам'ятних місць жертвам протистоянь ХХ ст. є надзвичайно великим кроком двох народів назустріч один одному, що має стати беззаперечним та непорушним фактом для майбутніх поколінь.

⁹ Kul'chyts'kyi, S., V. *Zakonomirnosti derzhavotvorchoho protsesu u nezalezhniy Ukraini*, Kyiv, 2001, p. 97.

¹⁰ Lytvyn, V., *Ukrayina: Yevropa chy Yevraziya*, Kyiv, 2004, p. 234.

¹¹ Lytvyn, V., *Ukrayina: dosvid ta problemy derzhavotvorennya (90-ti roky KhKh st.)*, Kyiv, 2001, p. 301.

¹² Halaur, S., *Ukrayina – Pol'shcha: novyy krok u spivpratsi*, 30 chervnya, 1998, V.123, p. 1.

¹³ *Vystup Prezydenta Ukrayiny z nahody 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahedyi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V.128 (2543), p. 3.

¹⁴ *Dilova zustrich u Kharkovi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 27 chervnya, 1998, V. 121 – 122, p. 1.

¹⁵ *Ukrayina – Pol'shcha: novyy krok do spivrobotnytstva*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 24 chervnya, 1999, V.116 – 117, p.1

¹⁶ Potikha A. *Dvostoronnya zustrich prezidentiv Ukrayiny i Pol'shchi v Huti u vysvitleni ZMI*, p. 9.

¹⁷ *Ukrayins'kyi i pol's'kyi narody zdatni domohtysya povnoho istorychnoho prymyrennya*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 12 lypnya, 2003, V. 127, p. 1.

¹⁸ *Spil'na zayava Prezydenta Ukrayiny i Prezydenta Respubliki Pol'shcha "Pro prymyrennya – v 60-tu richnytsyu trahichnykh podiy na Volyni"*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V. 128, p. 3.

¹⁹ *Ukrayins'kyi i pol's'kyi narody zdatni*, p. 1.

²⁰ *Vystup Prezydenta Ukrayiny z nahody 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahedyi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V. 128, p. 3.

²¹ *Spil'na zayava Prezydenta Ukrayiny i Prezydenta Respubliki Pol'shcha*, S. 3.

²² *Rik Pol'shchi v Ukrayini startuvav*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 31 bereznya, 2004, V. 60.

²³ Sylina T. *Aleksandr Kvas'nyevs'kyi: "Pomarancheva revolyutsiya bula revolyutsiyeyu hidnosti"*, p. 5.

²⁴ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 25 chervnya, 2005, V.117, p. 2.

²⁵ *Tsyntar orlyat: yak tse bulo*, at: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/105910>

²⁶ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, p. 2.

²⁷ *Pislya vidkryttya memorialu Prezydenty vshanuvaly pam'yat' zahyblykh polyakiv*, at: <http://yearago.unian.ua/world/4630-pislya-vidkryttya-memorialu-prezid-enti-vshanuvali-pamyat-zagiblykh-polyakiv.html>.

²⁸ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, p. 2.

УДК 94:327(477.82+438)

© Людмила СТРІЛЬЧУК
(Луцьк)

© Андрій НІНІЧУК
(Луцьк)

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

У статті досліджуються проблеми історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах. Останніми роками між Україною та Республікою Польща виникає чимало суперечок з приводу проблем історичної пам'яті та питань трактування спільної історії, а це негативно впливає на міжнаціональні

¹ Kul'chyts'kyi, S., *Zakonomirnosti derzhavotvorchoho protsesu u nezalezhniy Ukraini*, Kyiv, 2001, p. 97.

² Lytvyn, V., *Ukrayina: Yevropa chy Yevraziya*, Kyiv, 2004, p. 234; Lytvyn, V., *Ukrayina: dosvid ta problemy derzhavotvorennya (90-ti roky KhKh st.)*, Kyiv, 2001, p. 301.

³ Osadchuk B., *Ukrayina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statti*, Kyiv, 2001, p. 223.

⁴ Potikha, A., *Dvostoronnya zustrich prezidentiv Ukrayiny i Pol'shchi v Huti u vysvitleni ZMI*, in: *Ukrayina: podiyi, fakty, komentari*, p. 9.

⁵ Sylina, T., *Aleksandr Kvas'nyevs'kyi: "Pomarancheva revolyutsiya bula revolyutsiyeyu hidnosti"*, in: *Dzerkalo tyzhnya*, 26 bereznya, 2005, V. 11, p. 5.

⁶ Soroka, M., *Svit vidkryvaye Ukrainu*, Kyiv, 2001, p. 155.

⁷ Soroka, M., *Svit vidkryvaye Ukrainu*, p. 155.

⁸ Osadchuk, B., *Ukrayina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statti*, p. 223.

взаємини. Особливо гостро це проявляється стосовно проблеми українсько-польського протистояння на Волині у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, історична пам'ять, волинська трагедія, війни на могилах, міжнаціональні взаємини, міждержавні відносини, політика.

L. STRILCHUK
(Lutsk)

A. NINICHUK
(Lutsk)

ISSUES OF HISTORICAL MEMORY WITHIN UKRAINIAN-POLISH RELATIONS

Historical memory is an integral part of the national identification and is capable of influencing international relations significantly. It happens very often when it is historical memory of the nation that national mentality depends on as well as relations with neighboring peoples.

In recent years many conflicts arise between Ukraine and Republic of Poland. They are resulting from the historical memory and issues of interpretation of the common history. Particularly acute it is relating the problem of adversarial Ukrainian and Polish positions on the situation in Volyn during the years of the 2nd World War. Non-agreement of the positions of the countries leads to aggravation of the international conflict among ordinary Poles and Ukrainians regarding the so called "war on the graves" and as a consequence to frosting of the interstate relations.

Key words: Ukraine, Republic of Poland, historical memory, Volyn tragedy, war on the graves, international relations, interstate relations, politics.

На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують "поворотом до пам'яті". Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Під "історичною пам'яттю" ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце у ній. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Отже, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою¹.

У посткомуністичних країнах ЦСЄ, у тому числі в Республіці Польща та Україні, дискурс стосовно історичної пам'яті є надзвичайно актуальним, що перетворює його на чинник, який напряду впливає на життя суспільств та, великою мірою, визначає характер політич-

них процесів. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. Тож на порядку денному новопосталих Польщі та України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Необхідно визнати, що на момент постановня незалежних Польщі та України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільноти, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така фактична відсутність національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне іноді навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на низку складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків.

Україну та Польщу пов'язує майже 700-літнє спільне минуле, впродовж якого обидва народи пережили як періоди добросусідства, так і багатьох непорозумінь, відкритої ворожнечі, конфліктів. Тривалий час обидва народи перебували у складі одних і тих самих держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Українці та поляки зазнали жорстокого міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни, випробували на собі будівництво соціалізму, складнощі тоталітаризму, кризу розпаду комуністичної системи, пошук нової моделі постсоціалістичного розвитку. Усе це разом узятє в певні історичні періоди об'єднувало і у той же час роз'єднувало українців та поляків. Спільна історична спадщина, у кожного своя національна історична пам'ять, породили чимало суспільно-історичних стереотипів і міфів, які досить потужно впливали і до сьогодні продовжують впливати на двосторонні взаємини. Звичайно, що за період історичного співіснування українців і поляків не могло бути все спокійно і безконфліктно, так звані "наріжні камені" двосторонніх взаємин призвели до багатьох непорозумінь і навіть збройних конфліктів. Тому метою запропонованої статті є огляд проблемних

сторінок спільної історії, без яких неможливо зрозуміти витoki складних питань та протиріч між двома націями, а відтак, неможливо говорити про узгодження трактування спільних сторінок історії і, як наслідок, про примирення двох націй.

Роль окремих людей, представників двох націй, є чи ненайвагомішим фактором сучасних міждержавних стосунків, добросусідських відносин двох держав і народів. Саме міжлюдські стосунки визначають сьгодні суспільні стереотипи: поляка для українців та українця для поляків, і саме кризь призми цих стереотипів сприймається сусідня держава, суспільство та формуються міждержавні відносини.

Сучасні українсько-польські стосунки, на жаль, ще не до кінця змогли здолати і відкинути всі негативні стереотипи у свідомості двох народів. Головні причини цього, на нашу думку, полягають у наступному:

– доволі важко переламати закоренілий у свідомості старшого покоління синдром упередженості, на це потрібен тривалий час, іноді навіть зміни поколінь;

– усталений негативний стереотип українця в Польщі підтримується різноманітними екстремістськими та націоналістичними групами і (окремими) публікаціями в пресі. Прикладом може слугувати діяльність “кресових” організацій у Перемишлі;

– для поляків простежується брак економічної та культурної привабливості України. РП ніколи не розглядала Україну як фінансового чи технологічного партнера, радше всі сподівання Польщі були спрямовані в західному напрямку;

– для польського суспільства, переважна більшість якого сповідує католицизм, православ'я та греко-католицизм, духовна ситуація в Україні є чужою і незрозумілою, а тому релігійний чинник досить потужно впливає на суспільну свідомість;

– політичні заяви польської політичної еліти 2013 – 2016 років зацентрували увагу на проблемах спільної українсько-польської історії, загостривши історичні акценти польського суспільства на конфліктних моментах минувшини, зокрема подіях Другої світової війни на Волині.

Для ілюстрації проблем історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах більш детально зупинемось на останній тезі, тим більше, що саме нещодавні акценти, зроблені польською політичною елітою, великою

мірою вплинули на зміну суспільної думки поляків стосовно їх східних сусідів – українців. В історію українсько-польського пам'яттєвого дискурсу липень 2016 року увійде розмежувальним каменем незгод, розбитих сподівань, обнуливши чвертьстолітній діалог інтелектуальної та політичної еліти двох країн. 22 липня Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію “Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА”. Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі. Як заявив Ярослав Грицак в інтерв'ю одному із інтернет-видань: “... маю визнати: після бійки кулаками не розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідальність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго. Тому краще перегрупувати сили і думати про новий наступ”².

Для українського суспільства така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування: за резолюцію проголосували 442 депутати, 0 – проти і лише 10 депутатів утрималися. Посуті, усі попередні напрацювання у площині узгодження і трактування спільної історії виявилися марними. Йдеться, наприклад, про багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 року, відкриття президентами обох країн Л. Кучмою та А. Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині у 2003 році, вироблення спільної візії щодо “Меморіалу орлят” у Львові та відкриття тогочасними президентами В. Ющенком і А. Квасневським 24 червня 2005 року на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та “Меморіалу орлят”, відкриття В. Ющенком та Л. Качинським 13 травня 2016 року пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський брали участь у вшануванні жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна).

Республіка Польща, що у пострадянський період для України була не просто добро-

сусідською державою, торговельним партнером, стала партнером стратегічним, що означає поглиблення і розширення міждержавного співробітництва у політичній, економічній і гуманітарній сфері. Але от якраз гуманітарна сфера двосторонніх взаємин останніми роками виявилася найпроблемнішою. Першим тривожним сигналом стала червнева заява 2013 року Сейму РП, яка продемонструвала, що сподівання української сторони на крапку у суперечках щодо подій на Волині 1943 – 1944 років даремні. Ще гостріше ця проблема постала у липні 2016 року.

Аналіз статистики та подій останніх років переконливо свідчить, що проблеми історичної пам'яті в українсько-польських стосунках загострюються і негативно впливають на двосторонні відносини. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів.

Перший. Про різке загострення проблем історичної пам'яті і негативні зміни суспільно-історичних стереотипів свідчать так звані “війни на могилах” – плундрування місць національної пам'яті. Як приклад наведемо хронологію за останні три з половиною роки:

2014 рік:

– на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;

– березень, осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– травень, повторний акт вандалізму у Грушовичах;

– 2 липня, у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік:

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;

– 27 травня 2015 року пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік:

– 5 березня, частково знищено пам'ятник українській громаді у с. с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– 15 травня, здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пикуличах поблизу Перемишля;

– 9 жовтня, члени ультраправої організації *Oboz Wielkie Polski* знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

2017 рік:

– 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений У пам'ять про осіб, загиблих у ході каральної акції в роки Другої світової війни;

– 12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;

– 14 березня 2017 року повторно сплундровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області.

Акти вандалізму у місцях національної пам'яті, безумовно, не додають позитиву у двосторонні міжнаціональні взаємини, а їх зростаюча динаміка свідчить про загострення проблем історичної пам'яті в українсько-польських відносинах.

Приклад другий. Восени 2016 року у польський прокат вийшов скандальний художній фільм В. Смажовського “Волинь”. У цьому сенсі запрошується щонайменше два висновки: загострення акцентів на складних та негативних сторінках спільної історії недалекого минулого; та намагання однобічно і викривлено подати події часів Другої світової війни на Волині, зокрема українсько-польський конфлікт. Постають і запитання: для чого це робиться і кому це вигідно? Ухвала Сейму Республіки Польща від 22 липня 2016 року і вихід у жовтні 2016 року фільму “Волинь” – два послідовні і такі гучні акценти, зроблені польськими владцями та митцями на волинських подіях 1943 – 1944 років, свідчать про загострення проблем історичної пам'яті (принаймні з польського боку). Рейтинги фільму В. Смажовського, кількість глядачів, що переглянули його, і кількість переможних номінацій, які присуджені фільму “Волинь” у березні 2017 року, засвідчили, що проблема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині вийшла далеко за межі підручників і є загальносуспільною у РП. І це

після того, як у цьому питанні ще в 2003 році, здавалося, було поставлено крапку.

Невиправдано жорстокі сцени фільму, перекручення історичних фактів, звісно, не додають позитиву у двосторонні міжнародні та міждержавні взаємини, а радше збурюють польське суспільство, прищеплюючи негативні історично-суспільні стереотипи стосовно східного сусіда – українця. Фільм “Волинь” за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації “фільм, який негативно вплинув на міжнародні взаємини”, однак, за касовими зборами стрічка побила усі рекорди РП за останні десять років³, а отже, його подивилася значна частина польського суспільства. Наслідком прокату, згідно з польською статистикою, стало масове негативне сприйняття поляками спільної історії та українців і України як такої.

Ще одним наслідком такої державної політики є третій приклад: напади на українських студентів у Польщі. Одним із останніх випадків є побиття українських студентів у Жешуві 24 січня 2017 року. Згідно з інформацією польських правоохоронців, близько 15:30 українські студенти поверталися з навчання в гуртожиток. Дорогою їх зупинили п'ятеро молодих чоловіків і запитали студентів, звідки вони. Почувши відповідь, чоловіки поцікавилися, кому належить Львів – Україні чи Польщі. Потім нападники назвали студентів бандерівцями і побили їх. Незабаром поліція затримала п'ятьох підозрюваних, ними виявилися місцеві жителі віком від 18 до 20 років. Усі затримані визнали свою провину⁴.

Напади відбуваються не лише на українських студентів, об'єктами відвертої агресії стають і українські заробітчани. 17 січня 2016 року у містечку Кутно Лодзького воєводства місцеві неонацисти напали на українських заробітчан. Радикали атакували гуртожиток, вигукуючи гасла “Польща для поляків” та “Геть українців”. Під руку нападників потрапили шестеро українців. Очевидці кажуть, що поляки увірвалися до приміщення та почали трощити все, що потрапляло під руку. Нападники були озброєні кастетами, камінням і ножами. Однак українці відбили атаку, а хуліганів забрала поліція⁵. Наведені приклади є лише частиною із цілої низки схожих випадків. У Кракові, Перемишлі, Любліні та інших містах Польщі, особливо у східних воєводствах, за останні півтора-два роки такі прецеденти почастішали.

Четвертий приклад: обстріл Консульства РП у Луцьку. Сумно констатувати факт, що третіми силами влаштовуються різноманітні провокації задля загострення українсько-польських взаємин, найгучнішим з яких у останній період є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 року⁶. Невідомі обстріляли будівлю Генконсульства РП у Луцьку, як повідомили ЗМІ, судячи з величини отвору в даху, могли стріляти з гранатомета або іншої серйозної зброї⁷. Голова МЗС України Павло Клімкін прокоментував цю подію: “Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з РП”⁸.

Наведені приклади вкрай негативно впливають на двосторонні українсько-польські відносини і міжнародні взаємини, ставлячи під сумнів напруження політичної та наукової еліти двох країн, ризикуючи ще більше ускладнити і загострити міжнародні протиріччя. Тому проблеми історичної пам'яті мусять лягти в основу виваженої державної політики обох сусідніх держав. Подолання негативних стереотипів і формування нових, більш позитивних, у свідомості сусідніх народів стосовно один одного є важливою складовою гармонійного розвитку гуманітарних взаємин України та Польщі, і, як засвідчують події останніх років, актуальність історичної пам'яті у взаєминах України та Республіки Польща зростає.

¹ Zashkil'nyak, L., *Istorychna pam'yat' ta istoriohrafyia yak doslidnyts'ke pole dlya intelektual'noyi istoriyi*, available at: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>

² Hrytsak, Y., *Ukrayins'ko-pol's'ki humanitarni vzayemyny v 1991 – 2001 rr. shlyakh Ukrayiny ta Pol'shchi do proshchennya*, in: *Novoe vremya*. – 29 lypnya 2016 r. – S.2

³ *Pol's'kyi fil'm “Volyn”*, available at: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn

⁴ *U Pol'shchi pobyly studentiv z Ukrayiny*, available at: <http://ua.korrespondent.net/world/3805255-u-polschi-pobyly-studentiv-z-ukrainy>

⁵ *U Pol'shchi hrupa neonatsystiv atakuvala hurtozhytok iz ukrayintyamy*, available at: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacystiv-atakuvala-gurtozhytok-iz-ukrayincyami-582779.html>

⁶ *Obstirl iz hranatometa Konsul'stva Pol'shchi u Luts'ku – tse provokatsiya “tret'oyi syly” – pol's'ka reaktsiya*, at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm>

⁷ *Obstril konsul'stva u Luts'ku: reaktsiya Ukrayiny i Pol'shchi*, available at: <http://www.5.ua/polityka/obstril-konsulstva-u-lutsku-reaktsiia-ukrainy-i-polshchy-141840.html>

⁸ *Klimkin prokomentuvav obstril konsul'stva u Luts'ku*, available at: <https://www.unian.ua/politics/1847694-klimkin-prokomentuvav-obstril-konsulstva-polschi-u-lutsku-fotoreportaj.html>

УДК [94(497.2):623.4“08-09”

© Віталій КАЛІНІЧЕНКО
(Чернівці)

КЛИНКОВА ЗБРОЯ З СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я І ВІЙСЬКОВА СПРАВА БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ Х ст.

Стаття присвячена аналізу предметів клинкової зброї, яка походить з території Середнього Подністров'я і датується ІХ – першою половиною Х ст. Серед них одна ціла шабля та 2 фрагменти, які належать до шабель так званого “болгарського” типу. Подібний тип клинкового озброєння був поширений у Карпато-Балканському регіоні і вважається чітким індикатором військової культури Першої Болгарської держави ІХ – першої половини Х ст. Знахідки подібного типу шабель дозволяють з інших позицій поглянути на історію середньовічного населення Середнього Подністров'я та проаналізувати складні військово-політичні процеси, які відбувалися в означеному регіоні в ІХ – першій половині Х ст.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Перша Болгарська держава, військова справа, клинкове озброєння, шабля.

V. KALINICHENKO
(Chernivtsi)

BLADED WEAPONS FROM TERRITORY OF MIDDLE DNIESTER AND MILITARY SCIENCE OF THE BULGARIAN STATE IN THE IX – FIRST HALF OF THE X century

This article analyzes objects bladed weapons, which comes from the territory of the Middle Dniester and dates from the IX-th – first half of the X-th century. Among them, one and a saber and 2 fragments that belong to sabers so-called “bulgarian” type. This type of bladed weapons was distributed in the Carpathian-Balkan region and is considered a clear indicator of the military culture of the First Bulgarian State in the IX – first half of the X-th century. The author holds characteristic relationships and mutual medieval population of Potyssa, territory of the Middle Dniester, the Danube and the Black Sea region in the set up period. V. Yotov believes that this type of sabers spread in First Bulgarian state after the relocation of the khazars and bulgarians from the Khazar Khanate as a result of the civil war in the latest at the beginning of the IX-th century. We believe that this type of sabers could enter the territory of the First Bulgarian state earlier, particularly in the VIII century, and after already spread to the boundaries

of the territory of the Middle Dniester in connection with bulgarian expansion to the territory of the Tysa-Dniester river interfluvium in the early IX century. The findings of this type of sabers allow other positions look at the history of the medieval population of the Middle Dniester and analyze complex military-political processes taking place in the defined region in the IX-th – first half of the X-th century.

Keywords: territory of the Middle Dniester, First Bulgarian state, military affairs, bladed weapons, saber.

Постановка наукової проблеми та її значення. У військовій історії Центральної та Південно-Східної Європи одним із найбільш важливих і визначальних є період ІХ – першої половини Х ст. Саме тоді в Карпато-Дунайському регіоні відбулися важливі зміни в мілітарній культурі середньовічного населення. Велике значення в цьому контексті мали впливи різних державних утворень того часу, що відбулося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. Надалі це привело до взаємовпливів і поступової еволюції різних типів зброї в окремих регіонах Європи. В період ІХ – першої половини Х ст. було декілька держав, які володіли могутніми військовими формуваннями. До них належали Франкська, Візантійська імперії, Київська Русь. Окремо відзначимо два державні утворення, військова справа яких в окремих аспектах на сьогодні вивчена недостатньо. Це Великоморавська держава та Перше Болгарське царство, де спостерігаються взаємовпливи у військовій культурі з аварами, уграми, скандинавами і печенігами. Перешкодою в цьому є суперечка стосовно кордонів вищезгаданих держав. Аналізуючи писемні та археологічні джерела, можна припустити, що північно-східна і східна межа впливу Великої Моравії доходила до верхів'їв річок Прут і Дністер. Щодо кордонів Болгарської держави, ймовірно, її північні та північно-східні кордони проходили р. Дністер¹. Можна припустити, що межа між Болгарською державою і Великою Моравією проходила по Хотинській височині, яка розташована в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Очевидно, в ІХ – першій половині Х ст. землі на захід від неї перебували у сфері впливу Великої Моравії, а на схід – Болгарської держави. Важливим підтвердженням цьо-

го слугують предмети клинкової зброї, виявлені на території Середнього Подністров'я, які дозволяють висвітлити історію означеного регіону в IX – першій половині X ст. Тому аналіз названих вище знахідок предметів озброєння є актуальним і необхідним.

Аналіз останніх досліджень. Історіографічна база досліджуваної нами проблеми є незначною, що пов'язано зі специфікою означеного вище регіону, а також нерівномірністю знахідок предметів клинкової зброї IX-X ст. в Карпато-Подунав'ї. Серед найбільш вагомих робіт варто виділити дослідження болгарських істориків В. Йотова², Н. Хрісімова, М. Петрова³ та російського дослідника Г. Баранова⁴, які стосуються аналізу клинкової зброї Першої Болгарської держави IX-X ст. Основна увага цих дослідників приділена аналізу мечів та шабел з території сучасної Болгарії та суміжних територій у Карпато-Балканському регіоні. Крім того, важливим є той факт, що згаданими вище авторами вводяться до наукового обігу нові знахідки клинкової зброї. Окремо необхідно виділити праці Г. Ервіна. В одному зі своїх досліджень він подає аналіз шаблі, очевидно, “болгарського” типу з Колошвара (Румунія). Інша словацька дослідниця М. Рейхольцова подала характеристику середньовічної шаблі з могильника в Чакайовцях (Словаччина)⁵. Обидві знахідки датуються IX-X ст. Крім того, клинкова зброя, яка відноситься до болгарсько-візантійських військових впливів IX-X ст., знайшла своє висвітлення в роботах автора даної публікації⁶.

Метою статті є комплексний аналіз клинкового озброєння, яке датується IX-X ст. і було знайдене в Середньому Подністров'ї в контексті військової справи Першої Болгарської держави в IX – першій половині X ст., характеристика взаємозв'язків та взаємовпливів середньовічного населення Середнього Подністров'я з Потиським, Подунайським та Причорноморським регіонами в означений вище період.

Виклад основного матеріалу.

Одним із ключових та водночас недосліджених аспектів є проблема використання клинкової зброї у Карпато-Дунайському, Причорноморському та Передкавказькому регіонах у IX-X ст. В цей час названа категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її

поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, так і у іконографічних джерелах, є так звана *μάχαιρα*, яка згадується також під іншими назвами – *παραμῆριον*, *μάχαιριον*, *μικρά μάχαιρα*, *εὐχερίδιον*, *παράζκρίδιον* чи *βούγιον*⁷. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види подібного типу *μάχαιρα*. *Μάχαιρα* – вид клинкової зброї, який характеризується масивним прямим односічним клинком. Імператор Лев VI Мудрий у “Тактиці Лева” описує *παραμῆριον* як “великі односічні махайри”⁸. У “Стратегії” імператора Никифора II Фоки *παραμῆριον* рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (“*κατάφρακτος*”). Актуальним серед дослідників є питання матеріального підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її окремими військовими контингентами у IX ст. та пізніше. У розв'язанні цієї проблеми показовими та важливими виступають археологічні знахідки клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону та з Середнього Подністров'я зокрема. Розглянемо їх детальніше. Свого часу дослідники В. Йотов⁹, Н. Хрісімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію середньовічних шабел з території Болгарії¹⁰. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим), викликав у колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Вказаний тип шабел являє собою групу, представлену екземплярами з односічним клинком та іншими стилістичними особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах з праці Іоанна Скілиці цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно відносити до “*παραμῆριον*”. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння, характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їх деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар або під їх впливом.

На території тогочасного ядра центральної частини Першої Болгарської держави на сьогодні виявлено 5 односичних клинків з різними деталями, а також окремо деталі шабел, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – 7 екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі, Червеному Брязі, Тирговіщі в північно-схі-

дній Болгарії та один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості (рис. 1). Перехрестя, у свою чергу, походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково (рис. 2). Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія)¹¹, Чакайовців (Словаччина), Колошвара (Румунія).

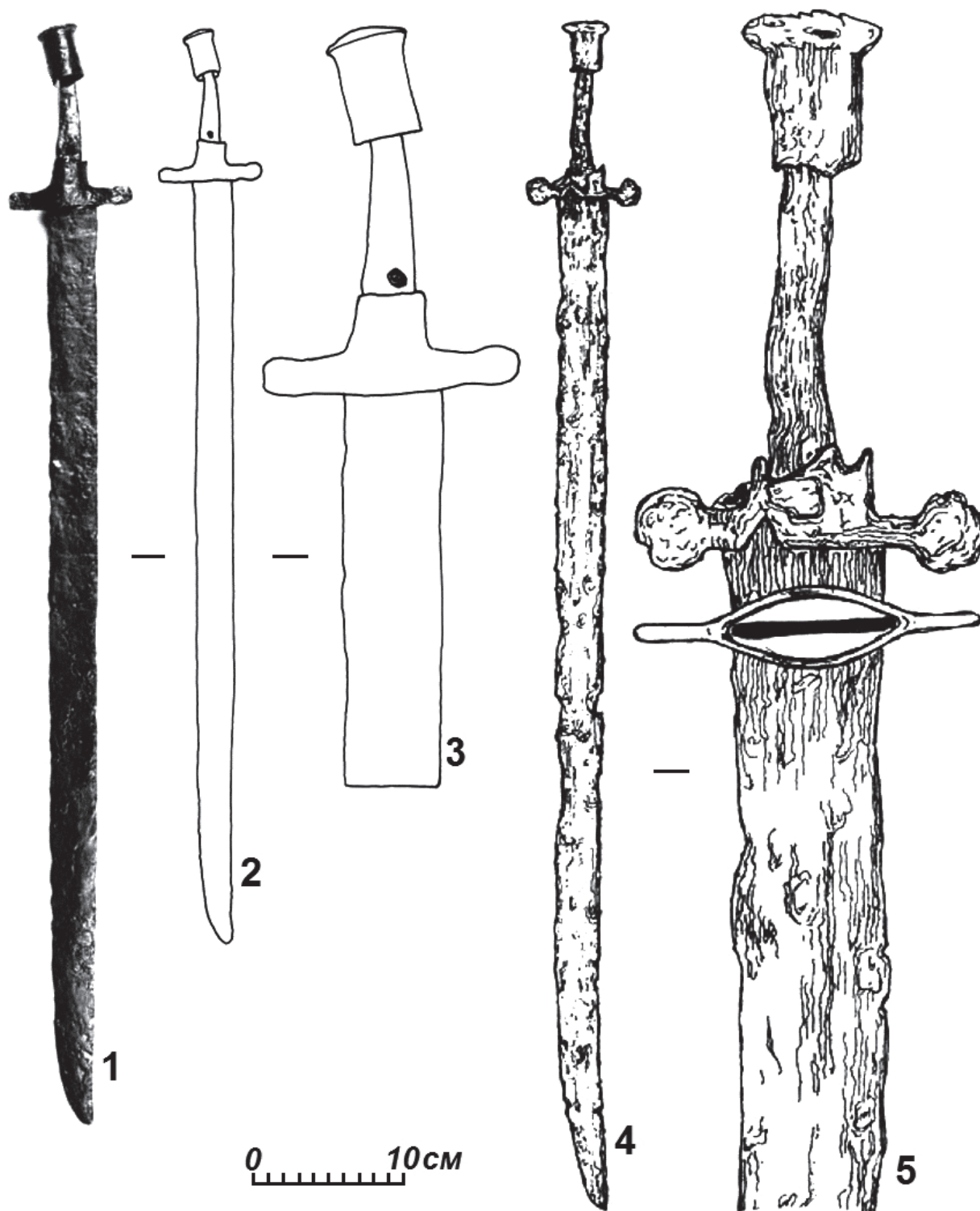
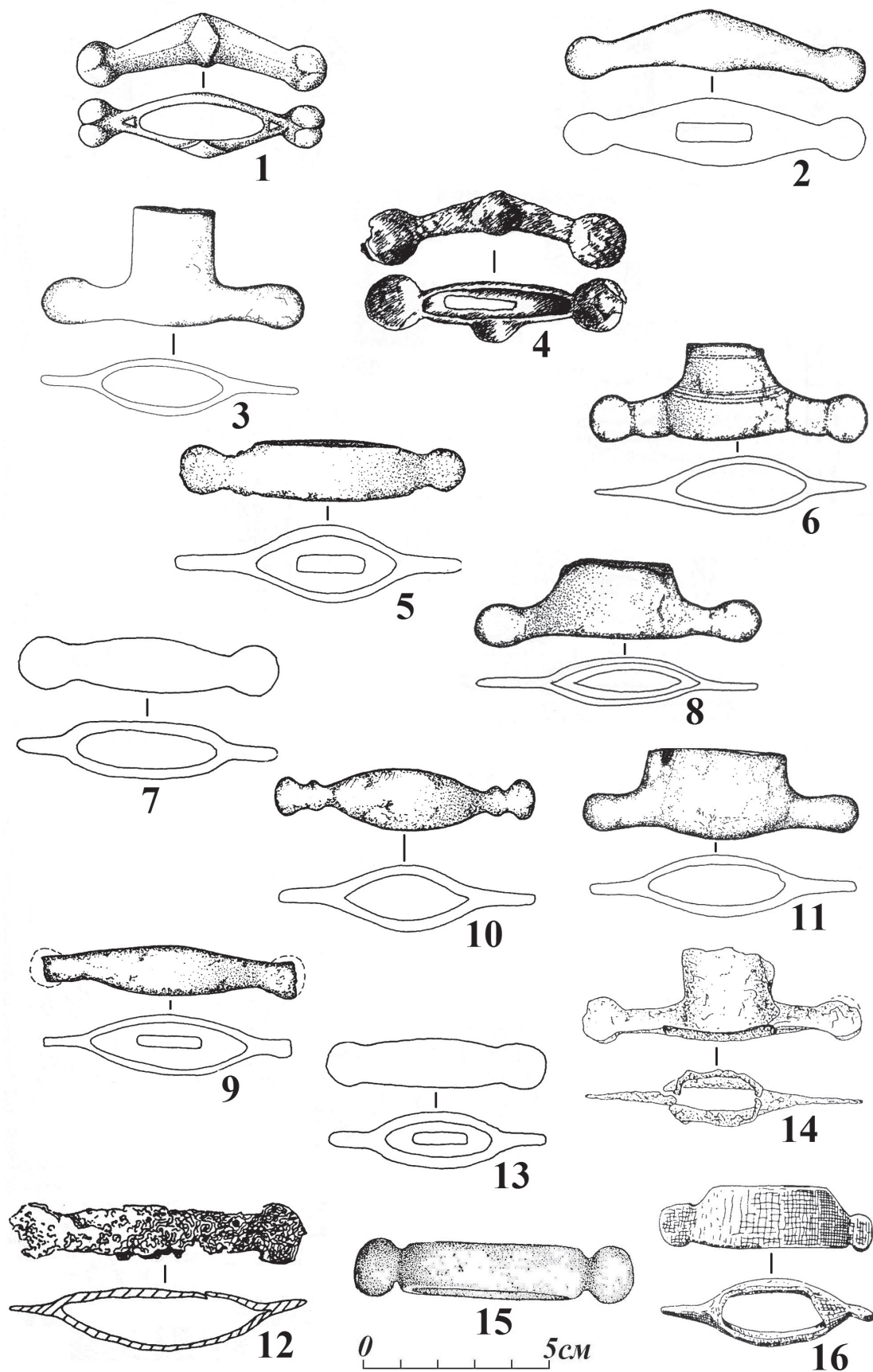

Рис. 1. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Центрально- та Південно-Східної Європи: 1-3 – Червен Бряг (Болгарія); 4-5 – Оломоуц (Чехія) (за В. Йотовим).

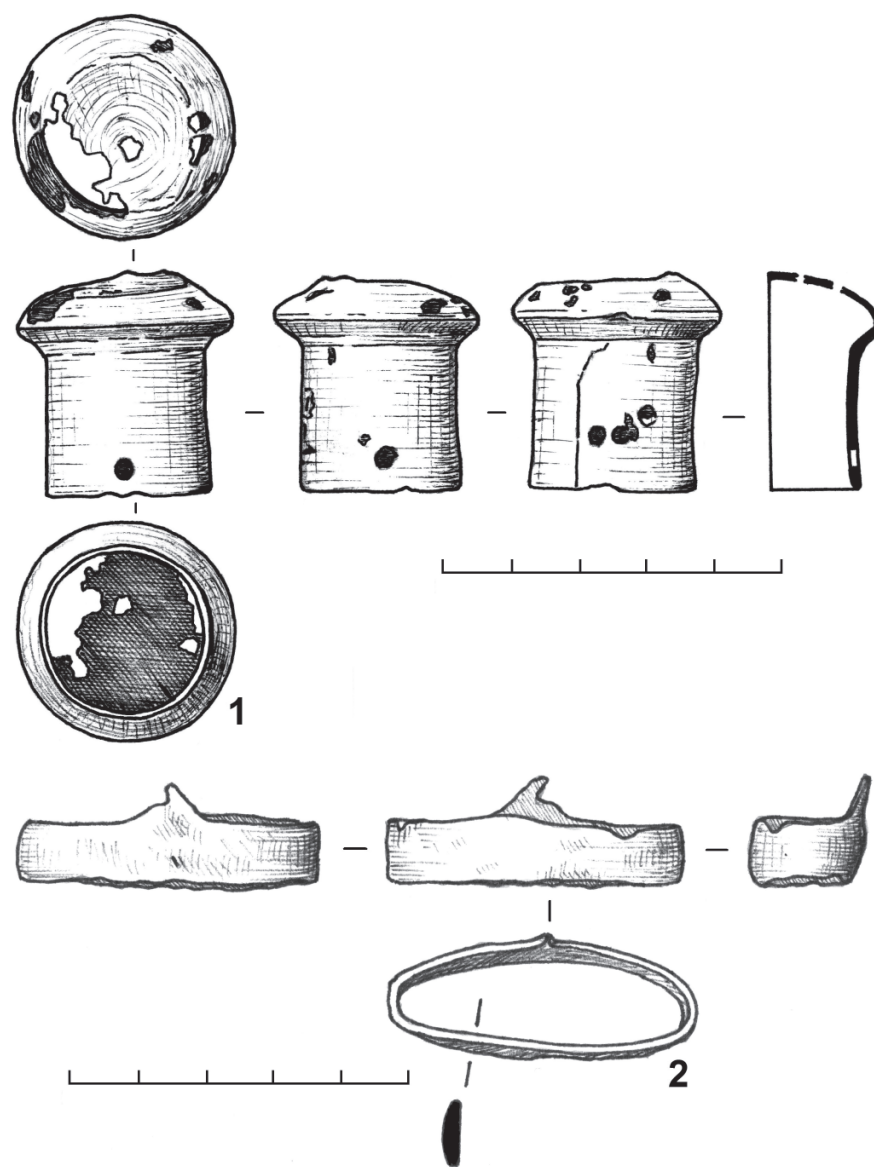

Рис. 2. Перехрестя шабелъ із середньовічних пам'яток Болгарії: 1,13 – північно-східна Болгарія, 2,5,9 – Великий Преслав, 3,7 – Добричко, 4,6,8 – Руйно, 10 – Сеново, 11 – Старо Село, 12,16 – Стирмен, 14 – Марково, 15 – Фундул-Герцій; 1-14,16 – за В. Йотовим, 15 – М. Петреску-Димбовіце. Д. Теодором.

Чотири знахідки шабел “болгарського типу” та їх деталей походять з України. Дві з них було знайдено в Чернівецькій області, по одній шаблі – в Хмельницькій та Львівській областях. За зовнішніми ознаками вони схожі між собою, але відрізняються конструктивними особливостями клинка, навершям та перехрестям. Відзначимо, що подібні залізні шаблі одноручні. Вони вирізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпилося перехрестя, яке представлено сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя зазвичай складається з двох частин: верхньої – “шапки”, яка посередині має невеликий отвір, та нижньої

частини – циліндричної основи зі швом, яка кріпиться до “шапки”. На нижній частині частіше присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також належати деталі наконечників піхов та оковок від них.

Клинок вищеописаних шабел з пам'яток у Болгарії та Чехії (Оломоуц) має довжину переважно 66 – 82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6 – 3,8 см. Довжина перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість з шаблями ран-

Рис. 3. Навершя руків'я середньовічної шаблі (1) та оковка піхов палаша (2) з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) (за С. Пивоваровим).

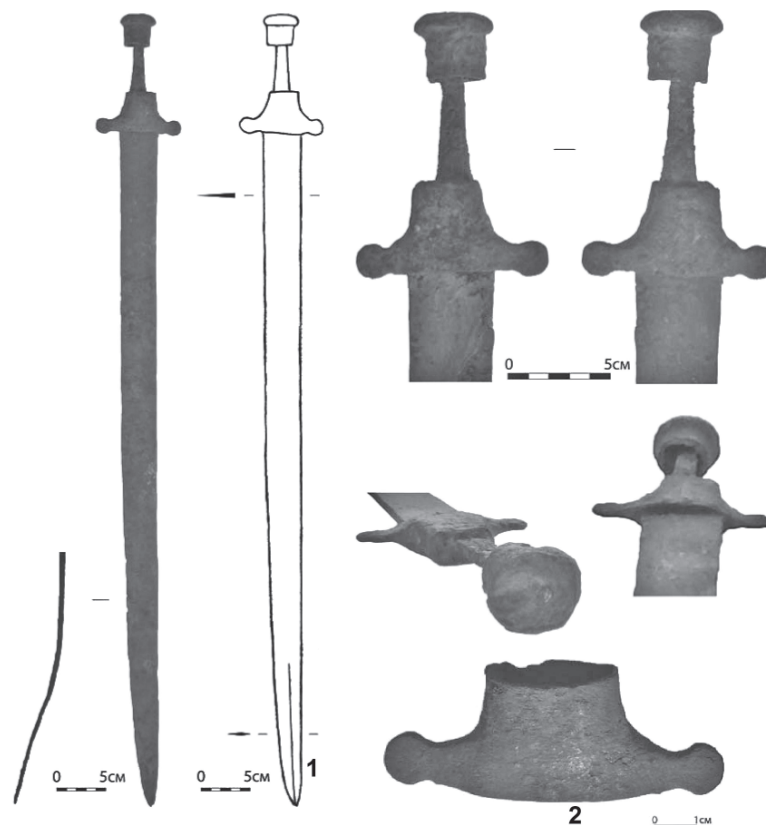

Рис. 4. Шабля (1), її деталі та перехрестя шаблі (2) з Чернівецької області (за Г. Барановим)

ніх болгар на території Кавказу, Хазарського каганату, В. Йотов висунув думку про належність вказаного типу клинкової зброї болгарам і датував її IX – початком X ст. Один екземпляр даного типу шаблі, виявлений в Оломоуці, відсунув межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст. В. Йотов вважає, що подібний тип шабель поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок громадянської війни в останньому на початку IX ст.¹². На нашу думку, подібний тип шабель міг потрапити на територію Першої Болгарської держави ще раніше, зокрема у VIII ст., а після того вже поширитися на межі Середнього Подністров'я у зв'язку з болгарською експансією на землі Тисько-Дністровського межиріччя на початку IX ст. Важливим є те, що подібні шаблі знаходять свої аналогії в старожитностях VII – IX ст. у Причорномор'ї, Приазов'ї та на Кавказі¹³. Повертаючись до аналізу наверх вищезазначених типів шабель, відзначимо, що в болгарській історіографії існує також думка, що подібного типу знахідки є наверхшами мечів, які В. Йотов виділяє в окремий “візантійський тип” або тип “Галово”. Дуже схожий екземпляр вищеописаного

наверхша походить із візантійської фортеці Пеклууй луй Соаре на Дунаї, яке В. Йотов відносить до деталей візантійських мечів типу “Пліска-1948”. Загалом, подібні наверхша болгарський дослідник датує VII-XI ст.¹⁴.

Останнім часом актуальною постає тема впливу болгар та їхньої військової культури на землі Середнього Подністров'я у IX-X ст. Знахідки предметів озброєння, виявлені там, дозволяють стверджувати, що у вказаний період тут простежувалися значні мілітарні впливи з боку Першої Болгарської держави. Підтвердженням цього є знахідки, які були виявлені на городищі поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти) в Чернівецькій області. Вони представлені наверхшам шаблі (рис. 3, 1) і оковками піхов палаша (рис. 3, 2) та за аналогіями з іншими знахідками подібного типу, очевидно, мають болгарсько-візантійське походження й датуються IX – першою половиною X ст. Інша шабля, яка збереглася повністю, а також перехрестя були опубліковані нещодавно. Вони були також знайдені в Чернівецькій області. Шабля має довжину 81,5 см, найбільша ширина клинка – 5 см (рис. 4, 1). Перехрестя, яке також повністю збереглося, має висоту 3 см, довжину – 7,8 см (рис. 4, 2).

Важливою для хронологічної та етнічної ідентифікації вищезгаданих типів клинкової зброї є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів їхніх наверхів. Навершя візантійських мечів вищевказаного типу, як свідчать дані археологічних знахідок, ймовірно, мали різну коротку циліндричну нижню частину та були виготовлені у складному стилі, техніці й відрізнялися естетизмом та геометричністю, аніж наверхів шабель. Останні мали переважно видовжену нижню частину. Вищевказані твердження дозволили дослідникам висловити думку про те, що подібні шаблі, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар, мали значний вплив з боку мілітарної культури Візантійської імперії. Конструктивні елементи подібних шабель знаходять свої аналоги серед знахідок клинкової зброї у Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом наверхів та абсолютно різним типом перехрестя. За класифікацією історика У. Кочкарова виділено 8 типів шабель, які походять з Передкавказзя та є важливими індикаторами у вивченні формування клинкової зброї у війську Першої Болгарської держави, Хазарського каганату та Візантійської імперії¹⁵. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді наверхів, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною. Але початку IX ст. подібні шаблі почали масово поширюватися територією Карпато-Дунайського регіону і, найбільш імовірно, побутували вони і у Візантії та Хазарському каганаті.

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави, відзначимо, що вони схожі за зовнішніми ознаками, але виглядають архаїчнішими. Навершя подібних шабель відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин. Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II (підтип Б) – зігнуті перехрестя з шароподібними закінченнями (тип ІБ за А. Кірпи́чником). Відмінності між перехрестями “болгарських шабель” та передкавказькими полягають у тому, що

вони є незігнутими, – як сама циліндрична основа, так додаткові шароподібні елементи. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозмінення були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначенням функціонально-видової приналежності зброї як шабля. Клинок так званих “болгарських шабель” є прямим. А отже, постає питання, чи дійсно можна зарахувати шаблі з Передкавказзя і Приазов'я до клинкової зброї типу “*μάχαира*” чи “*παρασίηριον*”? На нашу думку, шаблі та палаші з вищевказаних територій варто розглядати як такі, які відобразили першопочатковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX – початку X ст. вони вже поступово еволюціонують та відомі на багатьох пам'ятках Європи. Варто відзначити при цьому те, що впродовж IX ст. шаблі різних типів з Передкавказзя та Приазов'я поширилися по території як Хазарського каганату, так і на суміжних теренах, і що важливо, поширилися у західному напрямку та, найбільш імовірно, на території, які перебували під владою Візантії.

Отже, епоха кінця IX – першої половини X ст. була важливим етапом формування військової культури в середньовічному населенні Середнього Подністров'я. Можна стверджувати, що археологічні знахідки клинкової зброї, зокрема шаблі з прямим клинком так званого “болгарського типу”, виявлені в означеному регіоні, належать до часу військових впливів Першої Болгарської держави і відомі як “*μάχαира*” чи “*παρασίηριον*” візантійських джерел. Останні були досить ефективними в бою та використовувалися включно до XI ст. В будь-якому разі знахідки подібного типу дозволяють з інших позицій поглянути на історію середньовічного населення Середнього Подністров'я та віддзеркалюють складні військово-політичні процеси, які відбувалися в означеному регіоні в IX – першій половині X ст.

¹ Koledarov, P., *Politicheska geografiya na sredno-vekovnata bylgarska drzhava. Chast I. Ot 681 do 1018 g.*, Sofiya, 1979, p. 20-21.

² Yotov, V., *Ranniye sabli (VIII-X vv.) na Nizhnem Dunaye*, Samara, 2010, p. 217-225.

³ Petrov, M., Khrisimov, N., *Ednoostrite klinovi oruzhiya ot teritoriyata na Bylgariya i vizantiyskata voenna traditsiya*, in: Dobrudzha, 2015, Vyp. 30, p. 337-358.

⁴ Baranov, G., *Nakhodki rannesrednevekovnykh sabel' "bolgarskogo tipa" v bassejne verkhnego i srednego techeniya Dnestra (k voprosu o vizantiyskoy voinskoy traditsii v Vostochnoy Evrope)*, in: *Materialy po Arkheologii i Istorii*

Antichnogo i Srednevekovogo Kryma, Nizhnevartovsk, 2016, Выр. 8, p. 76-92.

⁵ Rejholcová, M., *Pohrebisko v Čakajovciach (9-12 storočie)*. Katalog, Nitra, 1995, p. 204.

⁶ Kalinichenko, V., Pyvovarov, S., *Shabli VIII-IX st. z pryatym klynkom z Pivnichno-Zakhidnoho Peredkavkazya ta Karpat-Dunays'koho rehionu: aspekty vzayemovplyviv*, in: *Materialy VI Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi "Arkeolohiya & Fortyfikatsiya Ukrayiny"*, Kam'yanets-Podil's'kyi, 2016, p. 101-105; Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., *Navershya rukiv'ya seredn'ovichnoyi klynkovoyi zbroyi z Rukhotyn's'koho horodyshcha (uroch. Kormeshty)*, in: *Tezy III Mizhnarodnoyi naukovy konferentsiyi "Pam'yatky Tustani v konteksti osvoyennya Karpat u doistorychnu dobu ta v seredn'ovichchi: problemy ikh zberezhenya ta vykorystannya"*, L'viv, 2016, p. 34-36.

⁷ Koliass, T., *Vizantii?ski oruzhiya*, Veliko Turnovo, 2012, p. 154-181.

⁸ *Taktika L'va, Sankt-Peterburg*, 2012, p. 10 V:5.

⁹ Yotov, V., *Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania*, in: *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 2011, VIII, p. 35-45.

¹⁰ Petrov, M., Khrisimov, N., *Ednoostrite klinovi oruzhiya ot teritoriyata na Bylgariya i vizantiyskata voenna traditsiya*, p. 337-358.

¹¹ Galuška, L., *Slované doteky předků. O živote na Morave 6.-10. století*, Brno, 2004, s. 135.

¹² Artamonov, M., *Istoriya khazar*, Leningrad, 1962, p. 324-334; Kalinichenko, V., *Kompleks ozbroynennya dunays'kykh bolhar pershoi polovyny IX st.: khazars'kyi slid*, in: *Pytannya starodavn'oyi ta seredn'ovichnoyi istoriyi, arkeolohiyi i etnolohiyi: Zbirnyk naukovykh prats'*, Vyzhnytsya, 2016, T. 1(41), p. 69-92.

¹³ Baranov, G., *Bolgaro-vizantiyskoye navershiye rukoyati sabli s territorii Severo-Vostochnogo Prichernomor'ya in: Materialy po Arkeologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Kryma, Sevastopol'*, 2014, Выр. 6, p. 84-92.

¹⁴ Yotov, V., *Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania*, p. 35-45.

¹⁵ Kochkarov, U., *Vooruzheniye voinov Severo-Zapadnogo Predkavkazy VII-XIV vv. (oruzhiye blizhnego boya)*, Moskva, 2008, p. 176.

лителя протиставити процесам денационалізації й деїудаїзації асимільованого єврейства власну стратегію подолання кризи ідентичності. Маркс не виключав поглиблення процесів емансипації євреїв за умови демократичної держави, але якщо вона не претендуватиме на статус національної. У публікації здійснено припущення, що "єврейський антисемітизм" у теорії Маркса було спрямовано на викриття етнонаціоналізму буржуазного суспільства, що загрожував євреям антисемітизмом. Відтепер, на думку Маркса, революційна місія у справі остаточного звільнення євреїв від феодальних забобонів покладалася на "пролетаріат", який подібно до євреїв не мав національності, а отже, за умови посилення суспільного антисемітизму, міг бути політичним запобіжником у процесах збереження ідентичності євреїв.

Ключові слова: єврейський антисемітизм, криза єврейської ідентичності, К. Маркс, емансипація, євреї.

O. BEZAROV
(Chernivtsi)

"JEWISH ANTISEMITISM" OF KARL MARX

The concept of "Jewish antisemitism" adduced a strong feelings of an abnegation of Jewish national characteristics, arising from a protracted nature of an identity crisis on condition of Jews' assimilation.

After the French Revolution the problem of national identity each of the European Jews solved on an individual basis and chose the relevant for this strategy. Marxism was gaining popularity especially on "Jewish street" of traditional Eastern European town with its' religious ideals concerning social justice and the constant expectation of Jewish pogroms.

It was not easy for K. Marx to get rid of his deep Jewish roots, because he came from the rabbinical lineage. The crisis of identity of the young Marx was in his ridicule of those who at least once reminded him of his ancestry. Obviously, Marx was selecting "Jewish antisemitism" as the individual strategy for overcoming the crisis of identity and it was the most convenient means of self-defense, especially under pressure of the newborn German nationalism, the first victims of which were G. Heine and L. Boerne. Instead, a prognostic of classical Marxism M. Hess, who in the early 1840's converted the young F. Engels to communism, has never denied his Jewish roots and emphasized the impossibility of assimilation changes for the Jews on national basis. Marx reacted with suspicion to the prophecy of "late" Hess on the possibility of Jewish nationalism (Zionism). However, Marx was conscious of the danger of Jews' failed assimilation that would threatened to the victims of the national tragedy. This forced him to react by own strategy to overcome "Judaea" in his rationalistic doctrine. Talented compilation of disparate contemporary ideas of socialist and communist

УДК 929 Маркс : 323.12 (=411.16)

© Олександр БЕЗАРОВ
(Чернівці)

"ЄВРЕЙСЬКИЙ АНТИСЕМІТИЗМ" КАРЛА МАРКСА

У статті викладено результати теоретичного дослідження проблеми "антисемітизму" К. Маркса. Аналіз наукової літератури засвідчив, що використання поняття "єврейський антисемітизм" є перспективним для визначення та системного вивчення кризи ідентичності євреїв у XIX столітті. "Єврейський антисемітизм" К. Маркса розглядається автором статті як удаваний антисемітизм, який виявився спробою видатного соціального мис-

movements in the new revelation "The Communist Manifesto" appeared. The author has allowed it to curb its concern on the national identity in the field of social myth therapy. An important aspect is the affective component of Marxism: the pathos of hatred and revenge to "bourgeois", which included those Jews who were well-known to Marx, as he was completely a bourgeois thinker. Perhaps because he not only transformed the "bourgeois" on the object of impassioned hatred, but also gave him a proportion of world historical figure.

Responding to B. Bauer's accusations concerning "the Jewish emancipation which does not apply Germans", Marx, exposed the Jewish character of bourgeois society in his article "On the Jewish Question" in 1843, which has led some researchers to suspect its' author of the most influential social and political doctrine in the Jewish anti-Semitism. In contrast his anti-capitalism was aimed at critics of "Jewish self-interest of civil society", primarily which, in the opinion of Marx were guilty Christians which "Jewish nationality to nationality merchant." So his ostensive "anti-Semitism" was an attempt to neutralize accusations by real anti-Semitism. In his controversial model the Jewish Question solving Marx opposed the ethnoconfessional factor of estates-hierarchical caste society the principle of civil society in which the emancipation of the Jews became necessary precondition of total emancipation. Thus, the Marx's "Jewish antisemitism" became a demonstration of assimilated Jew's gelid rationality which was opposed to German's empirical ethnicity. It was a testing of revolutionary metaphysics in class struggle, an attempt to avert the threat of ethnic nationalism that matured in the womb of bourgeois society, which Marx had planned to destroy by the forces of cosmopolitan proletariat and, therefore, to deprive the favorite image of "Jewish mercantilism" among all anti-Semites. He renewed the educational traditions of secularization the political life and encouraged to deep the processes of the Jews' emancipation that were started in the late eighteenth century. But now the mission of the Jews' liberation from feudal prejudices attributed not to the bourgeoisie, which discredited itself by exceptional emphasis to Jews' anthropology but to the "proletariat" which like the Jews, according to Marx, deprived own ethnicity for the sake of social revolutionary.

Key words: Jewish anti-Semitism, Jewish identity crisis, K. Marx, emancipation, Jews.

Постановка наукової проблеми та її значення. "Єврейський антисемітизм" (єврейська самонависть) – поняття, що було запроваджено у науковий обіг німецьким філософом Т. Лессінгом¹, яке відображає гостре відчуття самозаперечення національних якостей особистості єврея, що виникає внаслідок тривалої кризи ідентичності за умови асиміляції євреїв.

Парадоксальним є те, що антисеміт – це людина, котра побоюється не євреїв, але себе, адже, на думку французького філософа Ж.-П. Сартра, вона уникає власної совісті та своїх інстинктів, свободи та відповідальності, самотності та змін, суспільства та світу². Відповідно, єврейський антисеміт наляканий своєю новою ідентичністю, що приписується йому неєврейським оточенням, але за умови ухвалення політичного рішення про емансипацію євреїв, що вимагає секуляризації (деїудаїзації) їхньої суспільної свідомості. Натомість подолати у собі національні особливості не вдається, адже антисеміти завжди нагадують єврею про його приховану сутність, а тому, він має викрити свою єврейськість ще до того, аніж це вчинять інші. Найкращим об'єктом для такого викриття є інші євреї, стосовно яких і спрямовується ненависть єврейських антисемітів, які обрали відповідну тактику подолання своєї маргінальної природи.

Отже, Просвітництво врятувало євреїв як людей, але знищило їх як євреїв³. Після Великої французької революції єврей міг стати французом, але за умови, що він доведе свій громадянський патріотизм. Секуляризоване європейське суспільство XIX ст., яке було просякнуте ідеалами Просвітництва, закликала відкинути традиційну віру заради нового культу – культу Розуму. Відповідно, "соціокультурна" деїудаїзація євреїв зумовила проблему їх відчуження, адже відтепер вони дивилися на іудаїзм крізь призму просвітницької ідеології. З'явилися ті, хто ненавидів своє єврейське минуле, яке не вдалося змінити навіть тоді, коли прихильники єврейського Просвітництва (Гаскалі) підкреслювали політичну значущість асиміляції заради емансипації. Коли їм здавалося, що компроміс було начебто знайдено, антисемітизм "повернув" євреям їхнє національне минуле, а отже, посилював у них страх і відчай з приводу соціального майбутнього. Відтепер проблему національної ідентичності кожен з євреїв розв'язував індивідуально та обирав для цього відповідні стратегії. Очевидно, що марксизм був першою, але далеко не останньою стратегією подолання кризи ідентичності європейських євреїв⁴.

Але чи був К. Маркс єврейським антисемітом? Чи вдалося йому особисто викрити свою єврейськість в означеному вище сенсі? На жаль, відповідей на ці непрості запитання (як власне й самих запитань) ми не знайшли на сторінках авторитетного довідника, в якому

грунтовно проаналізовано роль світового єврейства в історичних процесах буремного ХХ століття⁵. Дивно, але автори цього поважного видання не знайшли кілька сторінок хоча б для розлогої біографічної довідки про новоевропейського мислителя єврейського походження – Карла Маркса, соціально-політичне вчення якого визначало історичні долі багатьох європейських народів упродовж усього ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень. Одним із перших, хто звернув свою увагу на проблеми антисемітизму у творчості К. Маркса, був відомий російський філософ С. М. Булгаков, котрий ще на початку ХХ ст. зазначав про його “релігійний антисемітизм”⁶. У середині ХХ ст. з’явилося дослідження В. Зотова, в якому його автор спробував проаналізувати “глибинну сутність марксизму та викрити його потаємні духовно-психологічні витoki”⁷. У центрі авторської уваги виявився “надзвичайно цікавий психологічний феномен”, коли Маркс у своєму повстанні проти капіталізму виступив також і проти “єврейського духу”, яким був просякнтий капіталізм⁸. Незважаючи на деяку упередженість В. Зотова в оцінках наукової спадщини видатного мислителя, певну політичну ангажованість в аналізі “духовно-психологічних витоків марксизму”, запитання, що були ним сформульовані стосовно “єврейської особистості Маркса”⁹, натомість залишаються, на наш погляд, актуальними й дотепер. Наприклад, сучасний англійський біограф Маркса Ф. Він, котрий вважав, що засновник марксизму ніколи не заперечував свого єврейського коріння, хоча й намагався не надавати цьому фактові особливого значення¹⁰, визнавав, натомість, що “парадокс, іронія та суперечливість були живим духом доробку Маркса, вони ж визначали усе його життя”¹¹. Не далеким від істини був відомий історик антисемітизму Л. Поляков, котрий так охарактеризував “єврейський антисемітизм” Маркса: “Ототожнюючи іудаїзм із суспільством і магічним чином перетворюючи усіх євреїв на людей, які вміють робити гроші, цей розорений єврей, котрого навернули у християнство у віці семи років, міг не усвідомлено спробувати дистанціюватися від іудаїзму, отримати сертифікат своєї неналежності до єврейства – алібі, на яке особливо в ту епоху марно сподівалися його одноплеменники”¹². На думку сучасного американського історика Ю. Сльозкіна, єврейське

питання було не просто запитанням, яке християни ставили перед євреями, але й запитанням, що ставили перед собою євреї, котрі зверталися до себе та свого єврейства. “Подібно до інших нових інтелігенцій, які не мали свого власного національного канону або національної держави, ‘освіченні’ євреї могли розповісти чимало апокаліптичних речей про своє національне минуле”¹³. Очевидно, що Маркс був одним із них, адже подібно до З. Фрейда, він поставав у ролі месії у тому сенсі, що перебував поза своїм часом та поза власним вченням і який “вбив свого єврейського батька”, аби заснувати нову релігію зі своїми храмами та святим письмом¹⁴.

Виклад основного матеріалу. Карлу Марксу було нелегко позбутися свого глибокого єврейського коріння, адже його батько, Гірш Мордехай, був сином трирського рабина Меєра Галеві, ім’я якого шанувалося єврейською общиною старовинного мозельського міста, а мати була дочкою голландського рабина. Г. Маркс був першим членом родини, котрий розірвав традиції свого рабинського роду й надавав перевагу світській кар’єрі емансипованого юриста синагогальному служінню. Його брат Самуїл залишився вірним традиціям і посів невдовзі місце свого батька ставши головним рабином Триру. Мати Г. Маркса також походила із стародавнього рабинського роду, яскравими представниками якого були трирський рабин Арон Бен Мозе зі Львова і Меїр Каценелленбоген із Падуї. Незабаром, після народження Карла, його батько, “атеїст і прихильник французьких енциклопедистів”, вирішив хреститися сам і хрестити свою сім’ю за лютеранським обрядом¹⁵. Згодом молодий Маркс закінчив місцеву гімназію й вступив до Боннського університету на юридичний факультет, але особливої зацікавленості у навчанні він не виявляв. У християнському середовищі гімназичних та університетських товаришів Карл не знайшов жодного друга, але заручення із двадцятидворічною красунею Ж. фон Вестфален частково компенсувало патологічне честолюбство вісімнадцятирічного Маркса¹⁶.

Криза ідентичності у молодого Маркса виявилася в його глузуванні з тих, хто хоч би якось нагадував йому про його походження. Зокрема, впливовий лідер робітничого руху Німеччини Ф. Лассаль, котрого Маркс поза очі обзивав “жидом” та “єврейським негром”¹⁷, прагнув натомість підтримувати з останнім

дружні стосунки, неодноразово надавав йому матеріальну допомогу, незважаючи на певні ідеологічні розбіжності між ними. Після трагічної загибелі Ф. Лассала, Маркс у листі до Ф. Енгельса з цього приводу глушливо зазначав: “Важко повірити, що ця галаслива, збуджена й пронирилива людина тепер здохла й змушена назавжди заткнути свою горлянку”¹⁸. Але ситуація ускладнювалася особливо тоді, коли Марксу, під впливом національних особливостей його характеру, необхідно було з подвійною енергією доводити собі та іншим, що він уже не є євреєм, що, у свою чергу, посилювало його негативну ідентичність, загострювало внутрішню боротьбу. На думку відомого німецького соціолога В. Зомбарта, головними рисами Маркса були ненависть і мстивість до ворогів, заздрість і ревності щодо суперників, уперта жага влади над послідовниками, глибоке презирство щодо людини взагалі¹⁹.

Очевидно, що обираючи індивідуальну стратегію подолання кризи ідентичності, “єврейський антисемітизм” для Маркса виявився найбільш зручним засобом самозахисту, особливо під тиском новонародженого німецького націоналізму, першими жертвами якого стали Г. Гейне та Л. Берне.

Видатний німецький поет Г. Гейне, котрий хрестився для того, аби тільки “влаштуватися”, постійно гриз себе за це і намагався виправдатися. У листі до свого товариша Гейне писав, що “ледь я хрестився, мене сварять як єврея..., мене відтоді ненавидять однаково євреї та християни; каюся, що хрестився: мені від цього не лише не стало краще жити, але навпаки, відтоді в мене немає нічого, крім неприємностей та нещастя”²⁰. Більш категоричним у своєму ставленні до власного єврейства виявився відомий публіцист з єврейського гетто у Франкфурті-на-Майні Л. Берне, котрий навіть після свого хрещення не відчував себе німцем. Адже саме німці нагадували Берне про його єврейське походження: “Вони (німці. – *Авт.*) начебто у зачаклованому колі, не можуть звідти вийти. Але я знаю причину цього злого чаклунства”²¹. Усвідомлення німцями того, що вони не євреї, сприяє їхній поблажливості стосовно нелегкої єврейської долі. Проте, міркував Берне, “незаслужене щастя бути німцем і євреєм водночас” дозволяє німецьким євреям бути витонченими поціновувачами справжньої свободи, адже на протиположності євреї знають, що таке раб-

ство, але не відчувають власної батьківщини. Отже, свобода для євреїв не може бути замкненою у задушливій атмосфері “єврейського кварталу”, відтоді як “я припинив бути рабом громадян, а тому не бажаю відтепер жодного рабства; я хочу бути абсолютно вільним”²².

Буття єврея за походженням, котрий не захотів залишатися євреєм, визначало його особисту драму. Наприклад, усі спроби здійснити омріяну Берне єврейську свободу у німецькому оточенні обернулися для Лассала відвертим прусським шовінізмом. Ще у п’ятнадцятирічному віці майбутній засновник німецької соціал-демократії відчував огиду з приводу гнаних євреїв Дамаску, які, на його думку, “не заслужили кращої долі, адже народжені для рабства”²³. Було очевидним, що для ефективного подолання болісної кризи ідентичності євреїв навіть за умови позитивного розв’язання єврейського питання, необхідними засобами мають стати індивідуальні стратегії “національного порятунку”. У душі та серці євреїв немає точки рівноваги, зазначав з цього приводу Берне, але є справедливість і любов відповідно. “Євреї спотикаються й падають за повільного руху, кожний новий крок віддаляє їх усе більше від цілі, кожний новий досвід робить їх недосвідченими, кожне явище для них є новим, і кожного ранку вони прокидаються так, немовби тільки що народилися”²⁴.

Натомість провісник класичного марксизму М. Гесс, котрий на початку 1840-х рр. повернувшись молодого Ф. Енгельса у комунізм, ніколи не зрікався свого єврейства і підкреслював неможливість асиміляційних перетворень для єврея на національному ґрунті. “Марні ваші прагнення, – писав він у ‘Римі та Єрусалимі’, – ані філософське, ані географічне алібі не врятує вас. Змінійте скільки завгодно свої імена, звички, традиції, одягу та релігію, – ваше інкогніто буде викрито й ви для усіх будете лише євреями. Євреями тому, що єврейський народ не є релігійною групою, але окремою нацією, особливою расою, і сучасний єврей, котрий відкидає свою належність до цієї національності, є не тільки апостатом, релігійним відступником, але й зрадником стосовно свого народу, племені й раси”²⁵.

Маркс із підозрою поставився до пророцтва “пізнього” Гесса з приводу самої можливості єврейського націоналізму (сіонізму). Водночас він усвідомлював небезпеку від невдалої асиміляції євреїв, яка загрожувала їм

жертвам національною трагедією. Це змусило Маркса відреагувати власною стратегією подолання єврейськості у своєму раціоналістичному віровченні. Талановита компіляція розрізнених ідей сучасних йому соціалістичних і комуністичних рухів у новому одкровенні “Комуністичного маніфесту” дозволила її автору приборкати свою занепокоєність з приводу власної національної ідентичності у царині соціальної міфотерапії. На думку відомого ідеолога французького анархо-синдикалізму Ж. Сореля, головна цінність марксизму для пролетарської революції полягала зовсім не у його суперечливих раціоналістичних конструкціях, але у соціальному міфі класової боротьби, в якій на пролетаріат покладалася героїчна місія вирішальної битви²⁶. Важливою є афективна сторона марксизму, пафос ненависті й помсти “буржуа”, до яких належали ті з євреїв, яких Маркс добре знав, адже був цілковито буржуазним мислителем. Можливо тому, він не тільки перетворив “буржуа” на об’єкт пристрасної ненависті, але й надав йому пропорції світової історичної фігури. “Не можна любити гноблених, не відкидаючи гнобителів, любити пролетаріат без ненависті до буржуазії. Маркс любить пролетаріат, тобто ненавидить буржуа”²⁷.

Отже, “антибуржуазність” Маркса живилася не з його “закоханості” в історичну місію пролетаріату, але з власної самоненависті як єврейського діяча. Тому соціальний міф про визвольну місію пролетарської революції із такою легкістю перетворювався на релігійний міф, а революційні синдикати на чернецькі ордени²⁸. Природним було й те, що власне марксизм набув популярності саме на “єврейській вулиці” східноєвропейського містечка з його релігійними ідеалами про соціальну справедливість та постійним очікуванням єврейського погрому. Російсько-єврейський учасник народницького руху Л. Штернберг доволі високо оцінив міфотерапевтичну функцію марксизму як ефективне щеплення від антисемітизму. Зокрема, він зазначав, що Маркс уособлював у собі всі суперечливі риси генія теоретичного, майже математичного мислення, буремного темпераменту фанатичного борця та історичного відчуття справжнього провидця, екзегетика вчення й соціального передбачення якого, за розмірами, не поступається усім томам Талмуда²⁹.

Не дивно, що комуністичне віровчення Маркса незабаром обернулося проти нього,

адже, “якщо Євангеліє Христа було одкровенням любові, то ‘євангеліє’ Маркса стало одкровенням ненависті”³⁰. У “Новій Рейнській газеті”, яку Маркс очолював наприкінці революційного 1848 р., його улюбленим кореспондентом був Е. Теллеринг, котрий писав йому з Відня: “Те, що ви називаєте буржуазним, представлене тут євреями, котрі заволоділи демократичними важелями управління. Але цей іудаїзм у десять разів є гіршим за західну буржуазію... Якщо ми переможемо, то єврейська чорнота, чий підступні махінації повністю дискредитують демократію в очах народу, як завжди опиняться у вигравші й змусять нас відчутти усі нищості буржуазного режиму...”³¹. Після поразки революції Е. Теллеринг спробував потрапити на службу до пруського уряду. Заради публічного каяття у 1850 р. він оприлюднив антикомуністичну брошуру під назвою “Авангард майбутньої німецької диктатури Маркса та Енгельса”, в якій писав: “Майбутній німецький диктатор Маркс єврей. Немає більш безжальних месників, ніж євреї. У 1848 р. я примусив його виступити проти євреїв у газеті. Кусаючи губи, він зробив це, адже інші його співробітники також виступали проти євреїв. Тепер його серце прагне помститися...”³². Але, як виявилось, подібні закиди на адресу Маркса з приводу його моральних чеснот були лише першим камінням.

На початку 1870-х рр. російський анархіст М. О. Бакунін був здивований буржуазним характером політичної діяльності видатного критика капіталізму. Зокрема, Бакунін писав: “Сам єврей, він має навколо себе, як у Лондоні, так і у Франції, а особливо у Німеччині, цілу купу жидків, більш-менш інтелігентних, які інтригують та совають скрізь, – спекулянтів, торгових або банківських агентів, белетристів, політиканів, газетярів усіх напрямів та відтінків, котрі стоять однією ногою у банківському світі, другою у соціалістичному русі й сидять на німецькій щоденній пресі – вони захопили у свої руки усі газети... Уявіть, якою нудотною має бути подібна література”³³. “Так ось, – роздратовано зауважував Бакунін, – увесь цей єврейський світ, що утворює експлуататорську секту, народ-кровопивцю, що організований не лише понад усіма державними кордонами, але й понад усіма політичними розбіжностями, – цей єврейський світ нині здебільшого служить, з одного боку, Марксу, а з другого – Ротшильду. Я переконаний, що,

з одного боку, Ротшильди цінують заслуги Маркса, а з другого – Маркс відчуває інстинктивний потяг і глибоку повагу до Ротшильдів³⁴. Антисемітизм Бакуніна та його особисте неприйняття Маркса як людини, очевидно, були спровокованими останнім, котрий безпідставно звинуватив відомого революціонера у шпигунстві на користь російського уряду³⁵. Особистий конфлікт між двома впливовими постатями революційного руху змусив одного із них шукати пояснення причин цього конфлікту в національних особливостях походження кожного з них³⁶. “Маркс, – писав Бакунін, – дивна річ для доволі розумної та самовідданої людини, яка може бути пояснена лише його вихованням як науковця та німецького белетриста, але особливо його дратівливою природою єврея – Маркс надзвичайно пихатий і пихатий до непристойності і до безумства. Якщо хтось мав нещастя зачепити його найневинним у світі чином у цій хворобливій писі, завжди образливим і завжди дратівливим, він стає непримиренним ворогом; і тоді він вважає будь-які засоби як належні, але насправді застосовує найганебні, найнепристойні з них, аби принизити його в очах громадської думки. Зло – у прагненні до влади, у любові до правління, у жазі до авторитету. І Маркс глибоко уражений цим злом”³⁷.

Натомість, на думку С. М. Булгакова, для знайомства із творчістю Маркса та судження про нього найкращим матеріалом є той, що стосується періоду, коли Маркс ще не був власне марксистом³⁸. Зокрема, у своєму листі до редактора “Німецько-французького щорічника” А. Руге у березні 1843 р. Маркс із Кельна писав: “До мене тільки що заходив голова місцевої єврейської громади, котрий просив мене замовити слово за євреїв у ландтазі, і я збираюся це зробити. Як би я погано не ставився до єврейської віри, точка зору Бауера здається мені надто абстрактною...”³⁹. Отже, стаття “До єврейського питання”, яка була написана Марксом до кінця того ж року, є не лише важливим доробком класичного марксизму, але й спробою молодого Маркса сформулювати своє ставлення до власного єврейства.

Приводом для написання статті був виступ маловідомого тоді філософа і товариша Маркса Б. Бауера, котрий у своїй статті “Про здатність сучасних євреїв і християн бути вільними” запевняв, що єврейське питання може бути розв’язаним у такий спосіб, за яко-

го німці та євреї стануть вільними людьми, але для цього вони мають “змінити свою сутність”⁴⁰. Бауер взагалі поставив питання руба: “Чому німець має перейматися звільненням єврея, якщо єврей не переймається звільненням німця?”⁴¹. Запитання виявилось доволі незручним для відповіді, адже було очевидним, що Бауер прагнув викрити релігійні властивості єврея, який зажадав емансипації у християнській державі та оцінити ризики від такої емансипації для німців. Маркс, натомість, вдало маневруючи у своїх відповідях на закиди Бауера, приховав у тумані гегелівської фразеології суперечливість єврейського питання, адже було зрозумілим, що криза ідентичності німецьких євреїв посилюватиметься навіть за умови поглиблення їхньої політичної емансипації. Власне на цьому зосереджував свою увагу у 1844 р. ще один філософський соратник Маркса М. Штірнер, коли зазначав, що ті з євреїв, які отримали рівноправність, не стають кращими, бо вони лише отримують пільги, але залишаються євреями⁴². Для того, щоб уникнути гостроти штірнерівського формулювання єврейського питання, Маркс вирішив винести його сутність за дужки та зосередитися на зовнішніх обставинах, тобто поставити це питання у площину соціалістичних сентенцій. Він із особливою несамовитістю викривав тогочасне суспільство, адже, на його думку, воно було виключно єврейським, зганьблене грошима. Змінити “хімеричну національність єврея як національність купця, взагалі грошовитої людини”⁴³ можна лише у спосіб такої організації суспільства, яка б спростила власне передумови гендлярства, а отже, зробила б “єврея неможливим”⁴⁴. Різко критикуючи сучасний йому соціальний світоустрій, Маркс вважав, що євреї, котрих він знав на прикладі кількох буржуа, також були гідні такої критики, адже буржуазне суспільство він ототожнював з іудаїзмом. “Ми знаходимо в єврействі вияв загального сучасного антисоціального елемента, що доведений до теперішнього свого історичного розвитку, в якому євреї взяли, в цьому дурному напрямку, пристрасну участь; цей елемент досяг того високого ступеня розвитку, на якому він із необхідністю має занепасти”⁴⁵. Антикапіталізм Маркса та його критика буржуазного суспільства, що мала на меті викриття “єврейського характеру” власне буржуазних відносин, змусили його визнати “єврейський егоїзм громадянського

суспільства”, в якому, натомість, були винні християни⁴⁶.

Удаваний (симулятивний) антисемітизм Маркса, на наш погляд, був не більше ніж спробою нейтралізувати закиди з боку справжнього антисемітизму, що поставав в ідеях романтичного націоналізму М. Штірнера або расової антропології П.-Ж. Прудона⁴⁷. Усі прагнення Маркса приховати власну кризу ідентичності у “крижаній розсудливості” стосовно єврейського питання⁴⁸, зрештою, застигли в ідейній бронзі епічної боротьби пролетаріату у справі практичного звільнення людства від релігії. Атеїзм у такий спосіб дозволив асимільованому єврейству уникнути принизливої необхідності доводити свою національну ідентичність у соціальному просторі “будь-якої емансипації, що повертала людині людські відносини”⁴⁹. Щоправда, в особистому просторі напруженість залишалася, оскільки співіснування удаваного та реального антисемітизму створило ситуацію ненависті, в якій опинився і сам Маркс. Якщо діяльність євреїв, стосовно яких він намагався психологічно дистанціюватися, породжувала цілісний, але ілюзорний образ власного “Я-антисеміта” Маркса, то реальний антисемітизм змусив його реагувати на таку діяльність, що вочевидь зумовлювало, як нам видається, стійкий комплекс ненависті Маркса стосовно тих, хто викривав симулятивний характер його єврейського антисемітизму.

Отже, Маркс не був антисемітом у звичному сенсі цього поняття. У своїй формальній соціології єврейського питання Маркс настільки розчинив проблему ідентичності євреїв, що єврейська релігійність перетворилася на “політеїзм множинних потреб”, а власне “антисоціальність” євреїв сягнула своєї кульмінації у християнській державі⁵⁰. Незважаючи на суперечливість (яку він дотепно виправдував діалектикою) критичного осмислення єврейського питання, Маркс, натомість, вдало протиставив етноконфесійному чиннику станovo-ієрархічного суспільства принцип громадянського демократичного суспільства, в якому, на його думку, емансипація євреїв стає необхідною передумовою емансипації усіх. Отже, він спростив єврейське питання завдяки деїудаїзації і денационалізації конкретного єврея і проголосив стратегію подолання кризи ідентичності єврея як політичну боротьбу за ідеали абстрактної людини, котра змушує демократичну державу гарантувати її

громадянські права і свободи, як докорінної передумови існування такої держави. Маркс повернувся у такий спосіб до ідей раннього Просвітництва (Б. Спіноза), але відвернувся від філософії Гегеля, котрий писав, що “нескінченний дух не знайде собі місця у схованках єврейської душі...”⁵¹. “Єврейський антисемітизм” Маркса ставав демонстрацією крижаної раціональності асимільованого єврея, що протистояла емпіричній національності німця, спробою відвернути загрозу етнонаціоналізму, що визрівала в надрах буржуазного суспільства, яке він запланував знищити силами космополітичного пролетаріату, а отже назавжди позбавити антисемітів їх улюбленого образу “єврейського гендлярства”. Він поновив просвітницькі традиції секуляризації політичного життя і закликав поглибити процеси емансипації євреїв, що були розпочаті наприкінці XVIII ст., але відтепер місія звільнення євреїв від феодальних забобонів покладалася не на буржуазію, яка дискредитувала себе надто прискіпливою увагою до антропології євреїв, а на “пролетарів”, яких Маркс, подібно до євреїв, позбавляв національності заради їхньої революційної соціальності.

¹ Lessing, T., *Der Jüdische Selbsthass*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1930, 254 s.

² Sartr, J. P., *Razmyshlenia o evreiskom voprose*, in “Sartr, J. P., *Portret antisemita*, per. s fr. G. Notkina”, Sankt-Peterburg, Azbuka-klassika, 2006, s. 163.

³ Sartr, J. P., *Razmyshlenia o evreiskom voprose*, s.165.

⁴ Bezarov, O., *Ideologia Prosvitnytsva ta problema evreiskoy identychnosti v Evropi XIX stolittya*, “Evropsky filozoficky a historicky diskurs”, 2016, № 2.2, p. 10.

⁵ Barnavi, E., Fridlender, S., *Evrei i XX vek: Analiticheskiy slovar*, Pod obshchey redaktsiye T. A. Baskakovoy, per. s fr. T. A. Baskakovoy, A. N. Vasilkovoy, I. B. Itkina, A. G. Pazelskoy, Moskva, Tekst, Lehaim, 2004, 1021 s.

⁶ Bulgakov, S., *Karl Marks kak religiozniy tip (Iz etudov o religii chelovekobozhestva)*, “Voprosy ekonomiki”, 1990, №11, s.154.

⁷ Zotov, V.I., *Prorok kommunizma. K. Marks i duhovno-psihologicheskie istoki ego uchenia*, Praga, Novye Vekhi, 1944, s. 37.

⁸ Zotov, V.I., *Prorok kommunizma*, s. 45.

⁹ Zotov, V.I., *Prorok kommunizma*, s. 17.

¹⁰ Uin, F., *Karl Marks*, per. s angl. A. Yu. Shmanevskogo, Moskva, OOO Izdatelstvo AST, Moskva, 2003, s. 66.

¹¹ Uin, F., *Karl Marks*, s. 384.

¹² Polyakov, L., *Istoriya antisemitizma: epoha znaniy*, per. s fr. V. Lobanov, Ierusalim, Gesharim, 1998, s. 201.

¹³ Sleyzkin, Ju., *Era Merkuriya: evrei v sovremennom mire*, per s angl. S. B. Ilina, Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2007, s. 101.

¹⁴ Sleyzkin, Ju., *Era Merkuriya: evrei v sovremennom mire*, s.111.

¹⁵ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s. 20.

¹⁶ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s. 24.

¹⁷ Uin, F., *Karl Marks*, s. 67.

¹⁸ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s. 61.

¹⁹ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s. 48.

²⁰ Berlin, P. P., *Germaniya nakanune revolutsii 1848 g. Ocherki obschestvennoi zhizni i mysli v Germanii 30-h i 40-h gg. XIX stoletiya, Russkaya skoropечатnaya, Sankt-Peterburg, 1906*, s. 63.

²¹ Berne, L., *Parizhskie pisma. 1832 god*, in: "Berne, L., *Sochinenenia v 2-h t.*, per. s nem. P. Vainberg", Sankt-Peterburg, Izdanie N. P. Polyakova, 1869, T. 2, s. 133.

²² Berne, L., *Parizhskie pisma. 1832 god*, s. 134.

²³ Klassen, V. Ya., *Ferdinand Lassal. Ego zhizn, nauchnye trudy i obschestvennaya deyatelnost*, Moskva, Direkt-Media, 2014, s. 17-18.

²⁴ Berne, L., *V zaschitu evreev*, in: "Berne, L., *Sochinenenia v 2-h t.*, per. s nem. P. Vainberg", Sankt-Peterburg, Izdanie N. P. Polyakova, 1869, T. 1, s.191.

²⁵ Frenkel, Ye., *Prorochestvo i politika. Socialism, natsionalism i russkoe evreistvo, 1862-1917*, Pod obshchey redaktsiyey V. Levina, per. s angl. S. Ilin, Ierusalim, Moskva, Gesharim, Mosty kultury, 2008, s. 30-31.

²⁶ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s.11-13.

²⁷ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, per. s fr. V. M. Smirnova, Moskva Veche, AZ (Znatnov), 2008, s. 151.

²⁸ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s.12.

²⁹ Sleyzkin, Ju., *Era Merkuriya: evrei v sovremennom mire*, s. 127-128.

³⁰ Zotov, Vl., *Prorok kommunizma*, s. 54.

³¹ Polyakov, L., *Istoriya antisemitizma: epokha znaniy*, per. s fr., Ierusalim, Gesharim, 1998, s. 201.

³² Polyakov, L., *Istoriya antisemitizma: epokha znaniy*, per. s fr., Ierusalim, Gesharim, 1998, s. 201.

³³ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, s.135.

³⁴ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, s.136.

³⁵ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, s.146-147.

³⁶ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, s. 171.

³⁷ Bakunin, M. A., *Internatsional, Marks i evrei (Polemique contre les juifs)*, s. 152-153.

³⁸ Bulgakov, S., *Karl Marks kak religiozniy tip (Iz etudov o religii chelovekobozhestva)*, s. 155.

³⁹ Uin, F., *Karl Marks*, s. 69.

⁴⁰ Berlin, P. P., *Germaniya nakanune revolutsii 1848 g.*, s. 62.

⁴¹ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, Moskva, Russkaya Pravda, 2006, s. 3.

⁴² Shtirner, M., *Edinstvennyy i ego sobstvennost*, per. s nem., Sankt-Peterburg, Azbuka, 2001, s. 202.

⁴³ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 29.

⁴⁴ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 26.

⁴⁵ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 27.

⁴⁶ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 28-29.

⁴⁷ Polyakov, L., *Istoriya antisemitizma: epokha znaniy*, s.177-179.

⁴⁸ Bulgakov, S., *Karl Marks kak religiozniy tip (Iz etudov o religii chelovekobozhestva)*, s.153.

⁴⁹ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 24.

⁵⁰ Marks, K., *K evreiskomu voprosu*, s. 27-28.

⁵¹ Polyakov, L., *Istoriya antisemitizma: epokha znaniy*, s. 73.

УДК: [94(498):321.727]“1930”

© Ігор ПІДДУБНИЙ
(Чернівці)

ЧЕРВЕНА РЕСТАВРАЦІЯ 1930 Р. В РУМУНІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТИ “UNIVERSUL”

В умовах економічної кризи в Румунії відбулося зміщення короля Мігая та зведення на трон його батька Кароля, раніше позбавленого права на отримання престолу. Вирішальним став період з 6 по 13 червня 1930 р. Процес вважався рядом політичних діячів порушенням конституції та супроводжувалася політичною кризою, наслідки якої ліквідовувалися впродовж кількох місяців. При цьому зміна влади була визнана країнами-союзницями Румунії і прийнята відповідним чином.

Ключові слова: Румунія, “червенева реставрація”, політична криза 1930 р., Кароль II, Ю.Маніу, Великий воєвода Алба Юлії.

I. PIDDUBNYI
(Chernivtsi)

JUNE RESTORATION OF 1930 IN ROMANIA IN THE “UNIVERSUL” NEWSPAPER COVERAGE

As a result of the rejection of the throne, Prince Carol made in December 1925, the government, the King and Parliament passed the decision on January 4, 1926 to abolish the Carol's right on succession to the throne. After Ferdinand I death, his young grandson Mihai came to power and the Regency council worked at him. This situation divided the political circles of Romania in the groups of Carol's supporters and opponents. The position of Carol's supporters were strengthened and with the advent of the national-tserenist government in 1928, and Prime Minister I. Maniu acted with the hope to return him to the throne. The conditions for Carol's return to the country appeared and they were implemented during the economic crisis and the crisis of government in May 1930. All necessary measures taken during June 6-8 allowed abolishing the act of January 4, 1926, and return the right of the royal family member to Prince Carol and returned him to the throne. The government headed by G.G. Mironescu was created to perform all tasks. Intensive talks and consultations on the establishment of the new government were held during June 8-13, the statements on domestic and foreign policy of Romania under the rule of Carol II were arranged. Carol's II coming to power created practically a new system of political relations, which changed the circle of people who were close to Carol II. At the same time, the new king was demanded the introduction of austerity measures and transition to a dictatorship form of government, but that was not implemented, due to the nature of the political system and lack of reasonable grounds for that step.

Key words: *Romania, June restoration, political crisis of 1930, Carol II, I. Maniu, the Great Voivode of Alba Iulia.*

У міжвоєнний період в Румунії відбулися заходи, що змінювали порядок успадкування престолу. Так, власне з ініціативи принца-спадкоємця Кароля у грудні 1925 р. було порушено питання про зміну успадкування престолу, яка привела до рішення про визначення наступником короля Фердинанда I його онука принца Мігая. Смерть короля у липні 1927 р. зробила можливим прихід до влади малолітнього короля, при якому правила Висока Регенція. Оскільки процес наступництва влади не задовольняв частину політичних сил Румунії та призвів до утворення прокарлістського та антикарлістського угруповань в політичному житті країни, впродовж 1928 – 1929 рр. велася діяльність, спрямована на повернення до влади принца Кароля. Практично реалізувати цей задум вдалося в умовах діяльності прокарлістського уряду націонал-цереїстів. Характерним було те, що фактично відбувся державний переворот, який визнали законним приходом до влади як в Румунії, так і в Європі, посилаючись на кризову ситуацію в країні, створену порушенням права успадкування престолу. Особливість усіх подій полягає у фактично непомітному для стороннього спостерігача процесі підготовки зміни правителя і одночасного добре зрозумілого вищим політичним колам. Цей акт не був спонтанним, але доволі добре підготовленим, хоча й не з зовсім очікуваним результатом для тих кіл, які його готували. Крім того, в результаті акту було виконано нові дії та внесено нові елементи до політичної системи Румунії, яких раніше не реалізовували у політичній системі і які не були внесені у конституційні акти. Саме це робить необхідним вивчати “червневу реставрацію” як фактор, що провокував політичну кризу, але не призвів до реального її розгортання.

Питання “червневої реставрації” неодноразово порушувалися румунськими істориками і отримували різноманітну оцінку. Так, у роботі Ф.Неделку події червневої реставрації є відправною точкою для історичної побудови й пояснення причин проголошення у 1938 р. королівської диктатури. Проте автор торкається подій, що відбувалися вже після сходження Кароля II на румунський трон, і аналізує перші дні після даного процесу. Правда,

він називає газету “Universul” однією з тих, що виступали проти політичних партій, фактично діючи під гаслом “Новий ритм, молоді люди, уряд персоналій поза партіями, а, якщо треба, то проти партій”¹.

Інший характер мають праці, що вийшли після 1989 р. Так, у роботі І.Скурту дається аналіз подій, пов’язаних зі скасуванням права принца Кароля на успадкування престолу, діяльності Високої Регенції та формування прокарлістського руху, як і подано сам процес реставрації та наступних дій². Відповідну главу вміщено і у праці французької дослідниці Л.Марку, яка розглядає прокарлістський рух включно з процесом реставрації³. Подібним чином підходить до проблеми і А.М. Стоєнеску, який вважає період 1930-1932 рр. часом, коли події червня 1930 р. завдали удару по конституції. Свою думку цей автор викладає у розділі, присвяченому королівській камарильї⁴.

Хоча події “червневої реставрації” і знайшли відображення в науковій літературі, все ж залишаються моменти, на які варто звернути увагу. Саме тому метою даної статті є висвітлення способів оприлюднення інформації, пов’язаної з поверненням престолу принцу Каролю Гогенцеллерну.

Прихід до влади нового короля не виглядав у травні-червні справою, вирішеною для загалу. Так, король Мігай I продовжував залишатися символом королівського дому, а Висока Регенція продовжувала свою діяльність. Зокрема, святкування 10 травня пройшли звично та під знаком короля Мігая I. Святкування Дня героя також відбулося за участю Мігая I, який 29 травня відвідав військовий музей у парку Кароля і від імені якого покладали квіти до меморіалів Першої світової війни у провінції. На зібранні у парку Кароля промовляли принц-регент Ніколає та генерал Росетті. Всі учасники зібрання взяли участь у відкритті залу з мармуровими плитами, на яких внесено імена героїв війни⁵. Майже непоміченою проходить у той час публікація про бажання грецьких монархістів повернути династію. У звичному для себе режимі працювали обидві палати парламенту, обговорюючи санітарний закон, закон про вибори, про використання спиртних напоїв⁶. Тривав у країні також тиждень дитини, що з огляду на вік короля та в пам’ять про померлого принца Мірчу також виглядало актуальним⁷. Відвідав король з поштом змагання

кінного спорту в м. Крайова 1 червня 1930 р., де після оголошення результатів офіцерів привітала принцеса Єлена⁸. Члени Високої Регенції також виконували свої представницькі функції.

Однак ситуація поступово змінювалася, зокрема, як видно з преси, уряд виглядав у критичному стані. Це було помітно з інформації про відставку генерала Чігоскі, відставку міністра фінансів Молдована, що демонструвало загальну слабкість уряду. Проте вже у травні ознаки кризи почали позначатися в парламенті, де відбувалися скандали. Станом на 5 червня в кулуарах велися бесіди про можливість повернення принца Кароля⁹. Уже 6 червня пообіднє засідання парламенту було фактично зірване, оскільки міністри вирушили до Президії міністрів, залишили залу і депутати. Причиною таких дій стала інформація про прибуття літаком у столицю Гатоскі і Думітреску, найближчих до принца Кароля осіб. Проте тільки о 2-й ночі вийшло повідомлення уряду про прибуття до столиці принца Кароля та його зустріч з принцем Ніколає і головою уряду Ю.Маніу.

Певна затримка принца не вплинула на діяльність вищих посадових осіб і впродовж ночі було вирішено ряд питань, що стосувалися діяльності уряду. Мали відбулись також наради з представниками політичних партій, хоча з боку націонал-лібералів (НЛП/В.Бретіану) було виявлено намір відстоювати позицію висловлену 4 січня 1926 р. Та попри це, на 3-тє дня було скликано засідання Законодавчого зібрання¹⁰. Саме тоді свою незгоду з діями уряду та парламенту висловили представники НЛП (В.Бретіану)¹¹.

У черговому випуску газета "*Universul*" докладно описувала дії політичних лідерів у парламенті, демонструючи протистояння на основі визначення майбутньої посади принца Кароля. Цю інформацію підтверджує також Н.Йорґа, який писав про боротьбу Ю.Маніу з череністами. Пояснював це тим, що Ю.Маніу виступав за призначення принца регентом, тоді як І.Мігалаке, В.Маджару бажали бачити принца королем. На цих же позиціях зстояли і лідери Народної партії, тоді як Н.Йорґа критикував ситуацію. Ситуацію вирішили розрядити призначенням нового уряду, який довірили І.Г.Міронеску. Саме даному уряду було довірено приведення до влади принца Кароля, прийняття демісії Ви-

сокої Регенції, внесення змін до Статуту королівського дому¹².

Надзвичайно докладно у газеті подано інформацію про засідання Сенату і палати Депутатів, де обговорено зміну титулу діючого короля на титул "Великого воєводи Алба Юлії", за що в Сенаті проголосували 178 голосами при 1 "проти". Свою роль у зміні володаря країни відіграли в парламенті Манойлеску, П.Іоаніцеску, Г.Юніан. Із заявами на підтримку нового короля виступили від політичних партій др. Н.Лупу, О.Гога, А.К.Куза, К.Гарофлід. До цих виступів додалися і заяви представників національних меншин Г.О.Рота, Бетлена, О.Гафіза, В.Дутчака.

Після необхідних заяв король склав присягу, якою поклявся дотримуватися конституції, законів, захищати національні права і територіальну цілісність країни. Після цього звернувся з промовою до сенаторів і депутатів, говорячи про потребу співпраці. Від імені парламенту короля вітав Ш.Ч.Поп¹³. Сам король звернувся до народу з промовою, а також продемонстрував свої наміри об'єднання родини, щоправда, це стосувалося лише сина, з яким уперше після повернення король зустрівся 8 червня. Також король здійснив візит на могилу короля Фердинанда I та був присутній на парастасі¹⁴. Фактичною відповіддю королю ставали ті зібрання, які влаштовувалися з нагоди його приходу до влади, і першими такі були проведені у Бухаресті, Ілфові, Олтеніці, Влашці, Галаці¹⁵.

Найважливішим завданням після проголошення Кароля королем Румунії ставало створення уряду, яке сучасні історики бачать як спробу порушити звичне чергування партійних урядів. Уже в неділю 8 червня король прийняв демісію уряду І.Г.Міронеску, але залишив його виконувати обов'язки до вирішення питання про нового главу уряду. Як видно з публікацій найбільш вдалою фігурою вважали генерала Презана, хоча сам Ю.Маніу бажав повернення до влади. Головною умовою ставала можливість для уряду працювати з діючим парламентом, що обумовило зустрічі короля з лідерами політичних партій¹⁶.

Розвиток подій призвів до конфлікту всередині НЛП, яка перебувала під керівництвом В.Бретіану, а тому і відстоювала позицію партії на підставі рішення від 4 січня 1926 р. Практично всі організації, за винятком повітової організації з Галаца, виступали з єдиною позицією, що призвело до виключення з партії

Г.І.Бретіану. Дещо пізніше із заявою щодо ситуації в партії виступив І.Г.Дука, який 14 червня заявив про вірність НЛП батьківщині, але розцінив відновлення у правах Кароля та обрання його королем як конституційну кризу¹⁷. Не склали своєї пропагандистської зброї представники НЛП/В.Бретіану і пізніше, коли у грудні 1930 р. продовжили ведення пропагандистської діяльності в Тимішоарі, Арадї, де агітували швабів, налаштовуючи їх проти уряду. Мова йшла про ревізійніську агітацію в регіонах, де мешкали національні меншини. Одночасно розповсюджувалися антидинастійні брошури в районах Ардяла та Баната, чому не перешкождали представники влади¹⁸.

Представники інших політичних сил намагалися добитися можливості отримати допуск до влади і 9 червня на аудієнції в короля побували Ю.Маніу, А.Вайда-Воевод, Г.Г.Міронеску. Бажав отримати владу також і лідер Народної партії А.Авереску. В середовищі націонал-цереністів панувало переконання в необхідності збереження влади за собою, навіть шляхом створення концентрованого уряду. Існувало переконання, що Ю.Маніу помилився у своїх розрахунках та не може отримати пост голови уряду¹⁹. 10 червня на аудієнції в короля побували Ш.Ч.Поп та Т.Брату, які обговорювали з королем можливість створення концентрованого уряду. Того дня під час аудієнції Г.Юніан пропонував королю кандидатуру Ю.Маніу на голову Ради міністрів. Цю кандидатуру підтримував також І.Мігалаке. Фактично ж Ю.Маніу мав уже практично підготовлений уряд, що добре було відомо і пресі²⁰.

Врешті відмова Презана від мандата на посаду голови уряду, неможливість призначення В.Бретіану відкрила дорогу Ю.Маніу до влади. 13 червня відбулося засідання націонал-цереністів за участю Ю.Маніу, які впродовж п'яти годин обговорювали питання розподілу портфелів. З боку бессарабців висувалися вимоги надання місця в уряді П.Галіппі, який мав отримати пост міністра без портфеля, були й інші суперечки. Тому лише на восьму вечора Ю.Маніу подав список кабінету королю, де згаданий П.Галіппа займав посаду міністра праці. Вже об 11-й ранку міністри склали присягу²¹.

Однією з проблем, яку бажали вирішити у червні, стали і взаємини короля з королевою-матір'ю. Так, це питання порушувалося під

час її перебування у Мюнхені. У відповідях на запитання кореспондента "*New-York Time*" королева-мати повідомляла про запланований візит та своє повернення до столиці 13 червня. Після інтерв'ю мала зустріч зі своїми сестрами принцесою Гогенлоє-Лангенбург та дружиною великого князя Кіріла. Велася мова і про можливе скасування розлучення принца Кароля та принцеси Єлени. Королева-мати повернулася до столиці 12 червня увечері та була зустрінута королевою Греції Єлизаветою і королем Румунії. На площі перед Північним вокзалом влаштовано зустріч королеві. Та вже 15 червня королева Марія відбула потягом до Балчіка²².

Певну увагу в пресі звернули на надання інформації про реакцію на події в Румунії зарубіжжя, і потік інформації у перші дні був доволі помітним. Головна реакція стосувалася встановлення стабільності режиму правління. Цим відзначалися публікації французької преси, зокрема "*Journal des Debats*", "*La Victoire*", "*Quotidien*", "*La Republique*". Прихильним до Кароля II називали ставлення австрійських та італійських газет. Зокрема, у "*Messaggero*" давали пораду "старим лібералам" піти з політичного життя країни. А 9 червня італійське видання "*Piccolo*" писало про національну єдність та відновлений мир у Румунії і майбутній розвиток. Британська преса називали прихід Кароля II до влади успіхом політичних лідерів, логічною дією з метою консолідації конституційної монархії, безкровною революцією ("*Daily Telegraph*"). Подавалася інформація про прихильне ставлення бельгійської, югославської, грецької, чехословацької та французької преси.

Про публікації в останній писали про наведення ладу в Румунії, встановлення стабільності. З боку короля також було зроблено заяви для преси. Так, даючи інтерв'ю для "*Le Matin*", він сказав Ж.Сорвену про свою вдячність Франції за прийом впродовж чотирьох років. Тут же, відповідаючи на запитання журналіста, король виклав найближчі плани, до яких входили підтримання дружніх стосунків з Францією, зміцнення країни, реорганізація армії. Завданням глави уряду бачив валорифікацію ресурсів країни. Також король заявив про необхідність надання допомоги країні.

Певна увага приділялася також і публікаціям з табору союзників Румунії, яким була і Польща. Про публікації тут давалася інформація про схвальну реакцію в армії та серед

населення на події реставрації. Натомість доволі прогнозованою була реакція країн, які склали коло противників Румунії, Угорщини та Болгарії. Зокрема, для Угорщини важливим було питання про покращення становища угорської меншини в Трансильванії, що подавали інформацію про позицію А.Аппоні та князя Шіграя²³.

Позитивно сприйняли прихід до влади Кароля II в Болгарії, а в його промові особливе місце зайняли слова про збереження добросусідських стосунків. Прихід нового короля розцінювали також як припинення партійної боротьби. Важливим для Болгарії вважалося дотримання Румунією миру, власне його збереження за умови дій короля. Мова йшла про протистояння Румунії СРСР, який вважався загрозою.

Доречно також вказати, що на роль центру, з якого почалася реставрація претендувала Белінцона, столиця кантону Тіччіно в Швейцарії, де 25 квітня в готелі пройшла зустріч принца Кароля з князем Суцу, генералом А.Авереску, генеральним консулом Румунії в Рутіні та іншими особами, після чого принц повернувся до Цюриха та продовжив свої повноваження²⁴.

Проблема зовнішньополітичних відносин Румунії у газетному матеріалі виглядає надзвичайно актуальною, оскільки за межами країни очікували можливої зміни зовнішньої політики. Ставилися питання можливості приходу на трон в Угорщині представника родини Габсбургів, унії Румунії та Угорщини під владою Кароля II. Для Румунії, як свідчать публікації, важливим залишалося недопущення перегляду умов Тріанонського договору, а тому числі і за посередництва Великої Британії.

Одночасно велася діяльність, спрямована на недопущення відриву Польщі від Румунії. Останнє здійснювалося також у контексті протистояння спробам СРСР вирішити питання Бессарабії на свою користь. Можливо з цієї причини в румунській пресі звертали увагу на підтвердження союзницьких зобов'язань. Підтверджувалося спрямування на союз і в пресі національних меншин Польщі²⁵.

З боку вищих посадових осіб Румунії у період зміни влади відбувалися зустрічі з пресою, які мали на меті донести позицію влади. Зокрема, щодо зустрічі короля з пресою у період вирішення проблеми уряду було звернуто увагу на актуальні питання внутрішньої політики: дотримання умов конституційної

монархії, толерантності румунів щодо євреїв, прав національних меншин, прав іноземного капіталу на території Румунії. У питанні зовнішньополітичних відносин король обіцяв вірність Франції, США та Югославії. Важливими визнавали і відносини з Угорщиною в економічній сфері²⁶.

Свою позицію глава нового уряду Ю.Маніу висловив на зустрічі з журналістами 15 червня. В першу чергу, він підтвердив свою попередню заяву про незмінність зовнішньої політики Румунії та подальше збереження всіх союзів, у яких Румунія брала участь. Також він заперечив участь зовнішньополітичних чинників у зміні правителя в Румунії. Щодо питання відносин з Угорщиною відсилав до промови короля у парламенті та зауважував на бажанні підтримувати найтісніші торгівельні стосунки з Угорщиною, а також іншими державами, що вбачав достатньо корисним для всіх сторін. У контексті зовнішньої політики необхідним вважалося дотримання договорів, особливо в частині збереження кордонів та підтримання миру. Відносно дотримання мирних договорів Ю.Маніу виступив і проти допуску до влади в Угорщині представника династії Габсбургів.

Прихильно поставився Ю.Маніу і до пропозиції Бріана, зауваживши, що є прихильником його ідеї. Говорив про ідею конфедерації, як можливість для переможених країн створити для себе кращі моральні, політичні, економічні умови, але яка не вестиме до зміни кордонів. Останнє мало призвести до воєнничості, а не примирення в Європі.

Торкнулися у бесіді і питання внутрішньої політики. Зокрема журналіст телеграфної єврейської агенції з Нью-Йорка питав голову Ради міністрів про ставлення уряду до євреїв та антисемітських демонстрацій в Румунії. У відповіді було звернуто увагу на те, що єврейська меншина користується всіма правами меншин на законних підставах, але становище євреїв змінюється завдяки спонукальному ставленню Націонал-цереністської партії та уряду, як і участю в громадському житті та завдяки змінам політичної ситуації в країні. Уряд завжди реагує на будь-які антисемітські прояви. Порівняння з іншими країнами, на думку глави уряду, дозволяло зрозуміти невелику вагу антисемітського руху в Румунії, який дійсно наприкінці 20-х років не набув значного поширення.

У сфері відносин з національними меншинами Ю.Маніу стояв на позиції використання ними рідної мови, дозволу користування правами, які визначалися за законом. Політика уряду в національному питанні називалася його главою законною та врівноваженою. На доказ було наведено заяви представників політичних сил національних меншин у парламенті. Умовою залучення в країну іноземного капіталу він називав законність та безпеку²⁷.

До позицій у зовнішній політиці варто додати наміри Румунії взяти участь у конференції Малої Антанти, яка планувалася на 25 червня у Стрбске Плесо і де мали обговорити питання зовнішньополітичної ситуації, Паризької та Гаазької конвенцій щодо репарацій, ставлення Малої Антанти до меморандуму Бріана, економічних взаємин між країнами Малої Антанти, особливо в рамках договорів між ЧСР та Угорщиною, ЧСР та Румунією і укладення комерційної угоди²⁸.

Зведення на престол Румунії принца Кароля привело до подальшого процесу формування його оточення, яке на червень 1930 р. могло утворитися з різних осіб та політичних сил. Так, 24 червня 1930 р. відбулося зібрання “*Actiunea Română*”, яке прийняло звернення до короля. Мова йшла і про політичні партії, які вбирали життєві сили нації, але не справлялися з управлінням країною, що викликало в організації думку про потребу радикальної зміни системи. Певні зауваження висловили щодо корисності загального виборчого права, схилившись до корпоративного права, в якому вбачали більший порядок. Реформа мала відбутися у вигляді зміни виборчого закону та тексту конституції, а сама організація висловлювала підтримку королю²⁹. У вересні 1930 р. Г.Крісту виступив із зверненням до короля, яким прагнув донести до монарха побажання людей. Вважав необхідним проведення радикальних змін, здійснити які не могли члени політичних партій через обмеженість у діях. Автор писав у зверненні про хаос у діяльності чиновників та заперечував можливість наведення порядку через “уряд концентрації”. Причиною цього бачив неможливість діяльності поза позицією партії. На голову уряду пропонував Н.Тітулеску та окремих осіб – на посади міністрів. Такими в його баченні були можливий міністр фінансів А.Теодоріді, міністр юстиції В.Поповіч, міністр володіння та сільського господарства

К.Данабассі, охорони здоров'я і праці – др. Белтечану, сполучення та громадських робіт – І.Манолеску, освіти, культів та мистецтва – К.Томеску, промисловості і торгівлі – М.Манойлеску, посаду міністра закордонних справ мав зайняти голова Ради міністрів. Найважчими міністерствами називав: внутрішніх справ, військове та фінансів. Автор звернення сподівався на волю короля, якого назвав надією країни³⁰.

У жовтні 1930 р. до короля звертався Т.Іонеску, описуючи в листі всі складнощі, через які доводилося проходити Румунії. На його думку, варто було створити “жертвний уряд”, члени якого не залежали б від партій та парламенту. Автор листа пропонував власну схему створення уряду, системи управління, церкви, освіти. Фактичним прикладом для нього виступав Б.Муссоліні та створена ним держава³¹.

Загалом у період 6-13 червня 1930 р. в Румунії відбулася зміна владної персони шляхом відмови від попередньо прийнятого рішення та відновлення попередніх прерогатив і прав. Здійснено зміну в умовах послаблення позицій політичної партії, причетної до рішення, що позбавляло принца Кароля прав члена королівської родини. Цей процес приймався націонал-лібералами як антиконституційний переворот, також як і в уряді не було єдиної позиції з приводу посади принца Кароля. Натомість зміна була позитивно прийнята у країнах-союзниках Румунії, які сподівалися на встановлення сильного режиму, форми якого по-різному бачили як в Румунії, так і за кордоном. Прихід принца Кароля на румунський престол став початком формування оточення, яке впливало в подальшому на характер політичних рішень.

¹ Nedelcu, F., *De la restaurație la dictatura regală: Din viața politică a României 1930–1938*, Cluj–Napoca, 1981, p. 9.

² Scurtu, I., *Istoria Românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*, Vol. III: *Carol II*, București, 2011, p. 51–89.

³ Marcou, L., *Carol al II-lea al României. Regele trădat*, București, 2015, p. 196 – 234.

⁴ Stoienescu, A.M., *Istoria loviturilor de stat în România: 1821–1999*, Vol. 3: *Cele trei dictaturi*, București, 2004, p. 44 – 71.

⁵ *Flăcile comemorative dela muzeul militar*, in: *Universul*, 1 Iunie, 1930, Nr. 121, p. 1; *Desvelirea monumentul eroilor la Ismail*, in: *Universul*, 4 Iunie, 1930, Nr. 123, p. 6.

⁶ *Poporul grec dorește restabilirea monarhiei*, in: *Universul*, 2 Iunie, 1930, Nr. 122, p. 5; *Corpurile Legiuitoare. Ședința dela 30 Mai*, in: *Universul*, 2 Iunie, 1930,

Nr. 122, p. 6; *Camera. Ședința de dimineață dela 31 Mai*, in: *Universul*, 2 Iunie, 1930, Nr. 122, p. 11.

⁷ *Săptămâna copiilor la Cluj*, in: *Universul*, 3 Iunie, 1930, Nr. 122 bis, p. 4.

⁸ *M.S.Regele la Craiova*, in: *Universul*, 4 Iunie, 1930, Nr. 123, p. 5.

⁹ Iorga, N., *Memorii, Vol.V: Agonia Regală și Regență*, București, 1938, p. 396–398.

¹⁰ *Princele Carol a sosit în Capitala*, in: *Universul*, 9 Iunie, 1930, Nr. 128, p. 1; *După sosirea principelui Carol în Capitala*, in: *Universul*, 9 Iunie, 1930, Nr. 128, p. 11; *După sosirea Principelui Carol: Cum a fost întâmpinat la Cluj*, in: *Universul*, 10 Iunie, 1930, Nr. 128 bis, p. 1.

¹¹ *După sosirea principelei Carol în Capitala*, in: *Universul*, 9 Iunie, 1930, Nr. 128, p. 11.

¹² *După sosirea Principelui Carol*, in: *Universul*, 10 Iunie, 1930, Nr. 128 bis, p.1; Iorga, N., *Memorii, Vol.VI: Încercarea guvernării peste partide (1931–1932)*, București, 1939, p. 2.

¹³ *Proclamația Principelui Carol Rege al României*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr. 129, p. 1,2,3.

¹⁴ *Proclamația M.S.Regelui Carol II*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr.129, p. 9; *Frima întâlnire între M.S. Regele și fiul Său*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr.129, p.9; *M.S.Regele Carol al II-lea a plecat la Curtea de Argeș*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr.129, p. 9; Iorga N. *Memorii, Vol.VI: Încercarea guvernării peste partide (1931–1932)*, București, 1939, p. 4.

¹⁵ *Omagiile țării pentru M.S.Regele Carol II*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr. 131, p. 2; *Pentru noul Rege. Solemnitatea dela camera de Comerț*, in: *Universul*, 14 Iunie, 1930, Nr. 132, p. 5; *Omagii pentru M.S.Regele*, in: *Universul*, 17 Iunie, 1930, Nr. 134bis, p. 3.

¹⁶ *Criza de guvern*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr. 129, p. 9.

¹⁷ *Intrunirea comitetului executiv al partidului liberal*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr. 129, p. 9.

¹⁸ Arhivele Naționale ale României, *fond Casa Regală*, 726, dosar Nr. 77/1930, file 72.

¹⁹ Vion, *Criza de guvern continuă*, in: *Universul*, 12 Iunie, 1930, Nr. 130, p.1.

²⁰ *Suveranul continuă consultările*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr.131, p. 9; Vion, *Spre soluționarea crizei*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr.131, p. 9.

²¹ *Noul guvern Maniu*, in: *Universul*, 16 Iunie, 1930, Nr.134, p. 11; Iorga, N., *Memorii, Vol.VI: Încercarea guvernării peste partide (1931–1932)*, București, 1939, p. 7.

²² *Un interview cu Regina Maria*, in: *Universul*, 12 Iunie, 1930, Nr.130, p.7; *Sosirea M.S. Regina Maria în Capitala*, in: *Universul*, 15 Iunie, 1930, Nr.133, p. 1; *M.S.Regina Maria a plecat la Balcic*, in: *Universul*, 18 Iunie, 1930, Nr. 135, p. 9.

²³ *M.S.Regele mulțumește Franței. România are nevoie de ajutorul amicilor săi*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr. 131, p. 9; *Străinătatea și proclamarea M.S. Regelui Carol al II-lea*, in: *Universul*, 11 Iunie, 1930, Nr. 129, p.4; *Străinătatea și proclamarea M.S. Regelui Carol al II-lea*, in: *Universul*, 12 Iunie, 1930, Nr. 130, p. 9.

²⁴ *Străinătatea și noua situație din România: Comentăriile presei europene*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr. 131, p. 5; *Eulgaria și evenimentele din România*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr. 131, p.5; *Cum s'a pus la cale schimbarea la tron*, in: *Universul*, 13 Iunie, 1930, Nr. 131, p.5.

²⁵ *O nouă orientare în politica externă?*, in: *Universul*, 17 Iunie, 1930, Nr. 134 bis, p. 1; *Fresa străină și situația din România*, in: *Universul*, 18 Iunie, 1930, Nr. 135, p. 7.

²⁶ V., *M.S.Regele Carol vorbește presei*, in: *Universul*, 14 Iunie, 1930, Nr. 132, p. 1.

²⁷ *Primul ministru vorbește presei străine*, in: *Universul*, 18 Iunie, 1930, Nr. 135, p. 5.

²⁸ *Conferința Micii Înțelegeri*, in: *Universul*, 17 Iunie, 1930, Nr. 134 bis, p. 5.

²⁹ Arhivele Naționale ale României, *fond Casa Regală*, 726, dosar Nr. 8/ 1930, file 1–2.

³⁰ Arhivele Naționale ale României, *fond Casa Regală*, 726, dosar Nr. 39/ 1930, file 1–4.

³¹ Arhivele Naționale ale României, *fond Casa Regală*, 726, dosar Nr. 41/ 1930, file 11–15.

УДК 94(47+57):314.745.4

© Олександр УДОТ
(Луцьк)

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА СРСР ТА ЗАХІДНИХ СОЮЗНИКІВ НАВКОЛО ПИТАНЬ ПРО РЕПАТРІАЦІЮ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН

У статті аналізується політична боротьба СРСР і західних союзників навколо питань про репатріацію радянських громадян. Джерельна база дозволяє простежити позиції Радянського Союзу та його західних союзників щодо питань репатріації. Загалом в період 1944 – 1951 років в СРСР з радянських зон окупації повернули всіх без винятку громадян СРСР, що не можна сказати про кількість повернених з західних окупаційних зон.

Ключові слова: репатріація, СРСР, західні союзники, політична боротьба, переміщені особи, репатріаційна політика СРСР, репатріаційні місії.

O. UDOT
(Lutsk)

POLITICAL STRUGGLE OF THE USSR AND THE WESTERN ALLIES ON THE ISSUES OF SOVIET CITIZENS REPATRIATION

The article analyzes political struggle between the USSR and its western allies on the issues of the repatriation of the Soviet Citizens. At the insistence of the Soviet side, international agreements between the western allies, were signed at the Yalta and Potsdam conferences in 1945, as well as the bilateral agreements of the USSR with the United States, Britain, France and Belgium. In terms of those agreements the USSR policy on the forced repatriation had received an official approval. Thus, the Allies assumed the obligation to extradite all Soviet citizens.

At the beginning of the process, the allies freed the USSR citizens from the compulsory repatriation and transferred to the Soviet authorities only those who expressed a desire to return. In turn they demanded to return their own prisoners of war. But the USSR took a categorical position on this issue. Soviet diplomats

insisted that all those who lived east of the Curzon line at the time when the Great Patriotic War began should be returned. Negotiations were difficult and lengthy. Nevertheless, despite a series of misunderstandings that arose during the negotiations, many Soviet agreement requirements have been satisfied.

The experience of World War II clearly showed that deportation is not an effective and even satisfactory form of solving international and interethnic problems. And their initiators often become victims of their unreasonable initiatives. Even those who voluntarily decided to return to their homeland pursued disagreement and were accompanied by violence that led thousands of people to the tragedy. Forced migrations and deportations during the World War II gave birth to many new problems, some of which still pose a threat to peace and security in the world.

Key words: *repatriation, USSR, western allies, the political struggle, displaced persons, repatriation policy of the USSR, rehearsal missions.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Впродовж багатьох десятиліть після закінчення Другої світової війни проблема політичного біженства з СРСР, так само як і проблема примусової репатріації замовчувалась і постала як відомий факт уже в період початку 90-х років ХХ століття. Незважаючи на численний доробок у цьому питанні зарубіжних дослідників, українські вчені й досі вивчали відомі фрагменти процесу репатріації. Між тим згадана проблема є білою плямою в сучасній історичній науці і потребує різнобічного дослідження причин, особливостей перебігу та наслідків репатріаційних процесів для світової та української історіографії. Тому запропонована стаття є намаганням заповнити інформаційну нішу, яка відтворює жорстку боротьбу навколо репатріантів, котрі не хотіли добровільно повертатись до СРСР.

Аналіз останніх досліджень. Одними з перших почали вивчати процес репатріації зарубіжні історики, такі як: Н. Бетелл “Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 років”, В. Якобмайер “Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941-1945”, У. Гьокен-Гайдль “Зворотний шлях. Репатріація радянських військовополонених і примусових робітників упродовж і після Другої світової війни”. Їх увага зосереджувалася в основному на примусових методах репатріації до СРСР.

Лише наприкінці 80-х років ХХ століття першими отримали доступ до архіву з цієї теми та змогли вивчити радянські й далі ро-

сійські історики-дослідники. Великий вклад у дослідження даної проблематики зробили О. Шевяков¹, А. Вольхин², В. Земсков³. Серед українських учених тему репатріації вивчали Т. Пастушенко⁴, С. Старожук⁵, Н. Мелешко⁶, М. Куницький⁷. Маючи доступ до архівних документів, зарубіжних джерел, вони в деталях дають об’єктивну характеристику й оцінку перебігу, масштабам та наслідкам примусової репатріації радянських громадян в СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення.

Метою статті є дослідження політичної боротьби СРСР та західних союзників навколо питань про репатріацію радянських громадян. Відповідно до мети у статті ставляться наступні наукові завдання: проаналізувати юридично-правову базу репатріаційних процесів; еволюцію позиції Радянського Союзу та західних союзників щодо питання повернення громадян СРСР; боротьбу окупаційних союзників у питанні репатріації радянських громадян; дослідити стан дотримання міжнародних угод; визначити чому і чим відрізнялась позиція західних союзників та СРСР у питаннях репатріації громадян СРСР.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна стала поштовхом для наймасштабнішого в історії людства біженського руху. На момент завершення Другої світової в окупованій західними союзниками Німеччині залишилось чимало складних питань. Вирішення проблеми великої кількості переміщених осіб було однією з головних проблем. Розбитій після війни Німеччині потрібно було всіх годувати або зайнятись питанням їх виселення. СРСР та західні союзники мали різні мотиви та методи розв’язання цієї проблеми. Радянський Союз, що зазнав значних людських втрат, намагався якнайшвидше та всіма можливими способами, не виключаючи силові, повернути максимальну кількість громадян, що упродовж війни опинилися на території ворога, незважаючи на їхнє бажання.

Для реалізації цієї мети радянські репатріаційні місії розгорнули грандіозну агітаційну кампанію по розшуку та поверненню радянських переміщених.

Уперше проблема видачі переміщених осіб та втікачів постала під час Кримської зустрічі глав трьох держав у лютому 1945 року. Вирішувалась вона укладенням цілком таємних угод, про існування яких світ тривалий час не знав.⁸ У випадку із Францією таким документом

стала угода про репатріацію від 29 червня 1945 року, підписана у двосторонньому порядку, оскільки Франція не брала участі у засіданнях конференції. Це уможливило проведення СРСР масштабної репатріаційної політики. Згідно з угодами, репатріаційним місіям СРСР у Західній Європі надавалися великі повноваження.

Радянська сторона запропонувала керівникам урядів Великобританії та США укласти окремі угоди, у яких зафіксувати принципи процедури та умови захисту репатріантів від ворожих дій військових властей союзних держав, а також матеріального забезпечення. Виконання положень повинно було проходити до моменту передачі репатріантів тій державі, громадянами якої вони були. Важливим було питання негайного повідомлення компетентними органами сторін, що домовлялися, про виявлення ними громадян чи підданих іншої Договірної Сторони. СРСР наполягав на тому, аби союзники активно відшукували їхніх громадян та згідно з домовленостями відправляли їх до СРСР, навіть примусово, якщо ситуація цього потребувала.

Варто зазначити, що значна частина репатріантів поверталась охоче, люди навіть були занепокоєні з того, що їм не нададуть дозволу повернутись на батьківщину. Існували й так звані “самоповоротці”, тобто ті, хто самостійно добирався до кордонів СРСР. Після перевірки їх відправляли до місць постійного проживання, де вони проходили повторні допити у місцевих відділах НКВС, переважно то були сім’ї з малолітніми дітьми⁹. Інша ж частина, по присвоєнню небажання, поверталась під тиском примусу.

США, Великобританія та Франція нерідко дотримувалися спільних рис у веденні своїх окупаційних справ, проте у переважній більшості їх плани та погляди не збігалися, як і щодо післявоєнної проблеми біженців і переміщених осіб зокрема. Наприклад, у сторін підписантів не існувало спільної точки зору щодо того, кого вважати “радянськими громадянами”, які підпадали під репатріацію. Західна сторона була проти того, щоб повертати силою до Радянського Союзу громадян новонабутих радянських територій, а саме, Західної України, Західної Білорусі та Прибалтики, адже ці землі були анексовані Радянським Союзом лише в часи Другої світової війни. Захід вважав, що населення СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 року власне і є гро-

мадянами Радянського Союзу (тобто правомірним було повернути громадян СРСР, що були такими до згаданої дати). А населення Прибалтики, Західної України та Західної Білорусі, Правобережної Молдавії та Північної Буковини не є громадянами Радянського Союзу, і тому вони цілком правомірно мають статус “бездержавних”, тобто таких, що втратили захист держави передвоєнного мешкання і не можуть скористатися з її допомоги¹⁰. Зважаючи на це, на початку процесу союзники звільняли від обов’язкової репатріації “західників” і передавали радянським властям лише тих, хто виявляв бажання повернутися, натомість вони вимагали повернення власних військовополонених. У свою чергу, СРСР зайняв категоричну позицію з цього питання, тому радянські дипломати наполягали, що поверненню підлягають усі, хто проживав на схід від лінії Керзона на час початку Великої Вітчизняної війни. Переговори були важкими й тривалими, та незважаючи на ряд непорозумінь, які виникали під час домовленостей, багато радянських вимог все ж було виконані.

Отже, за наполяганням радянської сторони в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухвалених у 1945 році на Кримській та Потсдамській конференціях¹¹, а також окремих угод СРСР із США, Великобританією, Францією, Бельгією¹², було отримано офіційне затвердження примусового характеру процесу репатріації до СРСР всіх колишніх радянських громадян, звільнених військовими англо-американськими союзників, незважаючи на неоднозначне ставлення влади до останніх.

Разом з тим навесні 1946 року розпочалася нова фаза у відносинах між колишніми військовими союзниками. США сподівалися на дотримання довоєнного статусу ізоляціонізму, тому були зацікавлені у швидкому виконанні в Європі взятих на себе зобов’язань щодо співпраці з Радянським Союзом. Однак зміни в американській зовнішній політиці впродовж 1946-1947 років мали вирішальне значення для майбутнього біженців, які все ще залишалися на території Німеччини. З початком “холодної війни” відносини між США та СРСР, ще більше загострились, як наслідок, міжнародна ситуація, що склалась у світі відбилась на біженцях¹³. Отже, суперництво і пропаганда замінили попередні спроби співпраці, й Німеччина стала розмінною монетою у змаганнях за європейський та глобальний

впливи. Та біженці для США і Радянського Союзу стали своєрідним політичним інструментом у змаганнях двох світових ідеологій.

Британська післявоєнна зовнішня політика творилася крізь прагнення утримання свого статусу провідної світової держави через реконструкцію взаємин із “Співдружністю”. Другою ж стороною цієї політики було заповнення ніш на ринку праці Великобританії з метою допомоги у її післявоєнній відбудові. Надалі, в результаті наростання ідеологічного конфлікту у світі та усвідомлення Великобританією можливості використання біженців і переміщених осіб у реалізації економічної політики, вона змінила свій напрям від репатріації до сприяння імміграції¹⁴.

Позиція Франції у питанні біженців і переміщених осіб відрізнялася від позиції США та Великобританії, на противагу яким французький уряд передбачав потребу у збільшенні кількості іммігрантів для використання їх у роботі з економічної реконструкції і компенсації демографічних втрат, яких зазнала Франція у ході війни. Безумовно, на політику Франції щодо переміщених осіб впливали відносини з іншими країнами альянсу, тому Париж тривалий час займав оборонні позиції. Але мінлива позиція у примусовій репатріації знищила образ Франції як ліберальної імміграційної країни: постійне зважання на думку Москви, а також сильні позиції Комуністичної партії Франції (КПФ) перешкоджали проведенню послідовної імміграційної політики відносно переміщених осіб. Лише на початку 1947 року примусова репатріація була зупинена. Так, наприклад, відомство закордонних справ Франції відмовило у видачі радянським властям українців під приводом того, що ці категорії осіб не підпадають під визначення, затверджене у двосторонньому договорі про репатріацію¹⁵.

Враховуючи факти ігнорування союзниками окремих пунктів Кримських угод щодо здійснення репатріації, радянське керівництво поставило питання про проведення нових переговорів навколо питання повернення радянських громадян. Ці переговори відбулися в м. Галле у травні 1945 року. Завершенням перемовин стало підписання між представниками союзних держав так званого “Плану передачі через лінію військ колишніх військовополонених і цивільних осіб, звільнених Червоною армією і військами союзників”¹⁶, що остаточно затверджувало принцип “примусо-

вої” репатріації. Пізніше така угода була підписана і з Францією¹⁷.

Як наслідок укладених угод, у післявоєнні часи, переважно на теренах прикордонних республік СРСР, з’явилася нова категорія громадян яких прирівнювали до неблагодійних осіб, так званий “спецконтингент”. Під тавро “репатріантів” потрапили сотні тисяч колишніх примусових робітників Третього рейху (остарбайтери), військовополонені, окремою категорією, виділявся офіцерський склад, який перебував у полоні, емігранти. Існували й ще дві категорії осіб, які підлягали поверненню, це представники збройних антирадянських формувань і працівники окупаційних органів влади та члени їх сімей, що виїхали разом з відступаючою німецькою армією, які небезпідставно побоювались наслідків репатріації¹⁸.

Поки питання переміщення врегульовувалось на міжнародному та політичному рівнях, процес репатріації радянських громадян із західних окупаційних зон був уже розпочатий та набирив обертів. Так, до лютого 1945 року до Мурманська та Владивостока із США прибули транспорти із радянськими репатріантами¹⁹. Натомість, перші партії репатріантів, перевезених по континенту, від союзників було прийнято з травня 1945 року по березень 1946 року в кількості понад 2 млн осіб²⁰.

Тим часом факти масової відмови переміщених осіб радянського походження від повернення в СРСР, чисельні прохання політичного притулку, самогубства під час здійснення примусової репатріації – змушували союзні держави переглядати свою позицію стосовно цього питання. Тому все частіше США та Великобританія відходять від підписаних угод, а іноді й відкрито їх порушують, чим викликають протести радянської сторони і активізацію роботи радянських репатріаційних місій²¹. Останні до кінця та усілякими способами намагалися переконати мешканців таборів для переміщених осіб західних окупаційних зон у необхідності повернення до СРСР. Натомість, західні держави не перешкоджали тому, що основна маса мешканців зазначених таборів залишила їх, переселившись до різних країн Північної та Південної Америки, Європи та Австралії. Більш того, в окупаційних зонах Англії, США, Франції та Італії союзним командуванням відверто приховувалась від представників радянських репатріаційних місій значна кількість радянських громадян²².

Після підписання Галльської угоди передача радянських громадян союзниками дещо активізувалася та певний час йшла задовільно²³. Але згодом, виконання окремих пунктів угоди залишилось лише на папері. Радянських громадян досить часто “змішували” з репатріантами інших країн, навіть з німецькими військовополоненими, командування союзників іноді відверто перешкоджали відвідуванню радянськими представниками репатріаційних місій таборів і збірних пунктів.

Навесні 1946 року розпочалася нова фаза у відносинах між колишніми військовими союзниками. Напруження між Радянським Союзом та західними союзниками з інших питань сприяло тому, що Лондон та Вашингтон перестали більше вважати репатріацію як прийнятну модель розв’язання питання біженців. Єдиною можливістю стало переселення біженців.

У процесі пошуку шляхів розв’язання проблеми переміщених осіб на порядку денному в окупаційних властях постало питання щодо створення організацій з міжнародно-правовим статусом, які б мали на меті допомогу у розселенні біженців і переміщенні осіб. США аргументувало створення такої організації гуманітарними мотивами, насамперед покращенням міжнародної допомоги біженцям. Разом з тим дебати навколо питання щодо створення міжнародних організацій у справах біженців відображали бажання західних держав не протистояти Радянському Союзу відкрито.

Після закінчення війни проблеми репатріації та їх врегулювання частково переклали на “плечі” ООН. Так, у 1946 році Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято ряд резолюцій щодо прискорення репатріації через безумовне сприяння всіх держав, членів ООН, якнайшвидшому поверненню на Батьківщину переміщених осіб та військовополонених²⁴. Надалі репатріантами опікувались інші міжнародні та спеціально створені організації та фонди такі як Адміністрація ООН з допомоги та відновлення (“УНРРА” – від англомовної назви United Nations Relief and Rehabilitation Administration), яка також займалася репатріацією переміщених осіб. Коли у 1947 році повноваження УНРРА закінчилися, почала роботу Міжнародна організація у справах біженців, яка проіснувала до 1952 року. До її повноважень належало переселення переміщених осіб та біженців у країни, що готові були

їх прийняти. У переселенчій акції допомагали й українські організації в різних країнах, такі як Центральне Українське Допомогове Бюро (Лондоні) та Союз Українців у Великій Британії²⁵.

Отож зазначимо, що СРСР у доклало у післявоєнні роки максимум зусиль для повернення власних громадян задля поповнення демографічних втрат, також економіка потребувала дешевої робочої сили для відбудови промисловості та сільського господарства, одночасно репатріація мала важливе політичне значення, адже йшлося про авторитет країни в цілому. Факт примусовості репатріації сприймався союзними державами далеко неоднозначно. Якщо на початку 1945 року репатріація не сприймалась як проблема, а швидше як звичайне виконання Кримських угод, то в подальшому примусовий характер репатріації склав для них чималу проблему, та й надалі примусовість репатріації стає чи не головним каменем зіткнення інтересів СРСР та західних союзників. У кінцевому результаті примусовий характер репатріації, з одного боку, та нова еміграційна хвиля з СРСР, з другого, були використані США, Великобританією та іншими державами як один з інструментів політичної пропаганди у роки “холодної війни”. У ході репатріації Радянський Союз і союзники допускали грубі порушення міжнародних угод, ними ж підписаних.

Реконструкція Європи супроводжувалась економічним бумом. Це сприяло новому попитові на робочу силу. Франція та Сполучене Королівство Великобританії постали відчувати потребу в трудових ресурсах. Спочатку вони почали вербувати тих хто був переміщеним протягом війни. Першою країною, яка в травні все-таки відкрила кордони для масового переселення переміщених осіб, була Великобританія. Багато з тих, хто прибув до Англії в рамках схеми “Європейських Добровільних Робітників” реемігрували пізніше до Канади та США і станом на 1954 рік у Великобританії їх залишилося тільки близько 125 тисяч переміщених осіб²⁶.

Отже, законодавства західних країн мали свої особливості, проте спільним було те, що всі вони вирішили прийняти частину біженців. Для прикладу, Сполучені Штати Америки не хотіли приймати на своїй території прихильників комуністичної ідеології, Франція була готова прийняти всіх біженців, які мали працювати. Сприятливі умови, на перший

погляд, були для біженців та переміщених осіб у Великій Британії, однак насправді погані умови праці сприяли рееміграції біженців та переміщених осіб до заокеанських країн.

У цьому політичному протистоянні не було абсолютних переможців: Радянський Союз, незважаючи на максимальні потуги, не зміг повернути усіх без винятку громадян і це завдало відчутного удару по його престижу. У той же час втікачі на Захід потерпали від розлучення з рідними та Батьківщиною і були приречені на складні випробування, ступивши на шлях еміграції. Західні держави, проводячи непослідовну й досить суперечливу політику щодо репатріації, також продемонстрували свою неспроможність розв'язати проблему на цивілізованому рівні.

¹ Shevyakov A., "Tayny" poslevoennoy repatriatsyy, *Sotsyolohycheskye yssledovannya*, 1993, V.5, P. 3-11.

² Vol'khyn A., *Deyatel'nost' orhanov hosbezopasnosti Sredneho Urala sredi repatriyantov v 1945-1946 hodakh*, *Otechestvennyye spetssluzhby v poslevoennyye hody. 1945-1953 hh.*, 2002, V.5, P. 70-75.

³ Zemskov V., *Voprosu o repatriatsyy sovet-skykh hrazhdan 1944-1951 hody*, *Ystoryya SSSR*, 1990, V 4, P. 151-165.

⁴ Pastushenko T., *Ostarbaytery z Kyivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942-1953)*, *NAN Ukrainy. In-t istoriyi Ukrainy*, K: Instytut istoriyi Ukrainy, 2009, 284 p.

⁵ Starozhuk S., *Zaruchnyky Druhoyi svitovoyi viyny*, *Istoriya Ukrainy*, 2002, V.35, P. 5-12.

⁶ Meleshko N., *Orhanizatsiya perevezennya "peremishchenykh osib" terytoriyeyu Ukrainy'skoyi RSR na pochatkovomu etapi repatriatsiyi (veresen'-hruden'1944r.)*, *Visnyk akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn FPU*, 2013, V.1, P. 139-143.

⁷ Kynyts'kyu M., *Prymusova repatriatsiya radyans'kykh hromadyan do SRSR pislya Druhoyi svitovoyi viyny (ukrayins'kyu vektor)*, Luts'k, VAT "Volyns"ka oblasna drukarnya", 2007, 248 p.

⁸ *Teheran-Yalta-Pot-sdam, Sbornyk dokumentov*, sost., B. Tsybulevskyy, Sh. Sanakoev, 2-e yzd., Moscow, Mezhdunarodnye otnoshennya, 1970, 416 p.

⁹ Hal'chak S., *Fil'tratsiya yak obov'yazkovyy element repatriatsiyi "skhidnykh robotnykiv"*, *Istoriya Ukrainy*, Malovidomi imena, podiyi, fakty: Zbirnyk naukovykh statey, Kyiv, 2004, V.25, P. 412-420.

¹⁰ Prokopchuk, A., *Radyans'ka istoriografya yak skladova radyans'koyi propahandyst-s'koyi mashyny u borot'bi proty "druhoyi emigratsiyi" z SRSR pislya Druhoyi svitovoyi viyny*, P. 67-75.

¹¹ Stril'chuk L., *Prymusova repatriatsiya radyans'kykh hromadyan ta stvorennya taboriv dlya peremishchenykh osib u pershi povoyenni roky*, *Lyudmyla Stril'chuk*, Zb. navch.-metod. mater. i nauk. st. ist. fak-tu, V.3, Luts'k, Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky, 1998, P. 129-134.

¹² Tolstoy N., *Zhertvy Yalty*, Per. s anhl. E.S. Hessen, *Yssledovannya noveyshey russkoy ystoryi*, Paryzh, YMSA-Rress, 1988, T.7, 530 p.

¹³ *Dyplomatyia SShA v Vostochnoy Evrope, 1945-1950 hh.*, AN USSR, Yn-t sotsyal. y ekon. probl. zarubezh. Stran, Kyiv, Nauk. dumka, 1991, 138 p.

¹⁴ *Cherchyll U. Vtoraya myrovaya voyna. (V 3-kh knyakh)*. Kn. 3. T. 5-6, Sokr. per. s anhl. Moscow, Voenyzzdat, 1991, 592 p.

¹⁵ Zhorzh P., *Frantsyya. Ekonomycheskaya y sotsyal'naya heohrafiya*, Pod. red. Y. Vytvera. (per. s frants. O. Parchevskoho, L. Sleznykovoy), Moscow, Yzdatel'stvo ynostrannoy lyteratury, 1951, P. 334.

¹⁶ Zemskov V., *Repatriatsiya y vtoraya volna emigratsiyi*, *Rodyna*, V.6-7, P.33.

¹⁷ *Sovet-sko-frantsuzskyye otnoshennya vo vremya velykoy Otechestvennoy voyny 1941-1945*, *Dokumenty y materyaly v 2-kh tomakh*, Moscow, 1983, T.2, P. 355-358.

¹⁸ Stril'chuk L., *Prymusova repatriatsiya radyans'kykh hromadyan ta stvorennya taboriv dlya peremishchenykh osib u pershi povoyenni roky*, Zb. navch.-metod. mater. i nauk. st. ist. fak-tu, V.3, Luts'k, Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky, 1998, P. 129-134.

¹⁹ Zemskov V., *Repatriatsiya y vtoraya volna emigratsiyi*, *Rodyna*, V.6-7, P. 29.

²⁰ Zemskov V., *K voprosu o repatriatsyy sovet-skykh hrazhdan 1944-1951 hody*, *Ystoryya SSSR*, 1990, V. 4, P. 151-165.

²¹ Zemskov V., *K voprosu o repatriatsyy sovet-skykh hrazhdan 1944-1951 hody*, *Ystoryya SSSR*, 1990, V. 4, P. 101-102.

²² Sheyakov A., "Tayny" poslevoennoy repatriatsyy, *Sotsyolohyya yssledovannya*, 1993, V.5, P.6.

²³ Sheyakov A., "Tayny" poslevoennoy repatriatsyy, *Sotsyolohyya yssledovannya*, 1993, V.5, P.7.

²⁴ *Voennyi entsyklopedycheskyy slovar*, Moscow, 1986, P. 548.

²⁵ Marunyak V., *Ukrayins'ka emigratsiya v Nimechchyni i Avstriyi po druhiy svitoviy viyni*, t.1, 1945-1951, Munhen, 1985, P.16.

²⁶ *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* edited by W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus-Edmonton, 1992.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Безаров Олександр, к.і.н., доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гучко Оксана, здобувач кафедри історії історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Борчук Степан, д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Ботушанський Василь, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гуйванюк Микола, к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гучко Оксана, здобувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дробіна Лілія, к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Калініченко Віталій, аспірант кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музезнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ключук Юля, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Нінічук Андрій, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Петрович Валентина, к.і.н., доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Піддубний Ігор, к.і.н., доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Руснак Олександр, к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Стрільчук Людмила, д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Удот Олександр, аспірант кафедри історії України Східноєвропейського національного університету Лесі Українки (м. Луцьк).

Христан Назар, аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ABOUT AUTHORS

Alexander Bezarov, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History of New and Modern Time, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Stephen Borchuk, Doctor of History, Professor, the Dept. of World History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Professor, the Head of the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Lily Drobina, PhD in History, Assistant Professor of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Oksana Huchko, Postgraduate, the Dept. of History of New and Modern Time, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Vitali Kalinichenko, Postgraduate, Dept. of ancient history, medieval and museology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Julia Klyuchuk, Postgraduate of World

History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Nazarii Khrystan, Postgraduate, the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Andrew Ninichuk, Postgraduate, the Dept. of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Valentina Petrovych, PhD in History, Associate Professor of Documentation and Museum, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Igor Poddubny, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History of New and Modern Time, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Alexander Rusnak, PhD in History, Assistant Professor of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Ludmila Strilchuk, Doctor of History, Professor of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Alexander Udot, Postgraduate, the Dept. of History of Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2017. – № 1. – 96 с.
ISSN 2414-9012.

Літературні редактори:

В. Ботушанський, Л. Звенигородська

Підписано до друку 00.12.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. 00,00.
Зам. № 00. Тираж 000 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544